

KAPETAN LUJO VITEZ LOVRIĆ

LUJO VITEZ LOVRIĆ:

KROZ SNIJEGOVE I MAGLE

NAKLADA AUTOROVA – ZAGREB 1923.

NASLOVNI LIST IZRADIO VILKO GECAN.

PREDGOVOR.

Vjeran svome obećanju danom u knjizi »Suzna jesen«, izdajem ovime drugu knjigu svojih doživljaja pod imenom »Kroz snijegove i magle«. Još u predgovoru prve knjige izrazio sam mišljenje, da će čitaoca zanimati moje postepeno vraćanje u život nakon prebrođene životne katastrofe. Upravo stoga ja sam u ovoj knjizi nastojao, da što jasnije i življe a ne manje vjerno prikažem sve časove, koji bi prikazali i osvijetlili sve najrazličitije faze moga psihološkog stanja i životnog raspoloženja.

»Suzna jesen« kao prva knjiga mojih doživljaja prikazuje pored glavnog momenta moje životne katastrofe i razne ostale časove i događaje, što su se desili za mog boravka u Rusiji. U toj knjizi ja sam u prikazivanju svega govorio najviše o sebi, jer je tako zahtjevao momenat radnje. Ova je knjiga manje subjektivna, jer sam pored studije svog života nastojao opisati moje utiske o Engleskoj i Englezima, kao i o svemu onome što je stvaralo moju sredinu. Prva je knjiga za čitaoca, mogao bi reći, zbirka najzanimivijih časova, opisanih u više literarnoj formi. Ova je knjiga, pored mog psihološkog stanja, puna činjenica, u kojima se opisuju momenti iz rata i učešće našeg naroda i pojedinih ljudi oko zajedničke pobjede saveznika.

U »Suznoj jeseni« pored mene glavno je i najsimpatičnije lice Palja Aleksejevna, koja je svakome čitaocu ostala u najdubljoj uspomeni. U

ovoj knjizi čitaoc saznaje koliko me je morila neizvjesnost o njenom životu i najkasnije za njen tragičan svršetak. Njena smrt bila je za mene najžešćim udarcem bića sudbine i sav moj kasniji život stoji i razvija se pod teškim dojmom velike tragedije moje neprežaljene životne druge. U prvoj su knjizi moji osjećaji i život puni krvi i suza; u ovoj knjizi prevladavaju suze i bol, neizvjesnost i tuga. Pod konac sam, saznavši za smrt Palje, njenog brata Koće, mog starijeg brata i čitavi niz tužnih vijesti, koje sam čuo po svršetku rata, bio u svojoj nutrini potpuno slomljen. Bilo je časova kada mi je ponestalo i suza. Sve se ovo desilo onda, kada sam zamišljao da sam prebrodio najteže časove životnih kušnja i da ću u društvu moje ljubljene Palje moći zasnovati nov život. Upravo stoga djelovali su ti događaji na moju dušu i cijelo osjećanje tako porazno, da nisam znao što mi je činiti. U mom mladom životu je pojava Palje bila jedinstvena. Ona je u sebi nosila sve ljepote i vrline plemenite duše i nježnoga srca. Teški gubitak, što mi ga je ponovno zadala sudbina, nalagao mi je, da odam vječno poštovanje neprežaljenoj pokojnici. Ja sam stoga nakon nekoliko teško minulih dana odlučio, da ću se najbolje i najljepše odužiti njenoj svijetloj uspomeni, budem li cijelog svoga života radio oko viših ciljeva našeg naroda i cijelog ljudskog društva.

Pored ostalog ova knjiga prikazuje opis doživljaja i uspomena, što su se zbivale od dana odlaska iz Odesse, opisujući sav put do na sjever Rusije i prelaz preko sjevernog ledenog mora za Englesku. Ime »Kroz snijegove i magle« dobiva knjiga zato, što me je već od Odesse do na sjever

Rusije pratio snijeg, kojeg je na samoj Dvini i u Arhangjelsku zamijenio led. Tamo su nas zatekle i guste magle, što su nas pratile u Englesku, dok nisam došavši u London upoznao kulminaciju maglovitih mjeseci novembra i decembra. London je grad magle. Ja sam u njem proveo nekih sedamnaest mjeseci; od toga neznam da li je lijepih dana bilo više od pedesetak. I kako sam u tim maglama živio tako sam se i osjećao. Došao sam među meni sasvim tuđ svijet, jezik sam poznavao vrlo malo, a prijatelja nisam imao ni malo. Sasvim promijenjen način života, sasvim drugi običaji i opredjelba na budući život, to su bile te maglene perspektive iz kojih ne bi bilo ni okatom čovjeku najlakše izaći, kad bi ga sudbina u takove vode zanijela. Možda bi bile i nestale te maglene perspektive, da me nije bez prestanka morila neizvjesnost o Palji, o stanju moje majke, rodbine i rodnoga kraja. Nisam znao ništa, nisam mogao dobivati nikakovih vijesti; znao sam samo da im je zlo, da im je svakoga dana gore i da će to trajati još dugo.

Ja sam za tragične vijesti saznao tek nekoliko mjeseci po svršetku rata. I kako se je približavao dan tužnih saznanja, ja sam to sve jače predosjećao. Od kuće primio sam prvo pismo u februaru 1919. godine. Više no ikada žudio sam za domovinom, za svojim rodnim krajem i za svojima. Uzalud su me Englezi zadržavali, da pričekam dok se bolje srede prilike u srednjoj Evropi. Zatražio sam od ministra vojnog, da me riješi službe u Londonu i rasporedi komandi mjesta u Zagrebu. Riješenje je stiglo koncem marta. Oprostio sam se s mojim drugovima i znancima i pun čežnje čekao dan odlaska. Početkom aprila 1919. ostavio sam London i krenuo u domovinu.

Put od Londona do Pariza, sam boravak u Parizu i na jugu Francuske, spadaju već u treću knjigu mojih doživljaja, koja će se zvati »Povratak u proljeće«. Ta je knjiga sada u pisanju. Ime »Povratak u proljeće« dobiva knjiga ne samo zato, što sam se u domovinu vratio u proljeće, već baš radi toga što sam još putem osjećao, da će za mene boravak u domovini značiti nov život. Čekalo me je novo polje rada, na kojem me je naš narod tada još vrlo malo poznavao, a na kojem sam odlučio raditi svim svojim silama. Budući da pak zamišljeno vrijeme i svi događaji, što bi imali ući u tu knjigu nisu još potpuno izvršeni, to će predgovor trećoj knjizi ovdje izostati.

U Bakru, početkom oktobra 1923.

KROZ SNIJEGOVE I MAGLE.

I.

Na teškoj stazi životnoga puta
Bijedan čovjek bez prestanka luta.
Nazad, samo kukavac pred borbom preza;
Pravi čovjek smrt u oči ravno gleda!
Lujo vitez Lovrić.

Vlak je neprestano jurio dalje. Nije to doduše bila nekadašnja zamjerna brzina, kojom su se odlikovale ruske željeznice, jureći kao strijela katkada po čitave sate u jednome pravcu, preletavajući ravne i nepregledne ruske stepe, ne skrećući ni lijevo ni desno. Hitajući kao od igre i bijesa razigrani hat, lokomotiva je vukla za sobom vagone dostižući crnu tačku horizonta, gdje su u daljini nestajali tragovi tračnica. Brzi voz Odessa—Petrograd, zaustavljao se vrlo rijetko. Mi smo se do tada bili samo za minutu ustavili na jednoj stanici, koja je odvodila na krimsku rivijeru.

Drug Krestić bio je malo ne čitavo vrijeme u razgovoru sa dva ruska vojnika. Gubio je uzalud riječi i vrijeme, nastojeći da im nešto dokaže, što oni nisu nikako mogli razumjeti. Oni to nisu mogli razumjeti prosto iz toga, što nisu vjerovali u realne posljedice i komplikovana razvića revolucije. Govorilo se o nemogućnosti mira s Nijemcima. Krestić im je dokazivao koliko su neprovedive i štetne lozinke njihove revolucije, kao: »Mir bez aneksije i kontribucije«. »Mir bez plaćanja ratnih troškova«. »Dolje rat« itd., ističući im, kako je to samo na korist Njemačke i centralnih vlasti. Oni su dabome u

pijanom zanosu najveće revolucije gledali na stvari sasvim protivno. Sve su gledali u ružičastome svjetlu i sa puno nade uvjeravali sami sebe, da im je volja i dužnost zavesti na ovome svijetu jedan sasvim nov život, zaboravljajući na stanje u kome se svijet nalazi i u kojem će se još dugo i dugo nalaziti.

Ja sam čitavo vrijeme nepomično i bez riječi sjedio u uglu do prozora. Bez volje slušao sam njihov razgovor i o svemu razmišljao. Doista i ovaj put morao sam se ponovno uvjeriti, koliko je čudna i upravo zagonetna bit ruskog čovjeka. Ruski je čovjek dobar, u njega je plemenita duša prepuna osjećaja. Jest! Ja bi skoro rekao, da je u ruskog čovjeka samo duša, jer on nezna i ne može da prepozna unaprijed ljudsku himbu, laž, licumjerje, zlobu, osvetljivost i griješnu nakanu. On to i vidi, ali kad uvidi, kad spozna, on i opet ostaje samo duša, dobra i do nerazumijevanja plemenita duša, koja sve prašta. To je i karakteristika ruskog čovjeka, što je u njega velika duša, veća i jača od srca i razuma. Ruski čovjek u svojim razmišljanjima misli i savjetuje se najviše svojom dušom; ona je početak svake misli i daje sankciju skoro svim životnim odlukama. Zato se može slobodno reći, da je kod cijeloga ruskoga naroda i opet samo jedna velika i plemenita duša, kao i u svakog pojedinca od njih.

Ruska duša, koja sve prašta i koja kad vidi zlo, što joj je nanešeno samoj, drži se pri tom kao da ništa vidjela nije, kao da ju ništa zabolilo nije a u svojoj nutrini trpi i snaša strpljivošću biblijskoga Joba.

Onaj, koji nije bio u Rusiji i koji nije dulje i

dublje proučavao ruskoga čovjeka, taj to ne može nikako potpuno razumjeti. Pa opet, ja velim da je tako. Ja sam i sâm iskušavao te činjenice na sebi. Osjećao sam duboke promjene u mojoj nutrini i duši i mogu reći, da sam bio na putu, da postanem takav čovjek. Sva je moja okolina tako uticala na mene. Ja sam potpuno osjećao kako mojim boravkom u Rusiji polagano i postepeno, ali uza sve to snažno mijenjam svoju narav, poglede, mišljenja, navike i život. Jest, ja sam se ugledao u njih i bio sam strpljiv, slušao sam ih i bio sam dobar, miran i pomiren svojom sudbinom i prilikama u kojima sam živio. Uza sve to ja sam bio potpuno svjestan veličine i nepopravljivosti moje nesreće. Duh ruskih ljudi, koji su me okruživali, stvarao je i jačao u meni strpljenje, zaborav i nadu. Toga mi je najviše i trebalo. Dabome, između svih tih duša najveći je uticaj na mene imala Paljina velika i zaljubljena duša, njeno dobro i nježno srce. Bože moj, koliko je blaženstvo obuzimalo moju dušu i koliko sam imao volje i snage za životnu borbu, kad sam znao da imam nju, njenu ljubav i dobrotu. U Rusiji sam u mnogočem promjenio moju narav i životne poglede. Bio sam uvjeren, da gledam i stvaram svoje poglede očima, koje će mojima najbližim, kad se vratim u domovinu, biti nerazumljive. No sada me nisu mučile te brige, bio sam još vrlo daleko od mogućnosti provratka na dom. Ne, mene je mučilo drugo osjećanje, jer sam predobro znao, da sam ostavljao moju drugu otadžbinu, moju drugu rodbinu, ljubu, njenu očinsku kuću i obitelj.

Prošlo je već bilo nekoliko sati, od kako sam se rastao sa Paljom i njenom majkom, a meni je izgledalo kao da se to još uvijek zbiva, da me one

prate svojim suznim pogledima i da čujem njihov posljednji pozdrav. I od onoga časa od kako je krenuo vlak, upravo instinktivno odmah poslije zvižduka, samnom se je desilo nešto strašnoga. U mojim nemirnim mislima i uzbuđenim čuvstvima rodila se je zlobna sumnja, što mi je kao zao predosjećaj govorila, da se više neću vratiti i da Palju više nikada neću vidjeti. Ja sam se kod te nemile misli stresao čitavim tijelom. Moja okolina doduše toga nije primjetila, jer je i sama bila sličnim zaokupljena. Ali ja sam od toga časa osjetio kako postajem drugi, kako sam ponovno postao čovjek bez volje i svrhe. I dok je lokomotiva jurila sve brže ja sam imao volju da izađem, da iskočim iz jurećeg vlaka i da se vratim. Ali sve je to bilo nemoguće i kasno. Odluka je bila pala, ja sam se sam dao nagovoriti na put, i sada odustati i još sa takovim razlozima bilo bi smiješno. Jest, upravo kad se kadkada čovjeku radi o glavi, o njegovoj sreći i nesreći, budućnosti i propasti, onda je to drugima smiješno i sitnica. Što sam dakle imao da radim? Da se borim proti te sumnje, što je rasla svakoga časa? Ne, zato sam bio još daleko, da osjetim mogućnost grube istine toga predosjećaja. Varao sam sama sebe vjerujući u moj povratak. Jest, makar kada, možda nakon pet i deset godina, ja ću se svakako vratiti, govorio sam u razgovoru s mojom dušom. Ali duša je ćutala tužna i nemirna. Ona je sama valjda znala veličinu svoga gubitka i svoje tuge. Ja sam onda razmišljao o mom putu bez prava odredišta, o mom budućem životu u stranom svijetu i pri tim mislima bilo mi je sve dosadno, upravo glupo. Da, svejedno ma gdje i makar kako, opet će moj život biti nikakav bez du-

ševna zadovoljstva i iskrena po srcu druga i prijatelja. Ja sam se morao pomiriti ironijom, što se odigravala sa mnom i bio sam pripravan na sve. Šta više putovao sam kao kovčeg, kojega će prenašati iz jednog vlaka u drugi, iz vlaka na parobrod itd. Pri tome se moja okolina nije pitala kuda ja hoću. Ni oni nisu bili u tom sretnom položaju da znaju kuda će. I njima su put određivali drugi. Ali što da se čini? Zar tu ima pomoći i zar se čovjek može boriti protiv sudbine? Ne, ja sam pomislio i opet na Ruse i u svojim mislima ponovio njihovu tipičnu pogovorku: »Ničevo, svje ravno propadjoš!« (Ništa, svejedno ćeš propasti). Jest, ništa ne pomaže, jednom se mora propasti.

Kad bi čovjek predugo i neprestano o jednome mislio i kad to jedno predstavlja nešto teško i očajno, kud bi s takovim mislima došao i što bi time postigao? Ništa, upravo ništa, a opet se ne možeš potpuno otresti pomisli na ono, što je za tebe važno i u čemu upravo leži svrha tvog budućeg života. Samo je vrijeme ono, koje daje mogućnost riješenja životnih zagonetki. Ono prolazi. S njime spada i breme s duše i srca. Istina je: čovjek izgubljeno ne može nadoknaditi; gubitak ljubljene duše ne može zaboraviti, ali ipak nakon izvjesna vremena čovjek i na najtužniju i najočajniju etapu svoga života gleda blaže, videći u izgubljenom nikad neizgubljeno bogatstvo najljepših i najdražih uspomena punih ljepote rana života i mladenačkog zanosa. Život je doduše za nekoga od nas težak i zamršen, ali uza sve to čovjek ga se nikad ni na minutu ne smije odricati. Takav pesimizam bio bi posljedica slabih živaca, slaba srca i još slabije duše. Samo kukavica izbjegava životnu

borbu, samo je on bez volje za život i samo se onaj čovjek odriče života, kome razum zajedno s osjećajnošću duše i srca ne mogu da podadu barem nekakvu životnu svrhu. Nije teško prestati živiti; u tome ne sastoji snaga čovječjeg napona. Znati živiti, voditi brigu o sebi ili još bolje o drugima i biti vezan na rad oko izvjesnog pothvata, mnogo je teža i složenija prema tome i muževnija stvar. Život uvijek vrijedi, vrijedi više no i mi sami možemo da procjenimo, dok god ima zašto da žive. Čemu bi dakle ja imao da klonem i zašto da povjerujem u zle slutnje prije nego li se još išta dogodilo. Ja imam svoju svrhu života, govorio sam u sebi. Postavio sam si svoj cilj: Sretan život nakon teških iskušenja u zajednici sa ljubljenom Paljom u nastojanju da budem dobar, jer samo od dobra čovjeka mogu proisticati i dobra djela. Ovakav cilj dovoljan je i jači od svih ostalih pretpostavki. A hoće li čovjek da ide za nekim ciljem, istim mu časom predstoji borba. Ako je čovjek, ima da tu borbu prihvati. Iz borbe ima samo jedan izlaz. Ako si se u nju upustio, onda ili pobjediš ili padaš. Ja sam od naravi borben; borbena mi duša i srce. Jedne se misli nameću drugima i prema tome je i suviše jasno, da za mene nema uzmaka. Uzmak u životu je sramota, osobito za muškarca. Unatoč svih predrasuda, zlih slutnja i crnih perspektiva, ja moram naprijed, ako ću da pokažem nešto muškoga od sebe. Ja sam sebe uporedio sa zapovjednikom malog broda na jedra, kome je rečeno:

»Hoćeš li da se vratiš tovarom životna iskustva, imaš da napustiš ovu obalu i da se usprkos svih nepogoda najsnažnijih elemenata mora i vjetra upustiš preko oceana života i na drugoj obali naći ćeš iskustvo i odmor od svih napora teška puta i životna lutanja. Ja sam zapovjednik na brodu mog života. Mojoj sam lađici dao ime Palja. Uputio sam pramac na pučinu punu crnih oblaka. O bokove lađe zapljuskuju prvi snažniji valovi, a horizonta zemlje je za mene nestalo već jučer, kad sam se oprostio od ljudi, koji su stvarali moj svijet. Poći ću naprijed, jer sam u životu uvijek činio tako. Natrag se vraća samo onaj, koji se boji života, koji neće da prođe ocean životna iskustva, koji je slabić i kukavica. U ostalom što bi značilo stajati na jednome mjestu? Samo čekati i bez razloga gubiti vrijeme, iskustvo i život. A život je tako kratak prema veličini svijeta i zadatku života, koji si čovjek izabere. Malo je ljudi bilo, koji su mogli reći: Meni je život bio dovoljno dug da izvršim sve ono, što sam si bio za cilj postavio i zaželio ostvariti.

»Pošao sam«, bile su završne riječi moje momentane zamišljenosti. Najbolje mi je to svjedočilo neprestano drndanje lokomotive i zveka stakala na prozorima. Još sat i mi ćemo izaći na Razdjeljnjoj, da tu sačekamo ešalon našega puka. Dakle još malo i ja ću sresti moje stare ratne drugove i komandanta, koji mi je ukazao toliko dobrote. S njima ću onda zajedno na put bez prava odredišta, da opet dijelimo život i smrt, dobro i zlo. Istina oni znaju, da je njihova konačna etapa bojište. Kuda ću ja i kako će mi biti? To još ni malo neznam....

II.

Kiša je vani bila prestala. Ruski su vojnici neprestano razgovarali s nama sve do našeg rastanka. Najviše im je bilo žao što ostavljamo Rusiju.

Istini za volju moram naglasiti, da nas je vaskoliki ruski narod za našeg boravka u Rusiji vrlo volio i da nas je svakom zgodom najsrdačnije i bratski susretao. Ruskim se je vojnicima napose svidila srdačna snošljivost i bratsko osjećanje naših oficira i vojnika. Za njih je to i u vrijeme revolucije bilo nemoguće. Teško je naime bilo odjedared zaboraviti sve ranije grubosti, što ih je u sebi sadržavala pretjerana vojna disciplina. Osim toga, van službe i poslije zanimanja, neslužbeni prijateljski razgovor oficira sa vojnicima bio je kod njih apsolutno isključen. Upravo stoga dopalo se je ruskim vojnicima, a možemo slobodno reći i cijelome ruskome narodu, naše držanje prema vojnicima. Većina od nas nije propuštala zgodu, da kad nam se ista pruži, slobodno i po srcu otkriveno porazgovorimo sa ruskim vojnicima. Ja sam to s nekojim mojim drugovima često činio još prije polaska u Dobrudžu, za vrijeme našeg logorovanja u Odessi. Tamo je pored naše prve brigade bila i jedna ruska brigada. Šatori moje čete bili su na krajnjem desnom krilu naše brigade, a odmah do njih nastavljali su se ruski. Zanimivo je bilo posmatrati te vojnike, taj narod. Bili su to većinom mladi regruti od dvadeset i jedne godine. Na njihovu licu vidio si čednost i dobrotu tih seljaka, a u blagim očima punim dobrote čitao si svu bit njegove dobre i razdragane duše. To su bile oči sa pogledom punim vjere i ljubavi k svome bližnjemu. To su bile oči sa onim jedinstvenim pogledom, koje prave Ruse jasno odlikuju od drugih naroda i o kojima je u više navrata tako lijepo pisao Lav Nikolajević Tolstoj. Pod večer kad sam bio dežurni, ja bi za vrijeme večere i čaja bio najviše u krugu vojnika moje čete. Pored prijateljska razgovora i sjećanja na stari kraj, mi bi od vremena do vremena zapjevali po koju pjesmu a nije falilo ni tamburica. U ruskoj vojsci pored objeda i večere dobivali su vojnici neposredno poslije toga i čaj. Kako smo i mi bili organizovani po uzoru ruske vojske i od njih dobivali naše namirnice, to se tako činilo i kod nas. Uopće mi svi, ranije no što smo došli u Rusiju, nismo ni znali pravu vrijednost tog prijatnog napitka. Rusi imaju osobitu sposobnost kod pravljenja čaja, i ja ću ovdje sam rado priznati, da mi je čisti čaj pripravljen od Rusa godio mnogo više, no isti što smo ga još kod nas dobivali sa rumom ili limunom. Sva je naime stvar u tome, što mi kod pravljenja čaja pravimo sve zajedno. Kod Rusa je taj postupak drukčiji i upravo u tome sastoji njegova bolja kakvoća. Oni naime prave posebno esenciju čaja i od toga meću po volji u vrelu vodu, što je uzimaju iz samovara. Naši su vojnici zavolili čaj još u zarobljeničkom logor. Mnogi moraju i svoj život zahvaliti tome napitku, jer ne treba mnogo govoriti o tome, kako je u mnogim logorima dolazilo svaki čas do pojave najrazličitijih epidemija, a najviše trbušnog tifusa. U ovakovim slučajevima čaj je vrlo blagodatan, jer utažuje žeđu, a može da se pije i hladan. Dabome da naši vojnici nisu mogli, da popiju onoliko čaja, koliko to piju pravi Rusi. Kako su pak naši vojnici dobivali puni kotlić, to bi čaj vrlo rado dijelili sa svojim ruskim drugovima. Kad Rus ima dovoljno čaja tu je i raspoloženja i pjesme. Ja sam poznavao u bolnici i inače Rusa, koji popiju dnevno do trideset čaša. Iz početka bi se ruski vojnici pri pojavi našeg oficira povukli trkom u svoje šatore, kao mi-

ševi u rupe pri pojavi mačke. Ali kasnije, kad smo ih po našim vojnicima pozvali i objasnili im snošaj vojnika i oficira kod nas, osobito van samog zanimanja, oni su bili najsretniji ako su mogli da budu zajedno s nama. Svaki naš vojnik govorio je dovoljno ruski, tako da je uvijek bilo zgode i mogućnosti za razgovor. Takove večeri bile su tim jadnicima najveseliji časovi. Neće mi se možda vjerovati ako kažem, da za cijelo vrijeme našeg boravka u logoru, dakle kroz više od dva mjeseca, nijedan od tih ruskih vojnika nije bio pušten poslije zanimanja u grad. Jasno je dakle, da se pod ovakovim i još mnogo gorim okolnostima, koje ovdje neću da navodim, nije moglo očekivati drugo, doli ono, što je poslije desetak mjeseci nastupilo. Za vrijeme revolucije bili su si od svih narodnih slojeva međusobno najudaljeniji oficiri i vojnici. Istina je, bilo je mnogo oficira, koji su bili odani revoluciji i zdušno joj služili nastojeći da stvari poprave i snošaj ublaže. To je bila mlađa inteligencija, većinom rezervni oficiri; ali većina, ogromna većina nije se brinula za vojnika, niti je htjela da razumije promjenu stanja.

Držanje nas jugoslavenskih dobrovoljaca naišlo je na velike simpatije ruskoga naroda i vojske. Te su nam simpatije još mnogo više bile pojačane junačkim borbama u Dobrudži, našim pobjedama, a navlastito dvim brzojavnim pohvalama samoga cara. Rusi su naše dobrovoljce zvali: »Serbi molodci« i »Serbi krasavci«. Istina je da je naše simpatije pojačavala i naša neizmjerna ljubav prema Rusiji i svemu što je bilo rusko. Rusi su se o našoj ljubavi i zahvalnosti za sva djela, što su ih za nas sada i u ranijoj našoj historiji učinili, svakoga časa mogli uvjeriti. Jasno je dakle, da je i nama bilo veoma žao što ćemo ostaviti Rusiju, ali što se je tu moglo. Osim toga moje su drugove tako željno isčekivala naša braća na solunskom bojištu, čuvajući stražu na pragu naše otadžbine.

Oba su nas ruska vojnika razumjela kad smo im objasnili stanje našega naroda i naš poziv, koji se nije nikako mogao otkloniti. Razgovarali smo tako još neko vrijeme, a onda se oprostismo, jer je vlak stao u Razdjeljnoj.

Razdjeljna je važan željeznički uzao, odakle se dijele pruge na sve strane. Odatle joj i ime. Inače je na tom mjestu pored željezničarskih zgrada bilo samo nekoliko seljačkih kuća. Čim smo sišli, Krestić se je kod glavara stanice raspitao kako ešaloni prolaze i kada bi mogao naići prvi ešalon našega puka. Doskora smo saznali da je jutros malo pred nama prošao tekar prvi ešalon prvoga puka, pa da će prema tome naš ešalon naići tek sutra u jutro. Pošli smo onda u gostionicu da nešto založimo. Vrijeme je prolazilo do večeri dosta brzo. Kroz to vrijeme bila su naišla dva dalnja ešalona prvoga puka. Slijedeći je ešalon imao biti naš. Poslije večere pošli smo da se malo odmorimo. Jedan ruski seljak primio nas je ponudivši nam jednu njegovu sobu. Kad nas je uveo u sobu rekao nam je pokazujući na još ne skinutu sliku cara:

»Ne čudite se što u svojoj kući nisam skinuo sliku cara. Vjerujte kad nam oduzmu cara, oduzeti će nam vjeru i Boga.« Nas nije ni najmanje začudio govor toga seljaka. Slične smo izjave slušali bili već mnogo ranije iz usta mnogih i mnogih. Malo kasnije legosmo.

Pred jutro dozvaše nas naši vojnici, jer im je rečeno, da će doskora naići naš ešalon. Mi se spremismo i odosmo na stanicu.

U očekivanju našega ešalona, koji je stigao tek oko devet sati, nakupovali smo raznih namirnica za put. I u tome se je moglo vidjeti ogromnu upravo nevjerojatnu razliku cijena između grada i sela. Razdjeljna nije bila od Odesse ni malo daleko prema veličini Rusije, a ipak je razlika u cijenama bila upravo porazna. Ja sam kupio dvije pečene guske za tri rublja. Iste bi u Odessi bile stajale kakovih trideset rubalja, a u Petrogradu možda i tri stotine. Ovakove pojave su u Rusiji započele već u drugoj godini rata. Zanimivo je uopće da je razlika cijena, poglavito nepodnosiva skupoća u gradovima, bila jedan od najjačih razloga petrogradskih buna i početka revolucije. Da je razlika u cijenama bila tolika, krivica je bila na slabom i zanemarenom saobraćaju ruskih željeznica. Željeznička mreža u Rusiji mnogo je manja, nego li bi to i najpreče potrebe saobraćaja zahtijevale. Ovo se mora osobito posmatrati uzevši u obzir, da vaskolika ruska carevina tako reći bez razlike kraja, predstavlja vrlo bogatu zemlju svim mogućim produktima, koja bi uz sređene prilike i saobraćaj bila mogla zadovoljiti sve potrebe svih trih starih kontinenta. Razloge lošeg saobraćajnog aparata za svjetskoga rata treba tražiti u političkoj pozadini. Ne smije se reći, da ruske željeznice i pruge prije svjetskoga rata nisu bile dobre. Dapače udobnost osobnih vagona pojačana većom širinom od naših na zapadu uslijed širokotračnog kolosjeka, kao i brzina, nadmašivala je sve željeznice na zapadu Evrope. Ekspresne pruge Petrograd—Moskva—Vladivostok, Petrograd—Kijev—Odesa, Petrograd—Riga—Varšava, bile su uzorne brzine. Ne može se reći ni to, da se nije dovoljno davalo za željeznice. Najbolji nam je primjer transibirska željeznička pruga Moskva—Vladivostok, koje svaka vrsta pruge stajaše jedan milijon ruskih rubalja.

Za vrijeme samoga rata su ljudi na višim položajima ruske carevine bili u službi germanofilske politike. Sam ministar rata Stürmer, kako mu se kasnije i mnogobrojnim dokumentima dokazalo, bio je u službi Njemačke. Kako je pak vaskoliki saobraćajni aparat bio vrlo opterećen prevozom vojske i municije, te životnih namirnica za vojsku, nije ni veliko čudo da se je vrlo lako moglo raditi na štetu Rusije a na korist Njemačke. Napomenuti ću samo nekoliko primjera, da prikažem kakvim je teškim uslovima bio podvrgnut saobraćaj i sama vrhovna komanda ruskih vojnika. Nepregledne udaljenosti iziskivale su i veliki broj dana puta. Tako je još u mirno vrijeme brzi voz Petrograd—Vladivostok putovao 18 dana. Teretni su vlakovi za taj put, koji je od prilike jednak kao i do svih tačaka ruskog bojišta trebali najmanje mjesecima, a ruski vojni transporti putovali bi iz istočnog Sibira do bojišta po dva mjeseca. Svaki, koji i malo zna za vrijednost i važnost brzine dolaska novih rezerva na bojište, odmah će uočiti, kolikim je štetnim, a katkada upravo katastrofalnim posljedicama rađala ta okolnost. Naglasiti ću još i to da je ruska vojska nakon velikog odstupanja sa Karpata 1915. godine bila u pogledu snabdjevanja artiljerijske municije skoro sasvim podložna dobavkama iz Japana i Engleske preko Vladivostoka i

Arhangjelska, koji su bili po više od pet mjeseci u godini zamrznuti. Uz ovakove teške prilike, ljudi u službi Stürmera izazivali su hotimične zabune, šaljući japansku municiju na one odsjeke velikog ruskog bojišta, gdje su divizije imale ruske baterije i obratno, tako da istu nisu mogli upotrebiti; nego su se uz gubitak od više dana i zapremajući i nadalje vagone i kočeći saobraćaj, morali onda vraćati i upućivati na odsjek gdje je kod divizija bila japanska artilerija. Isto se je radilo i sa municijom za puške. Glavna je teškoća bila i u tome, što su mnoge ruske divizije bile opremljene isključivo austrijskim puškama, a za proizvodnju te vrsti municije imali su samo jednu malu tvornicu u Petrogradu. To je bilo uzrokom, da su ruski vojnici katkada u najodlučnijim bitkama imali najviše po dvadesetak metaka, koje su morali čuvati kao da su od zlata. Opskrbljujući hranom ogromnu rusku vojsku na bojištima i po kadrovima, razumije se da su zapinjali promet trgovačke robe i opskrba civilnoga pučanstva po gradovima. Upravo stoga je sve bogatstvo zlatonosnih ruskih ravnica, a pogotovo bogatog Sibira, ležalo po hambarima i kućama seljaka i selskih trgovčića kao mrtvo za krajeve bliske bojištu i velike gradove. Upravo stoga, dok se je u Petrogradu osjećala krajnia oskudica živežnih namirnica, mi smo na jugu živili vrlo dobro, a u Sibiru i po selima mislili su na sve prije nego na revoluciju. Uzme li se ove razloge uz more drugih u obzir, onda je jasno kako je u Rusiji došlo do revolucije.

Stanje se je pogoršavalo svakoga časa i na svim mjestima. Ideja separatizma hvatala je u Ukrajini, Finskoj i među raznim plemenima Kavkaza sve većega maha. Pojava Kerenskog, pa ni sami njegovi izvanredno lijepi govori, koji su pred par mjeseci občaravali najšire mase, nisu više ništa značili. Rusija je po svim znacima išla u susret rasulu. Ukrajinci su već bili osnovali državu u državi i počeli osnivati svoju vojsku pod imenom »gajdomaki«. Kako su se događaji razvijali nevjerojatnom brzinom, nije se smjelo više gubiti ni časa, da se još na vrijeme uspije otići iz Rusije prije samog građanskog rata. Stoga je i štab naše brigade dao uputstva svim komandantima ešalona, da od strane ruskih vlasti zahtjevaju što skorije propuštanje na stanicama. Od engleskog štaba iz Arhangjelska rečeno je, da za najdulje četrnaest dana moramo stići u luku, jer će parobrodi u protivnom slučaju otputovati i bez nas. Kako je već naime bio novembar i počela prava zima, to su brodovi, koji nisu kanili zimovati u Arhangjelsku, morali otići dok u Arhangjelsku jače ne zamrzne more i Dvina. Jučer, kad smo ostavljali Odessu, padala je prava jesenja kiša. Danas kiši, ali je vrijeme hladno. Po oštrini zraka odmah se opaža da već nismo blizu mora. Mi smo šetali pred stanicom kad nam priđe glavar i javi, da će naš ešalon naići za kojih petnaest minuta. Naredismo vojnicima da iznesu stvari i čekasmo nestrpljivo na dolazak vlaka.

III.

Nekoliko časaka poslije devet, pojavio se u daljini dugački vlak, koji je već za nekoliko trenutaka bio pred nama. Još kratak čas i vlak stane, a malo ne istodobno počeše izlaziti na vrata i provirivati kroz prozore prednjih vagona naši stari ratni

drugovi. Čim me spaziše, oni priđu k nama brzim korakom, veselo nas pozdravljajući i dovikujući naša imena. Čas kasnije izašao je i naš komandant, potpukovnik Pera Radivojević, koji se sa mnom zagrlio i poljubio, izjavljujući ponovno koliko ga veseli što sam se konačno ipak riješio na put. Drug Delić i još nekoji drugi pričali su mi kasnije, da su i oni i komandant bili u sumnji da li ću doći ili ne. Svi su naime moji bliži prijatelji znali, da mi se ne da iz Rusije i bili su uvjerenja, da me se na to neće moći nagovoriti. Kako je vlak za malo imao da krene dalje, oni me odmah uvedoše u vagon, gdje mi je već prije bilo sačuvano mjesto. Ja sam se doskora smjestio i nastojao da se orijentiram u rasporedu i položaju gdje su od prilike bili drugi naši drugovi. Naša je podjelba bila ovakova: Skupni ruski vagon sa dva reda kreveta. U prvom odjeljenju bio je komandant sa svojim adjutantom, onda odmah naše odjeljenje. Tu smo na donjim ležajima bili ja i naš pukovski liječnik Čeh dobrovoljac Dr. Karel Freja, a na gornjim naši potporučnici Delić i Narančić. Dalje prema sredini redali su se ostali naši drugovi.

Kroz dan smo najviše sjedili na donjim ležajima razgovarajući o svemu, a ponajviše o prilikama u Rusiji, koju smo sada ostavljali. Promjena kraja i svakodnevni novi događaji što smo ih vidjeli i čuli na našem putu, davali su nam uvijek dovoljne građe za naš razgovor. Kako smo ostavljali Rusiju, tako smo instinktivno osjećali da u njoj ostavljamo mnoge i mnoge prekrasne uspomene, koje će nam na dugo i dugo ostati u pameti kao najmilije sjećanje. Ja sam bio ponio sobom mali broj ruskih romansa, a imao sam i prepis riječi na

mnoge tipične ruske, većinom narodne pjesme. Kad sam to povjerio mojim drugovima, nastalo je jedno živahno otimanje nota i riječi, tko će prije da ih prepiše. Najveća je borba i tražnja bila za pjesmom Stijenke Razina. To je jedna od najtipičnijih i najobljubljenijih ruskih narodnih pjesama, poznata na široko pod imenom: »Volga, Volga matj rodnaja«. Uporedo s prepisivanjem ponavljalo se i pjevanje, pjevajući omiljele pjesme po nekoliko puta bez prestanka, kao da smo se već sada bojali da ih ne zaboravimo. Da nas je netko koji nije bio u Rusiji posmatrao pri tome poslu, sigurno bi nas u svom neznanju prosuđivanja stvari nazvao djecom. Upravo je tako nekako izgledalo otimanje mojih drugova za riječi pojedinih pjesama. Da, samo mi smo znali što znači za nas svaka i najmanja ruska stvar i što će ona značiti za nas onda, kad već budemo daleko od Rusije. Da, onda će ti sitni predmeti, ti maleni podarki i pamjati, prepisane pjesme i knjige biti jedna uspomena našeg mladog života u Rusiji. Raziqranu pjesmu prekinuo bi od vremena veseo i znatiželjan uzvik pojedinih drugova, koji su sjedili kod prozora. Oni bi naime pri pojavi nečeg zanimivog od kraja kojim smo prolazili, tako upozorili cijeli vagon, da svi vide ono što ih je zanimalo i ushićivalo. Kao da smo svi u jednoj misli bili potpuno složni i to: Da ne smijemo ništa propustiti, da moramo sve viditi: jer smo dobro osjećali, da će sve to za nas predstavljati vječne uspomene.

Prvi veći grad kroz koji smo imali proći i nešto se malo zadržati bio je Harkov. To je imalo biti tek sutradan, a danas smo prolazili omanje gradove ne ustavljajući se nigdje više od pola sa-

ta. Vlak je vozio dobro. Na stanicama propuštali su nas dosta brzo. Mnogi su naime činovnici saobraćaja mislili, da mi polazimo na sjeverno bojište oko Rige, gdje su se tada upravo s uspjehom vršili njemački napadi. Ta nam je okolnost u mnogo pomogla tako, da smo naš put izvodili sve do Moskve bez ikakva zakašnjenja. Prema našim računima imali smo putovati još nekih dvanaest dana. Put vrlo dug, ali ako se uzme u obzir putovanje koje smo imali prevaliti, onda bi to bilo vrlo brzo. Naši su vagoni bili dosta udobni, a osim toga nije nas bilo suviše mnogo. Vagoni su se ložili svaki za sebe, pa je i u tom pogledu bilo sasvim dobro. Hranu smo dobivali istu kao i vojnici sa četnih kazana. Hranili smo se prilično dobro. Mi smo imali hrane dovoljno, a komandant je naredio, da se ne uskraćuje hrana, jer smo i onako morali ostatak naših namirnica predati ruskim vlastima u Arhangelsku. Putem se je sve do Moskve na manjim postajama moglo uz dosta jeftinu cijenu kupiti svega. Na jednoj od stanica, gdje smo stajali nešto duže, pošao sam do vagona moje stare čete, da se malo porazgovorim sa svojim starim ratnim drugovima, kojih je doduše bilo dosta malo.

U Harkov stigosmo nešto prije devet i ostasmo tamo skoro do podne. Pošli smo u grad, da na brzo razgledamo što se za to kratko vrijeme razgledati može. Sam je Harkov dosta veliko trgovačko središte, a ima i dosta industrijskih poduzeća. Inače kao mjesto dosta lijepo, a po svome izgledu i ljudima više rusko od Odesse. Odatle sam Palji poslao prvo pismo i nekoliko razglednica.

Od događaja, koji su se po odlasku iz Harkova desili do Moskve, osvrnuti ću se samo na jedan.

Kad smo stigli na stanicu u Ariolu, vidjeli smo da na istoj nema skoro nikoga, a ono malo željezničara što je bilo, da su svi pijani kao bačva i smrde po najgoroj rakiji. Službujući činovnik rekao nam je, da ćemo se tu zadržati više sati, jer da je u gradu buna, te nema prave veze sa susjedećim stanicama. Odmah po pojavi našega vlaka, pojavilo se oko vojničkih vagona više ruskih vojnika i civila, koji su nudili na prodaju votku. Jedan od prodavača bio je Jevrejin i jedini on nije bio pijan. Od njega smo onda i saznali što se je dogodilo. U Ariolu bila je velika tvornica spirita, žestokih pića i veliko skladište vina. Raspojasana masa, većinom vojni dezerteri, proglasila je bunu i napala na tvornicu, opljačkavši sve magazine i pokravši svu robu. Sada je čitavo mjesto bilo pijano. Moram naime napomenuti, da je sa ulaskom Rusije u rat bio strogo zabranjen svaki užitak alkohola i da se je ta naredba doista vrlo strogo vršila. Ruski je narod dosta odan piću i ta njegova naklonost jača je prema votki i ostalim žestokim pićima no k vinu. Naš Sremac pije dok ne počne u sebi osjećati neku snagu za tučnjavu i razbijanje; Rus naprotiv pije dok se ne sruši na pod i zaspe. Mnoge, od tog svijeta prosto ubije votka tako, da zaspu snom iz kojeg se više nikad ne probude. Nekoliko je od nas izašlo pred stanicu, da malo iz bliza pogledamo što se dešava. Po ulici su teturali pijani muškarci i žene, pjevajući kakvu pjesmu i pijući svaki čas iz velikih flaša, veselo su nam se smijali. Nekoji su od njih prilazili k nama i nudili nas punim bocama, vadeći jed-

nu za drugom iz svih mogućih džepova svog odijela i kabanice. Neki su već ležali po tlima, derući se kao mačke, a neki su već i spavali. Zrakom se osjećao oštar miris špirita, jer su iz velikih bazena pustili da sve isteče. Buna se je bila potpuno slegla. Tu uopće i nije bila buna zbog drugog, do li da dođu do votke. Kad su je dobili i svoju žeđu utažili, oni se predaše snu i potpuno umiriše. Mi smo se onda vratili u vagone i zamolili službujućeg činovnika, da nas svakako propusti napred barem do najbliže stanice, jer je nezgodno za nas, da stojimo u mjestu u kojem vlada anarhija. Malo kasnije krenusmo dalje i nastavismo naš put nesmetano prema Moskvi. Šesti dan se približavasmo gradu svih Rusa, gradu u koji kroz vijekove zanosom istinske ljubavi i s puno poštovanja gledaše i neprestano gleda vaskoliko Slavenstvo.

IV.

Kako smo se približavali Moskvi tako se je i u našim srcima javljala i sve više pojačavala neka neopisiva radost u najneobuzdanijem zanosu. Moskva, srce Rusije! Grad tog imena za Ruse, nosi u sebi sve veličine i osebine njihova naroda. Moskva je njihov ponos, njihova slava, njihov Rim, Meka i Medina. Samo je Moskva u tom pogledu pored svih ostalih prednosti bogatija od njih zbog svog izrazitog nacijonalnog karaktera. Dok Rim, Meka i Medina predstavljaju neka crkveno vjerska središta, dotle je Moskva u istinu prava prijestolnica ruskoga naroda i službeni je Petrograd tek jedna prividna funkcija prema nacijonalno-kulturnoj zadaći što je vrši Moskva. Osim toga je Moskva vrlo

velika po teritoriji, koju svojim historijsko-monumentalnim građevinama zauzima, kao i po broju svoga pučanstva. Moskvići — tako u Rusiji zovu Moskovljane — su ljudi vrlo ljubazni, dobri i velikodušni. Njihova širokogrudnost i plemenština nadilazi osebine svih ostalih Rusa. Oni su prostodušni i sa mnogo manje fasona no Petrogradjani, ali sa mnogo više duše i srdačnosti. Zato se i zove Moskviće pravim Rusima, jer doista predstavljaju najizrazitiji tip ruskoga naroda. Pored ostalog oni govore najljepšim ruskim jezikom, pa je njihovo narječje i osnovica književnog jezika. Tu se odgajaju malo ne svi ruski kulturni radnici, tu im je ognjište svake umjetnosti. Kao na Ruse tako i na stranca Moskva izvodi neizbrisivu uspomenu i utiske. Ona je doista najveće čudo, nama toli čudnog ruskog naroda i s pravom nazvana kraljicom ruskoga naroda. Uopće u Rusiji postojale su tri stvari, koje je svaki Rus želio i morao da vidi. To su bile: Moskva, Kijev i Volga. To je troje ujedinjavalo sverosijski narod u riječi i pjesmi. Nema sumnje, da je za stranca, koji dolazi u Rusiju, najvažnije da vidi Moskvu Kijev i Volgu. Moskvu, srce Rusije, Kijev, majku ruskih gradova i Volgu, majku svih Rusa. Veoma slikovitu panoramu Moskve najjače upotpunjuju bezbrojni zvonici mnogobrojnih crkava. U samoj Moskvi ima 1600 crkava. Pruga, kojom smo mi putovali, nije vodila do samoga grada već periferijom. Znali smo, da ćemo stati na jednoj takovoj stanici na periferiji, ali smo bili uvjereni, da ćemo se zadržati toliko, da ćemo moći razgledati grad. Mnogi su moji drugovi bili odlučili, da će makar zaostati, pa nas onda do Vologde stići brzim putničkim vlakom. Svi smo sanjali o Moskvi,

kliktajući kao djeca od radosti, kad smo sa prozora u daljini zapazili ogromni grad, ali nas je naš san grdno prevario.

Kad smo stigli na već prije rečenu nam stanicu, tužno su nas iznenadile izjave, što nam ih je dao službujući činovnik. Važna i zabrinuta lica, pod kojim se je morala sakrivati neka neobična tajna, predstavljajući neki nenadani nov događaj, on nam je saopćio, da ćemo se ovdje zadržati svega neko pedesetak minuta i onda odmah nastaviti put. Uzaludno je bilo naše nastojanje, da bi se zadržali barem dva sata. Želja za razgledanjem Moskve kidala nam je srce i dušu kad smo saznali, da je ne ćemo moći razgledati. Od samog činovnika smo mogli saznati samo to, da su se u Petrogradu dogodili neki novi neredi i da se odjek istih kod njih u gradu očekuje svaki čas. Kupili smo novine, ali se iz novina nije moglo o tim posljednjim događajima razabrati ništa. Jedina važnija vijest bila je o slomu talijanske vojske na Caporettu i velikoj ofenzivi Austrijanaca. Mi smo svaki čas pogledali na bajni grad. Dabome, najviše si čuo već po običaju našega naroda najizrazitije grdnje i psovke, kao očiti dokaz velikog nezadovoljstva i pomućene sreće. Ali što da se čini? Vrijeme je bilo kratko, a skoro smo već imali otići. Puni najvećeg bijesa i suznim očima smo ušli u vagone i kad se je krenuo vlak tužno smo gledali na Moskvu kao mladić koji ostavlja svoju ljubu. Jedan od naših drugova je govorio na sav glas, a opet sam za sebe: »E Dane, baš će ti tvoji kad se vratiš kući reći, da si magarac. Proći pored Moskve i ne vidjeti je. To je baš onako kao da si na umoru od žeđe i ne napiti se.« I drugi su na svoj način protestovali. Zamrzili su u

isti čas i Kerenskog i boljševike i kadete i socijaliste revolucijonarce. Svi su nam oni bili krivi, da nismo po posljednji put odlazeći iz Rusije mogli razgledati Moskvu. Kad je i posljednji oris ljubljenoga grada nestao u prvom mraku predvečerja, mi se onda okupismo posjedavši na ležaje našeg odjeljenja i počesmo čitati novine. Najviše nas je interesovala iznenadna vijest o talijanskom porazu. Vijesti, u kojima su se pored ostalog već iskazivale i brojke zarobljenika i topova bile su tako velike, da smo mislili, da su izmišljene. Pretpostavljali smo, da je Italija, koja je imala samo jedno bojište i koja do tada nije imala većih gubitaka u stanju, da se odupre i najjačim napadajima centralnih vlasti. Znali smo doduše, da Talijani nisu nikakovi vojnici, ali nam je izgledalo nevjerojatno, da će tako mizerno napustiti svoje položaje.

Kako su te vijesti bile tekar prvi brzojavi i to dobiveni preko Stockholma, to se iz njih nije moglo stvoriti nikakvu približnu sliku probijenog fronta, pa se prema tome nijesu mogle ni zaključiti zle posljedice u onolikom omjeru, kako se to kasnije pokazalo.

O prilikama u Petrogradu nije bilo nikakovih novih vijesti. Samo su se u jednom članku komentirale izjave jednog od boljševičkih vođa, koji je pred par dana javno izjavio, da će boljševici biti prisiljeni preuzeti vlast u zemlji prije sastanka »učreždIteljnog sobranja«. Tako se nazivala ruska konstituanta od 1917. godine, koja nije imala sreće, da se sastane.

Ostavivši Moskvu naš je put, odnosno krajevi kojima smo prolazili, bio raznoličniji od onih krajeva do Moskve. Snijeg nas je zahvatio već par

dana prije Moskve. Ali prava ruska zima osjećala se je u zraku tekar sada onako snažno kao u pričama.

Sa tim zimnjim osebinama ruskoga sjevera nije se ohlađivao samo zrak i ostala priroda, već je neko hladno osjećanje sve više obuzimalo naše duše, ledilo naša srca i ubijalo svako raspoloženje. Sva se narav gubila u nekom nepreglednom bijelom ruhu. Bijele su bile ravnice i šume, kuće i putevi, a magla i snježne pahuljice bijelile su i zrak i nebo. Jureći malo ne po čitav dan kroz preguste ruske šume, nailazili smo na prekrasne slike prirode i tipična ruska sela sa drvenim kućama. Kuće su na sjeveru od Moskve sve iz drveta. Uza sve to one daju vrlo lijepe i romantične slike sa izgledom potpune udobnosti; pa smo u većim mjestima vidjeli i trokatnice iz drveta. Šume su prekrasne i predstavljaju u sebi neopisivo upravo neiscrpivo bogatstvo Rusije. Od Moskve na sjever lokomotive se ne lože ugljenom već drvima. Na svim stanicama, a vrlo često i na mjestima pored pruge naslagane su ogromne zalihe drva, koje se rabi za pogon mašine. Uvjeravali su nas Rusi, da im je takav način loženja i mnogo jeftiniji, jer im ne treba dovlačiti ugljen iz daljine Urala, čiji je prenos vrlo skup. Kako smo imali dovoljno drva i za grijanje vagona, bilo nam je u njima uvijek toplo. Zimu smo osjećali samo kad smo izlazili iz vagona, da se malo prošetamo po svježem zraku. Slijedeće veće mjesto što smo imali proći na našem putu, bila je Vologda. Bili smo uvjereni, da ćemo, prođemo li sretno nju, na vrijeme stići u Arhangjelsk. Kad smo stigli u Vologdu, naše se nade ispuniše. Doznali smo doduše, da su u Petrogradu

boljševici preuzeli vlast i da je Kerenski utekao na frontu k armijama; ali se pučanstvo Vologde k tome odnosilo vrlo ravnodušno. Vidili smo, da nam je sada potrebno što prije domoći se Arhangjelska. Arhangjelsk je naime bio pod upravom engleskog vojnog štaba, pa bi tamo bili lišeni naredaba ruskih vlasti, koje su sada bile u rukama boljševika. Po izjavi službujućeg činovnika trebali smo do Arhangjelska još neko četrdeset sati. U Vologdi smo se zadržali nekoliko sati. Imali smo dovoljno vremena, da razgledamo grad i kupimo kojekakve sitnice za spomen iz Rusije. Interesantno: čim smo bili bliže našem odlasku iz Rusije, to smo tim više htjeli da iz svakog mjesta ponesemo nekoliko uspomena, koje će nas poslije u životu sjećati na naš boravak u Rusiji. Razumije se, da smo u tu svrhu kupovali stvari, koje već po svojoj izradbi govore da su ruske. Svaki je od nas oficira imao malu zbirku uspomena. Doduše, moram iskreno priznati, da je bio veći broj onih, koje smo dobili od nama prijateljskih duša, no onih, što smo ih sami kupovali. Isto se tako razumije, da su one prve za nas imale mnogo veću vrijednost. Po podne smo krenuli dalje. Zima je bivala sve jača, zrak sve oštriji, a snježne pahuljice sve veće i gušće. Mjestimice smo se vozili uz rijeku Dvinu, čije su obale bile već zamrznute. Drugi dan smo došli u Isakogorku. To je jedna od većih stanica pred samim Arhangjelskom. Tu smo morali čekati dok nam se ne javi da nam je ulazak u Arhangjelsk po engleskom štabu dozvoljen. Sama je Isakogorka na Dvini. Tu smo razgledali kraj i koješta drugo, da nam tako prođe vrijeme. Na samoj stanici za razmještanje vagona bio je i jedan vagon — crkva.

Takovi su vagoni bili pridjeljeni vlakovima Arhangjelsk-Vladivostok. Isti su iznutra udešeni kao mala pravoslavna crkva. Namještaj je bio vrlo bogat, upotpunjen prekrasnim svetačkim slikama. Tu bi se za vrijeme vožnje držala služba božja i popodnevno molenje. S praktične strane razumije se, da ovo nije predstavljalo nikakove koristi ni potrebe, pa je sasvim razumljivo, da su ih boljševici kasnije preudesili za drugo. Malo kasnije stiglo nam je naređenje, da će nas skoro propustiti i da svu oružanu spremu odložimo. Mi smo za to naređenje znali već prije, pa smo odmah čim smo stigli u Isakogorku složili sve puške, municiju, mitraljeze i bombe u nekoliko vagona, s kojima se je jedan od naših oficira imao vratiti u Odesu, da ih preda našem dopunskom bataljunu. Na Solunu je naime oprema naših vojnika francuska, pa su istu imali primiti na prolasku kroz Francusku. Bili smo zadovoljni, što ćemo doskora ugledati Sjeverno ledeno more, a uvjereni, da kad jednom stignemo na njegove obale, da nam je ostvarena mogućnost polaska u Englesku. Znali smo doduše vrlo dobro, da je takovo putovanje skopčano velikim opasnostima pred njemačkim podmornicama. Uza sve to u Rusiji se nije moglo više nikako ostati, ako se je htjelo spasti to malo naše vojske, koju su u otadžbini očekivali kao svoje osloboditelje.

V.

Arhangjelsk je bio posljednja etapa našeg suhozemnog puta za Englesku. Sam je grad prilično velik i leži na ušću Dvine, koja je dovoljno široka i duboka tako, da uz njene obe obale mogu pristati i najveći parobrodi. Zima je ovdje već bila vrlo jaka. Toga dana nije padao snijeg, ali je zrak bio ispunjen stalnom tankom maglom, štono se kao led hvataše naših lica. Čim smo stigli bilo nam je naredjeno, da se spremimo za ukrcaj na parobrod. Za naš je puk bio određen veliki parobrod »Dvinsk«. Bataljoni, koji su stigli prije nas, bili su ukrcani na isto tako velike parobrode »Car« i »Carica«. Za sljedeće, koji su imali stići poslije našeg puka, bio je određen parobrod »Porto«. Mi se oficiri uputismo odmah na parobrod. Tu su nam naznačene kabine. Komandant je odmah odredio raspored oficira. U jednoj od gornjih kabina blisko salonu smjestili smo se ja i kapetani Freja i Živanović. Svi su ovi parobrodi bili vrlo lijepi i udobno udešeni. »Car«, »Carica« i »Dvinsk« su pripadali »Ruskom dobrovoljnoj flotu« i u mirno vrijeme vršili transatlantski promet. »Porto« je bio njemački parobrod, koji se u početku rata zaklonio u portugalsku luku. Kad je Portugal ušao u rat na strani saveznika, postao je pored mnogih drugih njemačkih parobroda, portugalskom svojinom. Nakon što su smješteni oficiri odmah je započelo i ukrcavanje vojnika. Kako su svi ti parobrodi bili udešeni za prevoz iseljenika, mogli su primiti vrlo mnogo putnika. Zapovjednik parobroda bio je po narodnosti Lotiš. Odmah smo u njemu upoznali simpatična pomorca, čija nas je hladnokrvnost već unaprijed uvjeravala, da je svjestan svoje zadaće i da mora biti dobar pomorac. Ostalo osoblje na parobrodu bilo je većinom rusko. Konobari u salonu i pomoćnici oko kuhinje bili su Kinezi. S nama je putovalo i nekoliko francuskih obitelji iz Moskve, koje su bježale iz Rusije. Bilo je nešto malo i belgijskih i engleskih oficira, koji su odlazili kao i mi, jer im je u Rusiji

bilo nemoguće ostati. Iz Arhangjelska smo imali otputovati tek onda, kad sva četiri parobroda budu spremna za odlazak. Morali smo stoga čekati dok stignu preostali bataljoni i dok nam se po komandi luke ne odredi sigurnosna pratnja.

Arhangjelsk je svoju pravu važnost dobio tek ulaskom Rusije u rat. Njegova luka zamrzava doduše pet mjeseci u godini, ali se uza sve to ne smije zaboraviti, da je to bila jedina luka evropske Rusije, koja je za vrijeme rata saobraćala sa Engleskom, Francuskom i Amerikom. Stoga se je i djelatnost te luke kroz rat podeseterostručila. Najviše se je tuda uvažala raznovrsna municija i artilerija, te materijal za avijatiku i sanitet. Iz Rusije se opet izvažala hrana i kovine u neizrađenom stanju. Kako ta jedina pruga nije mogla pravodobno da prebacuje sav materijal, što bi ga mnogobrojni saveznički parobrodi dovezli, izgrađeno je u luci mnogo magazina i drugih zgrada. Kako su Rusi u svemu bili dosta spori, to su Englezi zahtjevali, da im se prepusti uređaj luke i da im se preda uprava nad gradom. Rusi su se tome iz početka opirali, ali kad je u jesen 1916. godine po njemačkim agentima bilo zapaljeno nekoliko punih magazina, morali su popustiti. Razlika između ruske i engleske uprave bila je vrlo velika.

Na brodovima je posluga i hrana bila dobra. Nas su posluživali Kinezi, s kojima smo se dovoljno nasmijali. Oni su naime osim materinjeg jezika znali samo nekoliko engleskih riječi. Prema tome nije čudo, da su se skoro svaki čas dešavali razni nesporazumci puni smijeha i još smiješnijega objašnjavanja.

Nemoguće bi mi bilo ispričati sve te vesele zgodice, ali ću svakako ispričati jednu, što se je desila već prvog dana. Prvoga dana sjedilo nas je za našim stolom neko desetak zajedno sa našim komandantom. Hrana je, mora se priznati, bila vrlo dobra, pa je, nakon jedanaest dana provedenih u vagonima uz vojničku hranu iz kazana, dvostruko prijala. Prije jela nam je ponuđeno više vrsti suhomesnate robe i raznih konzerviranih riba, a pored toga po malo raznolike salate. Našem se drugu Dani osobito dopala salata od pasulja. Kad smo već pojeli i Kinezi htjeli poslužiti drugo, naš je Dane dozvao jednoga od njih k sebi.

»Panto!« reče mu naš Dane, a tako smo i mi svi odlučili zvati našega Kineza. Onda mu vilicom pokaže na dva pasulja, što ih je ostavio na tanjiru i stao na sve moguće načine objašnjavati Kinezu, da želi još pasulja. Naš ga je Kinez razumio prije na što smo i pomislili i odgovori brzo: »Finished«. Naš je Dane mislio da se pasulj valjda po kineski zove finišt, pa mu radosno ponovi: »Da, finišt, finišt« i ponovno pokaže na ona dva pasulja. Medjutim naš Panto ode, a Dane ostade da čeka. Ali Kinez se vrati sa drugim jelom, a pasulja nikako nema. Dane ga ponovno pozove k sebi i pokaže na pasulj, a Kinez reče ponovno svoj »Finished«. Nama je već svima bilo začudno ovo njihovo objašnjavanje. U to priđe jedan naš drug, koji je znao engleski i zaišće Kineza ono isto što je prije Dane tražio. Kinez mu odgovori kao prije, a naš Dane ponovno prihvati, »Ja, ja finišt«. Naš novo nadošli drug prasne u smijeh i odmah nam objasni situaciju. Kinez je na engleskom jeziku uvijek rekao: »Finished«, a to znači: »Svršeno je«, dakle isto što

i »nema«. Dabome mnogi su jeli s puno teka znajući već unaprijed, da se više neće pojavljivati pri stolu čim krenemo iz luke. Mnogi su naši već od ranije znali što je morska bolest, a mnogi su o njoj tek razmišljali i pri tom žalosno uzdisali. U Arhangjelsku smo imali provesti još jedan dan, a drugi dan izjutra odvezati konope i krenuti za Englesku.

VI.

Posljednji dan našega boravka u Arhangjelsku pošao sam u grad. Znao sam doduše vrlo dobro da ne mogu vidjeti ništa, ali sve jedno. Nije me smetala oštra zima, vjetar i ledena kiša pomješana snijegom. Ja sam svakako još jedamput htio da pod svojim nogama osjetim ravnu zemlju velike Rusije, zemlju moje druge i ne manje drage otadžbine. Moja je raztuženost dostizala svoj pravi vrhunac tekar ovdje u Arhangjelsku. Za vrijeme puta iz Odesse do sjevera, bezbroj novih događaja i veselo društvo mojih drugova, razbijali su na časove neprestanu pomisao na moj odlazak — na moj teški i žalosni rastanak. Malo ne sa svake veće stanice javljao sam se Palji pismima i nebrojenim kartama, nalazeći u tom jedini savez, koji mi je omogućivao da sa mojom Paljom barem na taj način porazgovorim. Možda mi ne ćete povjerovati kad vam kažem, da je pismo u životu čovjeka najbolja utjeha. Ono je za čovjeka, koji istinski ljubi i osjeća, momenat u kojem vam izgleda, da je ljubljena duša pored vas i da vaša duša s njom razgovara. Spremio sam u džep moje posljednje pismo, što sam ga htio poslati prije mog odlaska iz Rusije. Napeo sam svu svoju volju i htio da obuzdam svoje živce i osjećaje, da se nad tim pismom ne rasplaćem. Ali zaludu! Ja sam se i ovaj puta ponovno morao uvjeriti, da ja više nisam bio onaj nekadanji ratnik, nekadanji veseli mladić sa svim osebinama naših Primoraca. Ne, ja sam bio drugi. Dušom i srcem se ispreplitala nježnost i ljubav, i ja nisam mogao da ostavljajući Rusiju ne reknem: Da je ostavljam sa malo ne svim osobinama ruskoga čovjeka, da je ostavljam kao Rus. Kad sam dolazio u Rusiju ja sam volio tu zemlju i narod prije no što sam ih vidio i upoznao. Sada kad sam bio na odlasku, u meni je pored ostalih ranijih karakteristika najjače bila istaknuta moja velika ljubav k svemu što je bilo rusko. Ostavljao sam Rusiju, zemlju u kojoj mi nikada nitko nije ništa na žao učinio i polazio na put bez da sam znao pravo kuda i kako će mi biti. Pa da sam čak i znao, da će mi u zemlji, u koju polazim biti najbolje, možda bolje no što mi je po nečijem sudu ikada u životu bilo; ja opet nisam volio ostavljati Rusije, kao što ni dijete rado ne ostavlja svoju majku.

Kad smo se vraćali na parobrod i htjeli da uđemo na mali motorni čamac, ja sam se sve onako slijep okrenuo natrag kao da sam još jednom htio, da unaokolo pogledam zemlju, kojoj sam pripadao dvije godine i koju sam ljubio kao svoju rođenu grudu. Onda sam se s rezignacijom opet okrenuo naprijed i bez riječi pustio da me moj drug povede. Do toga časa ja sam se još uvijek pitao u sebi: »Hoću li, ne ću li, kuda ću i zašto?« Ali sada kad sam bio na motornom čamcu i kad se je isti otisnuo od obale, ja se više nisam pitao ništa. Ja više nisam bio svoj. Posljednji dio moje volje bio je sveden na ništa. Ostavljao sam Rusiju i

moju premilu Palju. To je bila jedina misao, koja je svom svojom težinom pritiskala moju dušu i srce. Misao koja nije dozvoljavala nikakovih drugih misli i koja kao da mi je htjela dokazati, da mi je život ponovno prekinut jednim teškim i nevjerovatnim udarcem nesretne sudbine, što mi je ubijala svrhu i želju na život. Bilo mi je strašno. Sva težina moje boli bila je pojačana još i time, što nisam moje boli i tuge htio svakome u svoj svojoj zamašitosti i veličini iskazivati. Čemu, da svi znaju, mislio sam u sebi, kad mi ni jedan ne može pomoć! . . .

Na moje oči navriješe prve suze i spuste se niz zamišljeno lice. Moj ih je drug opazio i misleći da mi je zima, zapitao: »Lujo tebi suze oči. Sigurno te smeta oštar zrak i prejaka zima?« Ja sam izvadio maramicu i otro suze bez da sam mu išta odgovorio. On me je valjda razumio i nije pitao dalje.

Za malo smo već bili u salonu našega broda i živo raspravljali o novim događajima u Rusiji. Prema izvještajima, što smo ih iz novina imali kao i prema radiografskim vijestima, što ih je primao radioaparat našega parobroda, stanje je u posljednjih nekoliko dana bilo vrlo promjenjeno. Događaji su se razvijali otprilike ovako:

U Petrogradu su boljševici naglim prepadom preuzeli vlast u svoje ruke. Kerenski, dotadašnji ministar predsjednik privremene vlade, jedva je bio uspio da uteče automobilom. On se je odmah uputio k armiji na front, da se onda s vojskom povrati natrag u Petrograd. Za to vrijeme su se vodile u predgrađima Petrograda neprestane borbe s izmjenjenom srećom. Kerenski je vladao zemljom iz

vrhovne komande i uvjeravao svoje podanike, da će što skorije biti u Petrogradu. Ostala Rusija, pa i veliki gradovi, nijesu iz početka otvoreno istupali za boljševike. Uza sve to bio je već i ugled Kerenskog u mnogome spao. I doista nakon par dana Kerenski se sa vojskom, što ju je poveo s fronta, vratio u Petrograd. Svi su se nadali, da će se on sada opametiti i odreći naivnog teorisanja i postati realniji, ali mu za tu metamorfozu boljševici ne dadoše vremena. Već drugi dan na večer ponovile su se borbe. Masa vojnika prešla je na stranu boljševika. Obilna pljačka po najbogatijim trgovinama petrogradskih glavnih ulica bila je najbolji mamak za većinu od tih vojnika. Posljedica je bila ta, da je Kerenski ponovno morao povući, a boljševici su konačno preuzeli vlast.

Iz svega se ovog može jasno zaključiti, da nam je doista u zadnji čas pošlo za rukom krenuti na put. I dok je Rusija zapala u vrtlog najstrašnijih događaja i nereda, te najužasnija krvoproliča građanskoga rata, mi smo već sutra napuštali njene vode i kretali za Englesku. Komandant nam je rekao, da krećemo u osam sati u jutro i da će nas pratiti jedan francuski krstaš i dvije torpiljarke. Razgovor se onda kretao o koječem. Neki su počeli govoriti o pogibelji pred podmornicama, a neki se opet bojahu morske bolesti. Naše putovanje je imalo trajati neko desetak dana. Mnogi su se onda povukli na pokrajnje stolove ili u kabine, da pišu posljednja pisma onima, koje su ostavili u Rusiji. Inače se na brodu već društvo sprijateljilo. Upoznali smo se sa ostalim putnicima i u razgovoru i šetnji po dugoj palubi vrijeme je prolazilo brže no inače. Za sutradan smo svi bili odlučili, da

ustanemo ranije i da sa palube posmatramo naš odlazak. Stoga su mnogi pošli ranije spavati. Ja dugo nisam pošao u kabinu. Ostao sam sa još nekoliko drugova živo raspravljajući o događajima u Rusiji, nagađajući i dokazujući već unaprijed, kakvim će to zlim posljedicama uroditi za nas i za svu antantu. Moglo se je već unaprijed reći, da se Rusija uvučena u građanski rat neće moći dalje boriti protiv Njemačke i da će Njemačka moći za kratko vrijeme svu svoju vojsku baciti na zapadno bojište. Kad sam pošao u kabinu i legao, dugo sam još mislio o svemu i kasno u noć usnuo.

VII.

Osvanuo je i dan našega odlaska. Već u sedam sati je došao po mene u našu kabinu drug Sokolović. Ja i Dr. Freja bili smo već ustali i malo zatim sva trojica popili u salonu kavu i pošli na palubu. Tu se okupilo nas nekolicina, da sa gornjega krova posmatramo naš odlazak. Na brodu se osjećala ona značajna užurbanost kako to uvijek biva pred odlazak. Mornari su jurili po palubi amo tamo, prenašajući konope, dižući čamce, zatvarajući prozore, i okušavali parne mašine za vučenje konopa. Zapovjednik broda je prošao pored nas i na časak se zaustavio s nama, pozdravljen raznim upitima, na koje jedva da je mogao odjedared odgovoriti. Veselo se smijući trljao je ruke i na upit, da li će more biti nemirno, izjavio da ćemo se malo ljuljati. Onda se je ispričao da ide izdati razne upute i naređenja, jer smo za pola sata imali početi manevrisanjem.

Dan je bio tmuran, nebo puno sivih oblaka kao olovo, a sa Dvine se dizala jutarnja magla. Snijeg

nije padao, ali je zima bila vrlo oštra i vjetar dosta jak. Dakako, ako na sjeveru Rusije jednoga dana zimi ne pada snijeg, ne znači ništa, jer tamo ima snijega kroz punih pet mjeseci. Obale su Dvine bile zamrznute i o bijele rubove leda su udarali mali valovi, kidajući mu slabe okrajke. More je bilo razigrano malim valovima, kao da se podruguje onima, koji su se bojali morske bolesti. Na daleko, do kraja horizonta se pred maglom nije moglo vidjeti. O boku našega parobroda bio je vezan kod stepenica mali parobrod lučke komande. Istim je došao službujući oficir, da našem zapovjedniku izda sve potrebne upute i da preuzme, odnosno preda, poštu. Malo kasnije parobrodić se sa pomenutim oficirom udaljio i uputio drugom parobrodu našega transporta. Doskora se pojavio na zapovjedničkom mostu naš zapovjednik i manevar za odlazak je otpočeo. Najprije su odvezani i onda na palubu povučeni svi konopi, a zatim se parobrod polagano kretao niz Dvinu do njena ušća. Čim smo napustili Dvinu i ušli na otvoreno more, mogli smo razabrati i osjetiti jakost morskih valova. Za nas, koji smo more od ranije poznavali, to malo valova nije značilo ništa i bili bi zadovoljni, kad bi tako bilo sve do Engleske.

Pred nama u nevelikom rastojanju plovili su parobrodi »Car« i »Carica«, a za nama se pomicao polagano »Porto«.

Prva tri parobroda su bili vrlo slični, napose »Car« i »Carica«, koji su bili potpuno jednaki. Oba su parobroda bili najveći putnički parobrodi ruske trgovačke mornarice. Porto je bio nešto manji, a kako smo se kasnije putem uvjerili i slabiji na moru, pa je i kasnije od nas došao u Englesku.

Po dobivenim uputama imali smo takovim redom ploviti za vrijeme čitava puta zaostajući jedan parobrod za drugim za pola milje. Za pratnju dodijeljeni francuski krstaš, koji se je ujedno vraćao u svoje vode, izviđao je ploveći uvijek pred nama. Opasnosti od podmornica nije se očekivalo odmah prvi dan, ali je svakako bilo potrebno, da se stranim agentima poremeti izvještaje i stvori zabuna. Upravo stoga se nismo odmah uputili daleko na otvoreno more, nego smo se nakon vožnje od nekoliko sati zaklonili u jedan zaliv sjeverne obale kod rta »Svetoj Nos«. Tu smo se usidrili i proveli noć do drugoga dana u jutro. Radioaparati naših parobroda radili su u svim pravcima primajući potrebne izvještaje. Francuski je krstaš bio na ulazu u zaliv i primao izvještaje od torpiljarka, koje su se svako toliko vraćale sa izvidnice. Na rtu »Svetoj Nos« bila je ujedno najveća radiotelegrafska postaja ruskoga sjevera, pa smo ujedno dobivali i izvještaje o događajima u Petrogradu i Moskvi. Ti su izvještaji ponovno potvrđivali, da su boljševici konačno preuzeli vlast i da su njihove pristaše uspjeli da preuzmu vlast u Moskvi i nekim drugim gradovima evropske Rusije. Bili su dobiveni i prvi izvještaji sa fronta. Vojska je u velikim masama napuštala položaje, a neprijatelj je polagano prodirao na cijeloj fronti. Naše zadržavanje u zalivu kod rta »Svetoj Nos« bilo je potrebno iz ovih razloga: Njemačke podmornice imale su vrlo veliki prostor svoje djelatnosti. U vodama koje su bile suviše udaljene od njihovih domaćih baza, one su imale svoje baze na zabitnim mjestima neutralne teritorije ili su im pak kao baze služili parobrodi, koji su plovili pod neutralnom zastavom,

a na sebi kao tovar nosili sve potrebe za podmornice. Kako je veza saveznika sa Rusijom preko sjevernog ledenog mora bila vrlo važna i od neprocjenjive koristi, to je njemački štab riješio, da na sjeveru Švedske i Norveške i to najviše u blizini Kap Norda, odašalje nekoliko svojih podmornica, da tamo ometaju saobraćaj ratne i trgovačke flote saveznika. Uz dobro organizovanu špionažu i koristeći se neutralnim parobrodima, koji su bili u njihovoj službi, uspjevalo je Nijemcima, da osim što su potopili nekoliko parobroda, podijele i jakost engleske ratne flote. Posljedica te njemačke ekspedicije bila je za Engleze ta, da su svaki trgovački parobrod morali pratiti nekom bojnom jedinicom, a osim toga morali su od vremena do vremena da izviđaju sjeverne vode i pregledaju neutralne parobrode. Kako je engleskoj komandi bilo vrlo dobro poznato, da će njemačke podmornice po svojim agentima saznati vrijeme našega odlaska iz Arhangjelska, bilo je potrebno, da se vrijeme promjeni i da se ne prođe kritičnu zonu baš onda, kad će njemačke podmornice najbudnije očekivati. Put do Engleske mogli su naši parobrodi prevaliti i za šest dana, ali se sada nije smjelo žuriti, a pogotovo se nije smjelo poći najkraćim putem. Po podne, za čitavo vrijeme našeg boravka u zalivu ponavljani su pokusi uzbune i spašavanja. Svaki je putnik dobio svoj pojas za spasavanje i bio je upućen kako ga ima namjestiti. Onda su svakoj skupini određeni čamci i splavi za spasavanje. Svaki čamac i splav je dobila svoga zapovjednika. Kad bi bio dan znak za uzbunu, svaki bi se morao pojaviti na palubi sa pojasom na sebi kraj svoga čamca. Za vrijeme putovanja do

Engleske ponavljani su ti pokusi uzbune dva puta dnevno. Mnogi su te pokuse posmatrali sa izvjesnim strahom i s puno poštovanja slušali upute brodskih oficira. Nekoji se smijali uz kojekakove primjedbe. Mnogi su govorili, da nam u slučaju potopljenja nema nikakva spasa, jer smo čitavo vrijeme puta imali ploviti daleko od obale. U samom zalivu je more bilo dosta tiho, a pred veče je počeo lagano padati snijeg.

Za sve to ja nisam mnogo mario. Nije me ni najmanje zanimalo koji je naš čamac ni tko mi je zapovjednik. Znao sam naime vrlo dobro, da bi u slučaju torpediranja meni odzvonilo. Smiješno. Zar bi u onoj borbi oko čamaca, borbi za život, ja mogao naći mjesta. Pa kad bi ga i našao; takovi čamci obično padnu u more prije vremena pod težinom tereta i većina putnika padne u vodu. Biti pak u toj vodi samo nekoliko minuta značilo bi smrznuti se od zime. Zato ja i nisam mnogo mislio o tome. Moje su misli više bile zaokupljene Paljom i njenima. Neprestano sam se pitao kako im je, jer sam bio uvjeren da će i u Odessi doći do ogorčenih uličnih bojeva, pri kojima većinom strada civilno pučanstvo. Uopće sve one strahote građanskoga rata i posljedice anarhije, koje su se predmnijevale već ranije, imale su započeti tek sada. Kod širokih masa a napose vojnika, govorilo se već dulje vremena o uličnim borbama i onda je dakako u razgovoru bilo najvažnije, koja je ulica najbogatija izlozima i trgovinama. Strast za pljačkom i otimačinom je rasla od prvog dana revolucije. Trebalo je samo zgode, da se ista iskali na najstrašniji upravo zvjerski način. Pojedinačne skupine vojnika provalile bi u osamljene kuće i bez

obzira na krik žena i djece pokrale sve što su mogle, ubijajući pri tome bijedne žrtve gore nego li na fronti. Bojao sam se takovih događaja, jer je i kuća mojih milih u Odessi bila u dosta osamljenom kraju. Oko duše stezala me je nekom hladnoćom i bolju pomisao, da bi im se i najmanja neugodnost mogla dogoditi. Moji su me drugovi u našem razgovoru uvjeravali, da se strahote revolucije u samoj Odessi neće moći tako jako razviti, jer je Odessa samu revoluciju kao i sve događaje što su kasnije slijedili, vrlo ravnodušno i mirno primala. Uza sve to, moja me zla predosjećanja nisu napuštala, jačajući tako neprestano moju sumnju u dobar završetak. Pri takvim osjećajima tužno sam šetao po palubi s mojim drugovima, govoreći o koječem i čekajući, da konačno krenemo na opasan put. Pred noć je vjetar postao jači. Od njegove sile tresla se užeta na jarbolima i čulo se hujanje. Kraj oko zaliva bio je potpuno pust i pokriven visokim snijegom. Kraj obale se led stvarao sve više, a uskim rukavima zaliva bilo se već zamrzlo po cijeloj površini. Još nekoliko dana i more će u ovim krajevima zamrznuti na daleko, onemogućujući tako svaku plovidbu i promet, prema tome i svaki znak vidna života. Uza svu rijetkost mogli bi reći i izvjesnu ljepotu tih neobičnih slika, što ih čovjek susreće na krajnjem sjeveru, obuzima čovjeka u tom mrtvilu i zimi izvjesna tuga i dosada. Svatko želi da što prije ostavi ovaj kraj, čiji zrak tako teško pritište grudi i ubija život. Veliki dio stanovnika tih krajeva boluje od bolesti koju tamo zovu »cinga«. Na čovjeku, koji se nije tu rodio, odrazuje se ta bolest vrlo lošim posljedicama, i ako iz tih krajeva na vrijeme ne ode, mora da um-

re. Boli te bolesti se najviše osjećaju u kostima, a osim toga čovjeku popadaju malo ne svi zubi i nokti.

Mi smo se imali uputiti još mnogo sjevernije, da u što većoj udaljenosti prođemo Kap Nord. Imali smo dakle da se izložimo opasnosti morskoga putovanja i da nakon desetak dana, budemo li sretni, stignemo na obale Engleske.

VIII.

Drugoga jutra, kad smo ja i Freja izašli na palubu, naši su parobrodi već plovili. Oris obale razabirao se u daljini kroz sitnu maglu. Plovili smo pravcem sjevero-zapad. To nam je bilo potrebno, da se što više udaljimo iz područja njemačkih podmornica oko Kap Norda. U tome pravcu imali smo proći pored Kap Norda u udaljenosti od preko dvije stotine milja sjevernije. Parobrodi nisu vozili svom silom, jer su morali da se upravljaju prema pravcu krstaša, koji je naprijed sad lijevo, sad desno izviđao. Torpiljarke, koje su pripadale vojnim silama Arhangjelska, pratile su nas do podne, a onda se pod večer vratiše natrag u Arhangjelsk. Mnogi su se zbog tako slabe pratnje zabrinjavali, ali nam je rečeno, da će nas čim prevalimo polovicu puta sačekati jedna flotila engleskih torpedorazarača. Za sve vrijeme vožnje vršila su se razna signalizovanja, koje je jedan parobrod postepeno predavao drugome. Pri tome bi svi zajedno slijedili krstaš skretajući sad lijevo sad desno. Zima je bila vrlo jaka, zrak oštar, a danje svijetlo vrlo slabo. Za sve vrijeme našega puta u Englesku nismo ni na časak vidili sunca. Nebo je neprestano bilo prevučeno gusto-sivom

koprenom debelih oblaka, a na moru počivala je laka magla. Mrak je počinjao već prije tri sata po podne. A i razdanilo bi se vrlo kasno. Sva slika prirode imala je u sumrak ili pred svanućem neku neopisivu žućkasto-ružičastu boju. Što smo se više približavali sjeveru, dani su vidno bili kraći. Jedan dan, čini mi se šesti našeg putovanja trajao je svega dva sata. Razumije se, da je i za to vrijeme svjetlo bilo vrlo slabo i u sebi nosilo opet svoju karakterističnu žućkastu boju. Noći su za naše putovanje bile mnogo opasnije. Parobrodi su plovili umanjenom brzinom. Svi prozori bili su prevučeni gustom crnom prevlakom, a na palubi nije smjelo goriti nikakovo svijetlo. Šta više bilo je strogo zabranjeno i pušenje. Stoga smo većinu večeri sprovodili u salonu pjevajući i razgovarajući. Istini za volju moram reći, da nas je kadkada bilo vrlo malo, jer su mnogi bolovali od morske bolesti i ležali u svojim kabinama. U dane kad bi valovlje bilo jače, dolazilo je na jelo malo vojnika i oficira. Bilo je dana kad bi od neko tisuću vojnika objedovalo najviše stotina. I naš drug Freja nije bio najjači protiv morske bolesti, ali uza sve to on je bio vrlo praktičan i domišljat. Ne mogu da se, pišući o našem dobrovoljačkom pokretu, ne osvrnem na simpatičnu pojavu našega Freje.

Dr. Karel Freja, bio je jedan od dobro poznatih praških liječnika kirurga, koji je našemu narodu učinio mnogo dobra još u vrijeme balkanskoga rata. On je tada bio na čelu česke misije, koja je svojim kapitalom i liječnicima pomagala srpskome narodu u borbi protiv Turaka. Tim boravkom u srpskoj vojsci Freja je još više zavolio naš narod i nije nikakovo čudo, da je, čim je bio kao liječnik

zarobljen u Premislu, stupio u redove naših dobrovoljaca. Moram napomenuti, da u ono vrijeme naša Čehoslovačka braća još nisu imala svojih nezavisnih jedinica i da su u velikom broju, osobito oficiri, dolazili u naše pukove. Svi su ti češki dobrovoljci ostavili na nas najpovoljniji utisak. Oni su govorili: »Mi smo u načelu antimilitariste, ali u ratu mi vidimo da smo prisiljeni, da se militarističkom organizacijom borimo protiv neprijatelja našega naroda za našu slobodu.« Ovo je bilo dovoljno, da od njih stvori dobre, požrtvovne i disciplinovane vojnike. Dakle je bio sasvim neopravdan onaj sud, koji su o njima imali u austrijskim vojnim krugovima. Oni se na austrijskoj strani s punim pravom nisu htjeli i nisu borili. Od slavenskih naroda unutar stare monarhije bili su nacijonalno najsvjesniji i prema njoj najneprijateljskije raspoloženi. Kod nas, pa kasnije u svojim vlastitim legijama, oni su pokazali potpunu spremu i sposobnost vojničke organizacije, a vrlo često mnoge primjere osobite hrabrosti. Između svih tih čeho-slovačkih dobrovoljaca, koji su bili u našim redovima, van svake sumnje najvidnije je mjesto zauzimao naš Freja. Ne samo po godinama, već po nacijonalnom radu, te svom društvenom položaju u Pragu, on je bio od svih nas i njih najvećma poštivan. Njegovo je društvo volio svatko. Veseljak, pun doskočica, iskrenih primjedbi, novotarija i želje za igrom, vinom i pjesmom on je u društvu bio prosto potreban. Kad je poslije Dobrudže neko vrijeme bio na službi u štabu korpusa u Odessi, a puk imao neku slavu, uvijek bi po njega i mene poslali nekog od oficira i naredili mu, da nas svakako ima dovesti. Tu prijatnu službu vršio je obično

naš simpatični mladi drug sanit. potporučnik Milan Mirković. Ja na ovome mjestu neću govoriti o Frejinim liječničkim sposobnostima. Čuo sam najbolje pohvale i izjave iz usta vrlo mjerodavnih ljudi. Progovoriti ću o njemu samo malo, da vam podam približnu sličicu našega Freje.

Vjeran navikama svojega naroda, naš je Karel volio dobar zalogaj uz dobru čašicu vina. Pri tome poslu je bio sposoban da izdrži mnogo. Za vrijeme zatišja imao je kao liječnik u pozadini našega fronta dovoljno vremena, da se bavi lovom i kuhanjem. Najviše je volio da kuha sam. Pri tom je luk igrao kao začin glavnu ulogu. Vi ćete se malo začuditi kad vam spomenem njegov način lova. Kad su naši pukovi bili na dunavskom frontu, Karel je sa divizijskom bolnicom bio u selu Etuleja. Po podne se je zanimao ovakovim sportom. Na čvrsti konac nanizao bi nekoliko kukuruznih zrna, koje bi prije strpljivo probušio. Onda bi to postavio podalje svoga šatora i posuo malo kukuruza dozivajući pri tom kokoši obližnjih seljačkih kuća. Kad bi jedna od kokoši progutala dovoljno konca, on bi je onda povukao k sebi u šator tako vještački, da živina pri tome nije mogla dati glasa od sebe, niti bi to mogao itko primijetiti.

Kad smo jedamput bili u gostima na slavi našega puka u Berezovki, on je zajedno s nama u veselom društvu naših drugova neprestano izdržavao tešku borbu protiv pića i jela. Obuzeta potpunim veseljem i svladana Bacchovim napitkom dovezli ga drugovi na stanicu i uturili u vlak. Kad je bio dan signal da krenemo, on se sa prozora nasmije , opsuje im jednu našu narodnu i reče: »Sram vas bilo, bio sam dva dana kod vas u go-

stima, a odlazim gladan i žedan natrag u Odessu.«
Za čitavo vrijeme našeg putovanja u vlaku ustajao je vrlo rano i pošao da pregleda zaklanu stoku, što se imala kuhati za ručak. Onda bi se vratio u vagon i na svom sanduku zapalio spiritovku te pripravljao bubrege, srce i razne druge svoje specijalitete. Sada mu je na parobrodu donekle škodilo more; ali uza sve to nije nikada ostajao bez jela. Da mu se štogod kritična ne dogodi, on je upotrebljavao ovakav postupak. Došao bi u salon kad bi se već dijelila juha, pojeo na brzo što je već bilo, ispio dobar gutljaj crna vina i onda odmah utekao u kabinu. Kad bi ja kasnije došao u kabinu, našao bi ga kako leži u krevetu sa prekrštenim rukama na trbuhu. On je naime tvrdio, da je protiv morske bolesti najbolje poslije jela držati ruke na želudcu i leći da ovaj miruje. Nakon što bi tako ležao nekoliko sati, ustao bi bez bojazni. Sve bi ovakve zgode izvodio s puno šale i doskočica, da smo se neprestano morali smijati u njegovom društvu.

Prva četiri dana vožnje more nije bilo jako nemirno, ali peti i šesti dan bili su za one, kojima škodi, upravo strašni. Tih dana bilo bi nas kod objeda najviše desetak. U to vrijeme bili smo nekako i u najopasnijoj zoni. U udaljenosti od nekih dvije stotine milja mi smo prolazili Kap Nord i u istom pravcu, dakle ne zakrečući ni malo na jug kako bi to redovno trebalo, plovili dalje. Prva tri parobroda slijedili su krstaš vrlo dobro, samo je »Porto« često zaostajao i gubio se iz vida, pa smo više puta morali na njega čekati. Kad smo bili skoro u geografskoj visini izmedju Norveški i Engleske počeli smo ploviti u pravcu zapada. Ploveći u

tom pravcu počeli smo sretati prve parobrode, a tri dana pred naš dolazak u Newcastelsku luku dobili smo radio-telegrafsku vijest, da su nam u susret odaslane torpiljarke, koje će nas provesti dalje i štititi od neprijateljskih podmornica. Vode, kojima smo sada imali ploviti, bile su još opasnije od sjevera. Njemačke su podmornice obično, ostavljajući svoje baze, plovile unaokolo čitave Velike Britanije. To im je bilo i zgodnije, jer se nisu morale vraćati istim putem. Ujedno su tako imale više posla, jer se radi podmornica i vojska i materijal iz Amerike, Kanade i Irske iskrcavao na zapadnim obalama Britanije. Sa istočnim lukama Britanije saobraćali su više neutralni parobrodi i to većinom švedski i norveški.

Svi smo radoznalo gledali u daljinu horizonta ne bi li što skorije ugledali englesku flotilu. Konačno nam je rečeno, da se je komandant iste već telegrafom stavio u dodir s našim krstašem i da flotila plovi u pravcu k nama. Nekoliko sati kasnije pokazale se na obzorju najprije dvije, onda opet dvije, a onda postepeno dalnje torpiljarke. Cijela se flotila sastojala iz sedam jedinica i to, jednog velikog torpedo-razarača i šest torpiljarka minonosaca. Kad se flotila približila k nama, veliki je torpedo-razarač preuzeo vodstvo od francuskog krstaša, a ostale torpiljarke okružiše nas s obje strane. Pobočne su se torpiljarke svako toliko sad jedna pa druga zalijetale svom brzinom u lijevo ili desno od nas, izviđajući na daleko i onda se vraćale na svoje staro mjesto, da ih onda u izvidnici zamijeni slijedeća torpiljarka. Tako smo plovili čitava dva dana. Drugoga dana po podne ostavio nas je francuski krstaš uputivši se

pravcem jugoistoka, jer je imao da dospije u francuske vode. Mi smo zakrenuli najprije sasvim na jug, a pred noć počeli smo polagano zakretati pravcem jugoistoka. Mi smo naime, da izbjegnemo zoni najjače djelatnosti njemačkih podmornica, morali ploviti velikom stranputicom, ploveći uvijek na zapad dok nismo došli do geografske visine Irske. Onda smo se tekar povrnuli prema jugu i zatim lagano kroz noć kretasmo bliže engleskoj obali u pravcu jugo-istok. Kao sjutra imali smo se približiti Newcastleu i završiti naše dugo i opasno putovanje. Sama vožnja pred dolaskom u Englesku bila je za nas već mnogo zanimivija. Neprestano smo posmatrali manevrisanje torpiljarka, a bliže Engleskoj sretali smo sve više ratnih i trgovačkih brodova. Po podne za same vožnje posmatrali smo u našoj blizini jedan svakako zanimiv događaj.

Opskrbljivanje njemačkih podmornica potrebnom količinom nafte zadavalo je najviše briga njemačkom pomorskom štabu. Dabome, da su oni potrebi svojih podmornica doskočili na najrazličitije načine, ne gledajući pri tome na način i cijenu. U posljednje vrijeme su upotrebljavali ovaj način. Trgovački parobrod, koji je plovio pod neutralnom zastavom, imao bi na sebi kao dio tovara veliku množinu dosta velikih tankova sa naftom. Ti su tankovi po obliku bili nalik na morsku plutaču. Isti su se dijelili na dva prostora. U jednom i to gornjem bila bi nafta, a u donjem zrak, da može plivati. Te bi rezervoire neutralni parobrod, kad bi bio siguran da ga nitko ne posmatra, bacao u more na raznim mjestima. Njemačke podmornice, kad bi na svome raidu naišle na ovakav rezervoir, čekale bi zgodu kad unaokolo nema nikoga i iz rezervoira ispumpale naftu. Razumije se, da su mnoge takove rezervoire engleski razarači potopili čim bi ih našli. Tako smo na našem putu našli na jedan takav rezervoir. Jedna se torpiljarka odmah odvojila od ostalih i hitcem iz malog topa isti potopila. Na površini ostala je bila samo velika crna mrlja naftinog ulja. Svi smo s interesom posmatrali taj događaj i zabavljali se s našim kapetanom Mladovanom. Kapetan je Mladovan bio jedna od onih dobrih duša, koje je u ratu pratila sreća. Pred balkanski rat on je bio postao potporučnik iz podoficirske škole. Čovjek primitivan, ali inače vrlo dobar kao drug, a ne manje kao vojnik. On je sve u šali priznavao svoje primitivno obrazovanje. Uza sve to volio je da o svemu govori i de se zanima. U vrijeme našeg polaska na put pa i za samo puta s njime se nije moglo mnogo šaliti. On je na suhu bio izvrstan i hrabar vojnik, ali mora i podmornica bojao se i suviše. Kad smo posmatrali kako torpiljarka potaplja rezervoir, jedan od naših drugova rekne Mladovanu:

»Lako Mladovane ovako sa smijehom promatrati kako se puca u jedan rezervoir, ali volio bi te ja viditi, da se ono pojavi njemačka podmornica.« Mladovan se nasmija, pa zadovoljno odgovori: »E dragi sad se ja više tako ne bojim, dok je oko nas jedan kirasir i sedam minometa.« Razumije se da smo svi prisutni prasnuli u smijeh. Za Mladovana naime »curasse« ili kirasir, minonosac ili minomet ne činjahu nikakove razlike.

Kakogod je more toga dana bilo dosta mirno, »Porto« se nije nikako pokazivao za nama. Šta više javljao je radiotelegrafom, da mu se ne-

što pokvarilo na mašini i da je mnogo zaostao. Komandant flotile je stoga odredio, da se dvije torpiljarke odvoje od nas i pođu do »Porta«. Bila nam je svima neprijatna ta vijest. Na »Portu« je pored ostalih jedinica bio i štab naše divizije, te poljska bolnica »Škotskih žena« sa Dr. Elsie Inglis, koja je već čitavo vrijeme puta bila teško bolesna.

Poslije večere bili smo još dugo na palubi. Cijeli se transport pomicao naprijed vrlo polagano. Te smo noći imali proći najopasnija mjesta. Osim toga je noć za izviđanje mnogo nepovoljnija od dana. Rečeno nam je da ćemo u Newcastle stići oko devet sati izjutra. Noć je bila dosti tiha. Magla je samo lagano zastirala bistar pogled u daljinu. Nebo je bilo bez zvijezda. kako to u Engleskoj biva kroz malo ne čitavu zimu. Nagađali smo novosti, što ćemo ih čuti pri našem dolasku u Englesku. Ne treba ni govoriti, da su nas najviše zanimali događaji u Rusiji. Od tih događaja zavisila je sva izdržljivost saveznika, a osim toga mi smo već doduše bili u Engleskoj, ali s dušom smo još neprestano u Rusiji. Naš odlazak izgledao nam je kao neka varava igra sudbine i kao da nismo vjerovali sve ono, što se je u posljednje vrijeme s nama događalo. Sutra pristajemo u Engleskoj. Za koliko dugo ću biti u njoj, kako će mi biti i kad ću je ostaviti, to nisam ni izdaleka mogao znati . . .

IX.

Na dan našeg dolaska u Newcastle dne 25. novembra, ustali smo malo ne svi dosta rano. Sa ne manjom žudnjom od Kolumbovih mornara, gledali su moji drugovi na daleko obzorje, u želji da što skorije ugledaju kopno. Već prije pola

osam, cijelom je palubom zaigrala neka veselost, a malo kasnije, kad su čuli da se vidi kopno, izašli su na palubu i oni, koji su većinu puta proveli u krevetu. Bio je potpun zimski dan. Zrak dosta hladan i uzgiban sjevernim vjetrom; magla se gubila u daljini kao tanka prevlaka. Valovi baš nisu bili veliki. Približavajući se sve više zemlji, susretali smo razne parobrode. Kad smo se Newcastleu približili na kakovih dvanaest milja, čitava nas je naša pratnja napustila, osim jedne torpiljarke, koja nas je kroz polje mina imala uvesti u luku. Sad su sva tri broda plovila više na blizu i držala tačan pravac pokrivajući jedan drugog. Minuli smo bili svaku opasnost od neprijateljskih podmornica. To saznanje kao i okolnost da ćemo za dobar sat biti već u luci, radovalo je i oživljavalo svakog našeg vojnika. Za malo su pojedine skupine vojnika pjevale svoje omiljele pjesme, radujući se obali kao da su već blizu rođene kuće. Sve si im tada prije mogao reći samo ne to, da će se prije dolaska na solunsko bojište još dva puta voziti morem.

Jedan od naših drugova iz Bačke, kome je more jako škodilo, počeo je da se šali po svom običaju kad je vidio, da je kraj našem putovanju. »Da«, rekao je on, »bogami predložiti ću doktoru Trumbiću u ime svih nas Bačvana, da se ne zauzima toliko za to Jadransko more. Džabe nam ga, kad nam škodi.« I doista u toj šali bilo je nešto malo i istine. Bilo je mnogo takovih, koje je jedanaestdnevna vožnja po moru oslabila i iscrpila više no svi ratni napori Dobrudže.

Još prije ulaska u luku, kad smo već donekle mogli razabirati sliku grada, počeli smo da sa ču-

dom posmatramo jaku industriju, i promet, koji su se najbolje iskazivali nebrojenim tvorničkim dimnjacima i premnogim parobrodima u luci. Nad gradom se je nadvijao ogroman oblak dima, što su ga stvarale neugasive vatre svih mogućih tvornica i parobroda. Parobrodi su neprestano ulazili i izlazili iz luke, a zviždaljke su na daleko prolamale zrak. »Vrijeme je novac«. Tu znamenitu englesku poslovicu osjetili smo tako snažno, već prije no što smo pod svojim nogama osjetili tlo. Sve vrši neki zadatak, sve ima svoju svrhu i sve je na svome mjestu. U tome kaosu neopisivog prometa i stvaranja, sve se pomiče. S ljudima se pomiču predmeti, veliki objekti prenašaju ljude i obratno, sve prema svojoj potrebi, da se pri tome što više uštedi na vremenu, sili i radnoj snazi. Užurbana vreva marljivih ljudi, koji svi idu jednim odmjerenim radnim korakom, pokrečući se jednolikom voljom za rad kao da ih pokreće jedna volja, kao jedinstvena mašinerija jednoga sata, dala nam je pravu sliku engleskog naroda. Tako je za rata svaki Englez predstavljao jedan mišić engleskoga naroda, koji je pobijedio svojom čvrstom voljom i marljivošću. Ulazeći u luku sretali smo razne parobrode. Dok bi nas u Rusiji i kod nas kod kuće na tisuće satovima gledali, u Engleskoj, zemlji rada, mi smo prolazili pored obala punih parobroda, brodogradilišta, dokova i tvornica, a da nitko ni na časak nije ostavio svoja kolica, zaustavio udar svoga čekića ili ga položio na stranu pored sebe. S obiju strana dopirali su k nama snažni udarci tisuću ruku, koje su snažno tukle po brodogradilištima, kao da žele što prije pojačati svoju narodnu rainu flotu novim jedincima. U Newcastleu iz-

gradivale su se većinom podmornice i torpiljarke. Samo na jednom brodogradilištu bilo je u gradnji sedamnaest velikih podmornica, a oko petnaest ih je već bilo porinuto u more i tu se dogotavljale. Brzina, tehnička sprema i tačnost u radu i izvedbi prosto zapanjuju došljaka. Naš dolazak u Newcastle učinio je na nas, a napose na naše vojnike izvanredan utisak. Vidjeli smo odmah, da se Englezi ne će dati nikako pobjediti, pa makar ih napustili svi saveznici. Onaj skepticizam, s kojim smo ostavili Rusiju, počeo je iz duše naših vojnika odmah da se gubi. Naš narod je vjerovao u jednu svoju pogovorku: »S kime je Engleska, taj ne može izgubiti«, i o tome su se naši već u prvi čas uvjerili. Narod, koji je nacijonalno toliko svjestan i disciplinovan, radin i požrtvovan i koji je u svojoj državi svoj gospodar, morao je pobjediti. Radilo se je samo o vremenu, a zato su nam uvijek Englezi govorili: »Čekajte i vidit ćete!« To subile glasovite riječi Mr. Asquitha, što ih je rekao u engleskom parlamentu na početku rata. Kad sam kasnije za vrijeme moga boravka promatrao taj narod morao sam se zbilja uvjeriti, da oni s puno povjerenja gledaju u svoje vođe i da su u svome čekanju vrlo strpljivi. Parobrodi su iskrcavali najraznovrsniju robu. Sve se je to radilo bez najmanjeg obzira na vjetar i kišu, koja je na mahove padala. Već pri našem dolasku u Englesku mi smo se morali uvjeriti, da su Englezi svi kao jedan čvrsto riješili, da moraju pobijediti. Mi smo mogli dosta tačno prosuđivati prilike. Vidili smo kroz rat, još dok smo bili u Austriji i na njenim frontama u susretu sa njemačkim vojskama, kako su Nijemci uprli svu svoju snagu da pobjede, ali je vjera u pobjedu i

kod samih Nijemaca već koncem 1914. bila uskolebana. Jedna je bitna razlika bila u položaju Engleske i Njemačke. Za Njemačku je odugovlačenje rata značilo siguran gubitak, za Englesku ono je davalo sve više sigurnosti za dobitak. Englezi su bili u najtežem položaju početkom samoga rata, kada nisu imali ni prave uvježbane kopnene vojske za moderan rat. Onda kada su bili bez prave artilerije i kada je cjelokupna njihova ekspedicija na francuskoj fronti donijela sa sobom nekih 25 uporabivih mitraljeza. Ali sada je Engleska imala svega, a njena čvrsta volja bila je još jača. Englezi su vrlo dobro znali, da bi njihov gubitak značio njihovu posvemašnju propast; pa su upravo radi toga i izbjegavali svaki završetak rata nekom remis partijom. Oni su znali, da im samo konačna pobjeda može osigurati njihovu premoć na moru i kopnu svih kontinenata. Stoga bi se bili borili još dugo i dugo, a da nijedan od njih nebi pomišljao na mir uz ustupke. Osim toga oni su kroz rat bili još više razvili svoju industriju i pojačali svoj saobraćaj sa Kanadom i ostalim kolonijama. Trebalo je dakle već prije svršetka rata voditi računa o tome, da sva ta industrija samim svršetkom rata nađe svoje daljnje potrošače i da se tom radnom svijetu i nadalje osigura svakodnevni hljeb, Sam Newcastle kako sam se kasnije izvjestio bio je luka trećega razreda. Zamislite si dakle utisak što ga stranac dobiva radom u prvorazrednim lukama kao što su London, Liverpool i Glasgow.

Oko pola deset sati ušli smo u luku. Nismo pristali sasvim uz obalu, jer za sva tri naša parobroda nije bilo mjesta. Odmah su došli na brod carinski činovnici, kontrolni oficiri i oficir, koji nam je

dao upute o daljnjem putu. Rečeno nam je da ćemo ostaviti parobrod poslije podne. Na kopno ćemo biti prevezeni malim parobrodićem, a na obali će nas čekati već spremljeni vagoni. Kontrolni oficiri oduzeli su svima putnicima fotografske aparate i ploče. Ovo je u veliko iznenadilo sve nas, a još više one, kojima su aparati pripadali, jer su pod dojmom prilika u Rusiji mislili da aparate više neće dobiti natrag. Ali smo se i tu morali ponovno uvjeriti o dobroj organizaciji engleskih vlasti. Kontrolni oficiri izjavili su vlasnicima aparata, da je to kod njih od početka rata uobičajeni postupak i da će aparati biti vraćeni vlasnicima u onoj luci, gdje će napustiti Englesku. U tu svrhu uzeli su imena i ostale podatke, te svakom pojedincu dali jedan list, kojim će dobiti aparat prigodom napuštanja Engleske. Ne malu zabunu stvarala je okolnost, što mi još nismo znali koliko će se dana naši pukovi zadržati u Engleskoj, a još manje, preko koje će luke krenuti za Francusku. No i na ovo, kad su ga zapitali, odgovorio je kontrolni oficir hladnokrvno i sigurno: »Ako vi neznate, ja znam«. Ove mjere opreznosti kako sam kasnije razabrao, nisu bile tako male važnosti kako bi to čovjek u prvi mah pomislio. Kako je Velika Britanija u kolu svojih saveznika igrala možemo reći najvažniju ulogu, i kako je od njene spreme zavisio i razvitak samoga rata, nije potrebno spominjati da je Njemačka u Engleskoj razvila veliku špijonažu, da bi tako bila izvještavana o snazi kopnenih, a što je još važnije, pomorskih sila, te o količini i razvitku fabrikacije i industrije. Stoga su engleske vlasti budnim okom nadzirale sve, što bi makar i u najmanju ruku neprijateljskim agentima moglo pružiti izvjes-

ne koristi i olakšalo im njihovo izvještavanje. Tako se na primjer za rata u Engleskoj nisu smjele prodavati nikakove razglednice, koje su prikazivale pojedine partije morske obale, gradova i luka, jer je dokazano da su se neprijateljski agenti vrlo često koristili takovim dopisnicama, na kojima bi već uz dogovorene, a za neupućenog neprimjetljive znakove označili pojedine vojne ili industrijske objekte, brodogradilišta, pa i same zgrade pojedinih ministarstava u Londonu. Tim su se uputama koristili njemački ratni brodovi, aeroplani i Zeppelini, koji su englesku istočnu obalu pohađali prve tri godine rata vrlo često i stvarali osim zabune i velike štete. Tako je početkom 1918. pogođena jednom bombom iz aeroplana zgrada ministarstva municije, koje je bilo smješteno u »Hotel Savoya«. U podne smo posljednji put objedovali na parobrodu. Rečeno nam je neka jedemo dobro, jer ćemo putovati čitavu noć, a nije isključeno, da se za svo vrijeme puta ne ćemo nigdje zaustaviti radi jela. Poslije objeda počeli smo spremati i na palubu iznositi našu prtljagu. Kad se je već počeo spuštati prvi mrak, došao je po nas mali parobrod i prevezao prvu partiju našeg transporta na kopno. Vožnja je bila dosta kratka, ali vjetar se je o podne bio nenadano vrlo podigao i visoki valovi zapljuskali su na palubu. Ušli smo u rijeku Tyne i tu smo se na njenoj obali iskrcali. Vlak je već čekao na nas, doskora je došla i lokomotiva i sve je bilo spremno za odlazak. Vagoni su bili putnički i to treće klase. Moram ali odmah napomenuti, da ta klasa ne zaostaje ni najmanje za našom drugom, a u čistoći je daleko premašuje. Engleski oficiri vršili su naše ukrcavanje. U svako odjeljenje smješteno je toliko vojnika, koliko ima sjedala. Više se nije smio smjestiti ni jedan. U jedno odjeljenje staje osam osoba. Kad su se svi smjestili, ušli smo i mi oficiri u naš vagon. Odmah je dan znak za odlazak. Prije toga izdana su stroga naređenja, da se nigdje za vrijeme vožnje ne smije izlaziti iz vagona. Kad je naš prvi ešalon krenuo, već je bila potpuna noć. Ostali ešaloni ukrcavali su se tokom noći i kretali za nama u razmaku od pola sata. Dok smo mi bili u Newcastleu, »Porto« još nikako nije bio došao. Bilo je skeptika, koji su već vjerovali da neće ni doći. Međutim, kako smo kasnije saznali, »Porto« je stigao tek slijedećega dana iz jutra. Njemu se je nešto bio pokvario kotao i nije mogao ploviti potrebnom brzinom.

Uređenje željeznica u Engleskoj svakome je donekle poznata stvar; odnosno barem u toliko, što zna, da je tamo željeznička mreža najgušća i da vlakovi jure najvećom brzinom. Uza sve to mi smo se već prvi sat naše vožnje morali diviti savršenom radu engleskog saobraćaja i smjenjivanja na raznim prugama i velikim raskrsnicama. Svaka je pruga u Engleskoj dvostruka, a ima ih vrlo mnogo koje su i četverostruke, tako da u isto vrijeme mogu kretati četiri vlaka i to dva u jednom, a druga dva u protivnom pravcu. Semaforska i signalizatorska služba sa raznobojnim svjetlima je vrlo usavršena, pa su upravo stoga uza svu veliku množinu vlakova i tako često zauzimanje pruge, sukobi vrlo rijetki. Za svo vrijeme naše vožnje u ne većem razmaku od pet minuta jurili su pored nas u protivnom pravcu razni vlakovi sa robom, putnicima i vojskom. Zaustavljali smo se vrlo rijetko, a i to tek na par minuta. Putem smo nailazili

osobito u blizini gradova na nebrojene tvornice, kojih su prozori sjali svjetlom kao da govore staru englesku poslovicu: »Vrijeme je novac«. Osobiti dojam izvodile su na nas visoke peći iz kojih su u nebo zadirali narančastožuti plamenovi prosipajući svoj neobičan sjaj na daleko. Mi smo još dugo razgovarali o svemu tome ne pomišljajući na spavanje, kadno li se najedamput zaustavismo na jednoj stanici i u isti čas počeše lupati o prozore naših odijeljenja. Otvorismo prozor i pogledasmo. Na peronu stajale su žene odjevene kao bolničarke. Pred sobom su gurale kolica, na kojima su bile šoljice sa toplim čajem i velika količina jednakih malih paketa. Svaka je od njih odmah prišla svome vagonu i na svaki prozor predala osam šoljica čaja i isto toliko paketa. Jedan tumač našega jezika rekao nam je, da ćemo posuđe predati na jednoj od slijedećih stanica, jer je vlak imao krenuti odmah dalje. Za nas oficire dana je još u svako odjeljenje mala košara, u kojoj je bilo osam flaša đumbirske pive i isto toliko paketa sa raznim hladnim jelima i kruhom. Sve je to bilo izvedeno u najkraće vrijeme i za tri je minute naš vlak već krenuo dalje. Dok smo mi prilično gladni razmatrali naše pakete, naš je Karel Freja počeo da kombinira koliko nas ne pije alkoholna pića, i koliko će prema tome flaša ostati za njega. Raspoloženi dobrom zakuskom, ugrijani čajem i pivom, razgovarali smo još neko vrijeme i onda riješili spavati. To nije bilo teško, jer su sjedala bila dovoljno široka i udobna, a umor je bio već prilično svladao naše snage. Nešto prije pet sati iz jutra imali smo stići u Winchester. Vani je kroz maglu polagano počeo padati snijeg. Zima je bila vr-

lo oštra. Sva je bila sreća, da su se vagoni grijali bez prestanka.

X.

Sa našim dolaskom u Winchester započeo je moj život u Engleskoj, upoznavanje sa Englezima, vraćanje u život i nastavak moga rada. Samo je to upoznavanje prošlo kroz mnoge teške minute iskušenja, bilo je tu i suza, a mnogobrojna razočaranja u ljudima bila su razlogom, da sam dosta brzo saznao, da mi predstoji raditi i to raditi svim svojim preostalim silama, ako hoću da ostanem i nadalje u životu. Ovdje me možda svako neće razumjeti. Moje je mišljenje, da mnogi ljudi koji žive, zapravo ne žive već životare, jer je njihov život neprimjetan za najbližu okolinu, pa o njima malo tko vodi računa. Znao sam, da bi se to i sa mnom vrlo lako i brzo bilo dogodilo, da nisam upotrebio svu snagu svoje volje, da tako ostvarim djelokrug svoga rada, koji će mi vratiti život i dati mogućnost, da i drugi vide uspjehe moga rada i moga života.

Kako sam već prije mjestimice napomenuo, poznavao sam Englesku i Engleze samo iz knjiga i škole. Upoznao sam se doduše za mog boravka u Rusiji sa izvjesnim brojem »Škotskih žena« i nekoliko engleskih obitelji, koje su živile u Odessi. Dabome, da mi to za stvaranje suda o jednoj zemlji i jednom velikom narodu, nije bilo od velike koristi. Engleski sam znao svega neko pet stotina riječi. Za moj smještaj u Engleskoj polagao sam stoga najviše nade u naše vlasti i u »Udruženje Škotskih Žena«, koje su me još u Rusiji neprestano nagovarale, da pođem u Englesku i da će biti njihova briga kako će me smjestiti. Kad sam već

morao da pođem iz Rusije, mene su pri tome u glavnome rukovodili ovi razlozi. Htio sam da pošto po to izučim sljepačke nauke, naročito pismo i samostalnost rada, a osim toga, da se usavršim u engleskom i francuskom jeziku. Znao sam vrlo dobro, da mi ovo dvoje za moj budući život znači najviše i da o tim uspjesima zavisi i uspjeh moga rada i životna svrha. Smatrao sam, da mi je to neophodno potrebno za moj povratak u Rusiju, gdje sam imao da budem nastavnik na sljepačkom zavodu u Odessi, a osim toga i za moj rad, kojim sam htio koristiti svome narodu i općoj prosvjeti. Tada je u meni vladalo jedno mišljenje, koje je bilo dovoljno, da mi poda snage za rad i stvaranje. Htio sam da živim i da od mog života imaju koristi drugi. Usprkos moje slijepoće htio sam, da ta korist bude jedna svijetla korist, koja će biti opća, a kojoj se vrijednost ne može izraziti u novcu. Kad netko ovo pročita, misliti će, da su moje odluke bile dosta jednostavne, ali će se iz kasnijega razabrati, da to nije išlo tako lako, jer se u životu, pa tako i pri svakom polasku u neki novi rad, sve zavisi o samom početku. Od početka ili jasnije od smeštaja čovjeka i sredstava koja su čovjeku od prvoga časa potrebna, zavisi daljnji razvitak njegovoga rada, pa prema tome i njegov uspjeh. Jedno mi je bilo i u samom početku moga dolaska u Englesku vrlo jasno. Znao sam, da ću već za dva tri dana ostaviti logor mojih drugova i poći u London, da tamo započnem moj novi život. To je bilo sve što sam znao. Kako ću se smjestiti, tko će mi pomoći, koliko ću u Engleskoj provesti i na mnogo i mnogo drugih pitanja ja nisam tražio odgovora, jer mi ga nitko u taj čas ne bi bio mogao dati . . .

Snijeg je padao krupnim pahuljicama, a magla gusta, hladna i neprijatna zastirala svu zemlju. Upravo se počelo daniti, kad smo po snijegu marširali širokim ulicama historijskoga grada, da se zaustavimo negdje vani, gdje su bili vojnički logori. Po ulicama bilo je već dosta svijeta, koji nas je najvećom znatiželjom promatrao. Kad su saznali, da smo srpski vojnici, pozdravljali su nas veselim smješkom. Bili su to većinom ljudi, koji su hitali na razne poslove. Nešto poslije šest sati, uveo nas jedan engleski oficir u njihov vojnički logor. Ne malo smo se začudili, kad smo tu umjesto baraka ili kakvih drugih privremeno zbitih zgrada zatekli veliko snježno polje sa nekoliko stotina običnih, dosta malih, okruglih vojničkih šatora. Kako smo bili prilično umorni od puta, odmah smo se počeli razmještati po šatorima. Oficirski šatori se nisu po vanjštini razlikovali od ostalih. Sva se njihova prednost sastojala u tome, što su bili smješteni u neposrednoj blizini jednog povećeg šatora, u kojem je bila smještena kuhinja i oficirska menaža. Drug Lipovšćak, ja i još dvoje naših drugova uzeli smo jedan od tih šatora. Ja u tom šatoru nisam proveo više od tri noći, ali i to je bilo dovoljno, da na sebe navučem bolest, čije sam posljedice kroz nekoliko mjeseci teško osjećao i koja je u velike smetala moju volju i sposobnost za rad. Ti engleski šatori van svake sumnje mora da su vrlo zgodni i udobni za ljetni logor, ali zimi pod snijegom i stalnom engleskom maglom, koja probija kroz sve i umara čovjeka deset puta više od zime, ne mogu nikako biti ozbiljno uzeti u obzir. Platno istih nije dosizalo do zemlje, već je za dobar pedalj bilo podignuto, a na vrhu šatora bila je velika okrugla

rupa, koju se nije nikako moglo zatvoriti. Vrata su bila visoka i široka, a i sam šator viši no širi, tako smo bili uvjereni, da su to šatori koji su bili izrađeni za upotrebu u kolonijama. Ležaji su bili od dasaka, razilazeći se od sredine kao polumjeri prema periferiji. U svakom šatoru bilo je šest ležaja, a po sridjedi kod nas oficira jedna mala limena peć za grijanje vode, a ujedno da zagrijava šator. Na tvrdom ležaju bilo je prevučeno jedno vojničko ćebe, za uzglavlje mali slameni jastuk, a za pokrivanje druga dva ćebeta. Za ta tri dana, što sam ih proveo u tome logoru, bolovao sam malo ne tri mjeseca. Uzalud smo nastojali, da ublažimo zimu i spriječimo prodiranje vlage u naš šator. Kad smo polazili na spavanje mi smo uzimali svu ćebet sa tri prazna ležaja i naložili peć ugljenom, ali sve to nije ništa pomagalo. Ležanje na tvrdome mnogo me je oslabilo i iscrpilo. Život u bolnici i kasnije kao invalida, možda je i suviše raznježio moje tijelo, pa sam se zime morao čuvati, što je u mom ranijem životu bilo suvišno. Sve su me kosti boljele od tvrda ležaja i teška pokrivača. Druge sam se noći pokrio sa ništa manje od pet ćebeta, ali mi ni to nije mnogo pomoglo, jer je prehlada bila potpuno ovladala moja prsa i čitavo tijelo. Dok se čovjek protiv svježine i hladna zraka može obraniti toplom odjećom, to se za maglu ne može primjeniti. Magla prolazi kroz svaku tvar i smeta čovječje živčano raspoloženje tako, da prosto osjećaš, kako ti njen uticaj dolazi do kostiju. I moji drugovi se nisu bolje osjećali i ako su od mene bili otporniji. Druge noći, kad više nismo mogli izdržati, ustali smo prije svitanja, obukli se i sjeli pored vatre, koju smo neprestano čačkali i kuhali čaj. Ja sam se osjećao vrlo slabo, bio sam bez volje, a neizvjesnost o svemu daljnjemu, što me je čekalo, pojačavala je moje slabo raspoloženje. Zima je ne manjom žestinom vladala i kroz dan, a mi, da se malo ugrijemo pođosmo u grad do, kavane.

Jučer, odmah po našem dolasku, brzojavio sam u London Miss Marx, koja je u glavnom bila određena, da se sa strane »Udruženja Škotskih Žena« pobrine za moj smještaj u Engleskoj. Ja sam je poznavao još u Rusiji, gdje mi je ona ukazala mnogo susretljivosti i prijateljstva, a sada se već dva mjeseca nalazila u Londonu. Očekivao sam njen odgovor, da se onda uputim u London. Danas u jutro krenulo je šest naših oficira za Edinburg, da prisustvuju pogrebu predsjednice »Škotskih žena« Dr. Elsie Inglis. Vijest o smrti Dr. Inglis, vrlo me je porazila. Svi smo cijenili tu neobično darovitu ženu i liječnika, koja je našem narodu, a napose nama dobrovoljcima dala toliko dokaza ljubavi i pomoći. Ona je kako sam još ranije napomenuo bolovala od rak rane, koja ju je bolest posljednje vrijeme jako oslabila. Za vrijeme vožnje iz Rusije za Englesku, njoj je svakoga dana bilo sve gore, a pred sam dolazak u Newcastle, njeno je stanje davalo vrlo slabe izglede. Dan poslije njena dolaska u svoju domovinu, ona je umrla zaklopivši za uvijek svoje blage i dobre oči, koje su prolile mnogu suzu u stradanju našega naroda i naših dobrovoljaca. Za mene je njena smrt imala fatalno značenje. Dr. Inglis bila je ona, koja je htjela, da mene u Londonu smjesti kako bi god najbolje mogla, obzirom na njene jake veze i poštovanje što ga je u svome narodu imala. Kao žena odlučne volje, ona nije ni časak pomišljala, da bi njena

smrt mogla naići tako nenadano, pa je sve svoje nakane apsolutno samostalno vodila i o njima u potanje malo kome pričala. Bila je čovjek rada, a ne riječi. Tako je pokojnica mislila i za mene, ali ju je nagla smrt pretekla u njenom blagotvornom radu i osnovama, a ja sam tako već odmah u početku mog dolaska u Englesku izgubio mog najvećeg dobročinitelja, mog najjačeg zagovornika. Ova me je vijest još više raztužila i priznat ću iskreno, da sam prve dane mog boravka u Engleskoj bio i suviše apatičan. Krivica nije bila na meni. Malo sudbina, a nešto nehaj naših, krivi su, da sam dugo morao čekati dok se i malo sredim i počmem redovno živiti. Drugi dan iz jutra stigli su već natrag naši drugovi iz Edinburga. Drug Lipovšćak, koji je lično bio na pogrebu, pričao nam je o veličanstvenom pogrebu naše omiljele pokojnice. Pokojničin su lijes nosili naši oficiri. Lijes je bio pokriven našom zastavom.

Po podne, kad smo se vratili iz kavane, pozvaše me da odem do telefona. Zvala me je Miss Marx. Dogovorili smo se, da sutra u jutro krenem za London. Na stanici, da će me sačekati meni poznate »Škotske žene«, da me povedu u njen stan. Obradovao sam se mome odlasku iz logora, koji je bio omrznuo svakome od nas. Kriviti se za takovu nastambu nije moglo doduše nikoga. Engleska je do samoga rata imala vrlo malen broj kopnene vojske, pa se je pomanjkanje kasarna osjetilo već prvih dana rata. Kako je pak večina vojske odmah polazila u Francusku, gdje je u rezervi nastavljala obuku, to se je sa izgradnjom novih kasarna malo bavilo. Dabome za Engleze, koji su naučeni na to podneblje i maglu, takav način stanovanja možda i nije bio tako strašan, ali za nas, pa Amerikance, koji kasnije dolaze, to je bilo gore od gorega.

Sutradan kretala je za London i prva partija naših oficira, da razgledaju grad. Odmah sam se dogovorio s drugovima, koji su polazili, da mi budu na ruku do Londona. Uredio sam u štabu moje dokumente i na veče se oprostio od svih drugova. S komandantom sam se dogovorio, da ćemo se viditi u Londonu za koji dan, kad on dodje sa Lipovšćakom i drugima.

Prije nastavka daljnjih dogodjaja, ja ću se ovdje napose osvrnuti na jedan, koji se je desio istoga dana prije podne, a koji je svakako karakterističan i potreban kao ilustracija naših ljudi i našega rada u inostranstvu.

Iz jutra toga dana nije bilo baš onako hladno kao obično, a osim toga nije padao snijeg. Telefonom nam je javljeno sa stanice, da su stigli vozom u grad i da će se doskora dovesti u logor Dr. Trumbić sa nekojim članovima »Jugoslavenskog Odbora« i naš poslanik na engleskom dvoru Dr. J. Jovanović. Komandant nas je stoga odmah upozorio, da ne idemo u grad, jer ćemo dočekati pomenute goste. Svi smo mi bez razlike bili radosni kad smo čuli, da će nas posjetiti ljudi, koji zastupaju našu narodnu stvar u inozemstvu i kojima smo mi još u Rusiji izrazili naše potpuno povjerenje, da im tako damo i čvršća argumenta u stavu prema stranim političarima i diplomatima. Mi smo prema tim ljudima gajili najveće povjerenje i čvrsto vjerovali, da svi oni bez razlike u općem interesu naše nacijonalne stvari misle i rade kao jedan. Kasnija moja opažanja u trajanju od poldrug

godine dala su mi potpuno protivnu sliku. Ovdje ću se samo obazreti na posjetu pomenute gospode i iznijeti utisak kakav su ostavili na sve naše ljude bez razlike t. j. na vojnike i na oficire. Još prije našeg dolaska u Englesku svako je od nas manje više imao zgode, da u stroju naših pukova, a neki još i za vrijeme svog boravka u Austriji, dočekuje pojedine krunjene glave, dostojanstvenike i ministre. Ja ću ovdje napomenuti samo glavnije dočeke, odnosno posjete naših pukova u Rusiji. Još prije polaska u Dobrudžu posjetio je našu diviziju ruski car Nikola II. Tom nas je prigodom vrlo srdačno oslovio svojim govorom, u kojem je naglasio svoje zauzimanje za našu slobodu; nadalje vrhovni komandant ruskih vojska general Brusilov, veliki knez Mihajlo Aleksandrović, naš poslanik na ruskom i rumunjskom dvoru, te mnogi drugi. Svi su ovi najljepše pozdravili naše pukove, razgovarali sa pojedinim oficirima i nagovorili mnoge vojnike, ostavivši tako najpovoljniji utisak i ne manje trajnu uspomenu na svakoga od nas, a napose na naše vojnike.

Naš puk je bio postrojen na poljani. Mi oficiri van stroja stajali smo sa komandantom na desnom krilu i u razgovoru čekali na dolazak pomenutih lica. Napokon su došli. Bili su to od strane vlade sa Krfa naš poslanik u Londonu gosp. J. Jovanović i od »Jugoslavenskog Odbora« gospoda Dr. Ante Trumbić, Dr. Vasiljević, Jovo Banjanin i još neki drugi. Razumije se, komandant ih je, kako oni nijedan nisu predstavljali vojnog predpostavljenika, pozdravio po običaju, kojim pozdravlja civilne predstavnike. Nakon toga im je odmah predstavio nas pojedince, koji smo bili van stroja i majora

Pavla Pavlovića, koji ih je imao provesti pored četa i objasniti im u kratko iz kojih su krajeva naše buduće otadžbine pojedini vojnici, kao i njihovu spremu i borbe u kojima su imali učešća. Već u prvi čas neugodno je iznenadilo sve naše vojnike visoko, prosto neobjasnjivo, a slobodno mogu reći i glupo držanje te gospode, koja su govorila tako malo, kao da svaku riječ plaćaju poput brzojava. Očekivali smo, da će jedan od njih našem puku održati mali prigodni govor, jer na koncu konca mi smo sa našim ekzistovanjem, a napose našim borbama u Dobrudži bili oni, koji su »Jugoslavenskom Odboru« dali svu moralnu i argumentalnu podlogu za njegovo ekzistovanje i njegov rad. Mi smo bili oni, koji smo iz nacijonalne discipline bez diskusije, jednoglasno, priznali taj Odbor kao predstavnika naših plemena unutar tadanjih granica habsburške monarhije. Ali ništa, gospoda su kao neki maršali prošli pred frontom naših četa. Major Pavle trsio im se dati sve moguće informacije i pokazivao im brojna odlikovanja naših vojnika. Očekivali smo, da će se barem na riječi »Ličanin i Bosanac« Jovo Banjanin i Dr. Vasiljević dulje kod tih vojnika zadržati, ali ne. Nakon te smotre gospoda su još kratko vrijeme razgovarala sa komandantom. Onda, nakon što je kod nas održan ručak, a za vrijeme kojeg su oni zasebno sjeli za mali stol sa našim komandantom, otišli su bez da su nam progovorili i oprostili se od nas. Na naše vojnike bez razlike kraja, djelovala je ova posjeta porazno; pa mogu sigurno ustvrditi da bi bilo mnogo bolje, kad je ne bi bilo. Naš narod manje više podleži jednoj psihozi iskrenih riječi. On voli da mu se govori i ne preza od saznanja nepovoljne istine.

Ali tu nije ni najmanje bilo potrebno lagati, nije tu bilo potrebno mnogo govoriti. Jedan izraz zahvalnosti na dosadašnjem držanju, jedna preporuka izdržljivosti za budućnost i napose istaknuće nade u konačnu pobjedu bile bi dovoljne, da oduševe i najhladnijeg našeg vojnika. Naš narod voli riječ i naš politički život nije ništa drugo do li nebrojeni niz govora bez skoro nikakovih evidentnih i dubokih posljedica. To je jedna strana, na kojoj boluje naš narod. Naš narod gotov je nakon lijepe riječi i pjesme da pogine za ideal, za koji ga se oduševljava, pa su pomenuta gospoda taj momenat, ako su i malo psiholozi trebali imati u vidu. Konačno, visoka osjećajnost zanosa i iskrena riječ glavne su karakteristike, koje nas Slavene odlikuju od svih ostalih naroda. To je mnogo važnije i naše, a paradisanja bez riječi su nama tudja i njih ne voli naš narod. Suviše ih je, stisnutih zubiju, posmatrao u Austriji. To je prusizam, a mi moramo bježati od toga. Po podne sam razgovarao sa vojnicima o toj posjeti. Najviše sam dabome govorio sa Ličanima. Oni su bili sa mnom u istom puku još u Austriji, a i sada sam poznavao malo ne sve, pa su mi se uvijek najiskrenije povjeravali. Oni su bili strašno razočarani. Izmedju njih je bilo i nekolicina iz Slunjskog kotara, koji su bili toliko povredjeni, što ih njihov narodni zastupnik i čovjek, kojega su lično poznavali i za njega uvijek glasali, nije ni jednom riječi nagovorio. Neki su mi od njih rekli, da ga, ako se ikad kući vrate, ne će više ni pogledati. Mi smo oficiri nastojali izbrisati nepovoljan utisak te posjete i starali se na sve načine prikazati stvar drukčijom nego je u istinu bila. Ovo možda čitaocu neće biti sasvim jasno, ali u kasnijim poglavljima ću se osvrnuti više na slične momente, pa će onda i slika biti potpunija.

Iste večeri oprostio sam se od mojih drugova i vojnika, a napose sa mojim komandantom i užim krugom mojih vojnika, jer sam sutradan iz jutra u šest sati polazio za London.

XI.

Nešto prije šest sati ja sam se sa mojim drugovima uputio taksametrom na stanicu. Kad smo se približavali Londonu moglo je biti blizu osam. Činjenica, da ću za nekoliko časaka biti u gradu svih gradova, prijestolnici britanske imperije, u kojoj sam imao provesti dulje vremena, izvela je na meni vidljivo uzbudjenje. Ranije u životu pratio sam najvećim zanimanjem svaki izvještaj o daljnjem napredovanju Londona i sa divljenjem gledao slike i panorame toga najvećeg grada, kome se klanjaju svi Briti, a čijoj se veličini i ogromnom mnoštvu ljudi moraju diviti svi ostali narodi. Tačno u osam sati stali smo na stanici Waterloo. To je najveća putnička stanica u Londonu. Ista ima dvadeset i sedam samostalnih perona i u isti čas može primiti i otpustiti isto toliko vlakova. Dolazak na željezni peron, koji su svi označeni brojkama, moguć je uvijek bez obzira na mnogobrojne vlakove, jer se do željena perona ide podzemnim hodnicima, a onda stubama uspinje na površinu. Čim smo sišli, prišle su nam nekoje članice »Udruženja Škotskih Žena«. Od njih sam poznavao tri još iz Rusije. Miss Onslow uzela me je odmah ispod ruke i vodeći me pred stanicu objasnila mi, da ćemo se automobilom odmah uputiti do stana Miss Marx, gdje ona čeka na nas. Stevo je smjestio moju

prtljagu i mi se odmah uputismo prema Padingtonu, jureći širokim ulicama, što su vrvile najživljim prometom. Već prva vožnja dala mi je utisak veličine ovoga grada. Putem mi je objasnila Mis Onlow, da je Miss Marx bolesna i da će skorih dana morati da ode iz Londona na oporavak u jedan sanatorij, jer je svojim dugim i neumornim radom suviše iscrpla svoje živce. Uza sve to uvjeravala me je, da će se one postarati, da ja još za njihova boravka u Londonu budem smješten kako to one žele. Malo kasnije zaustavili smo se pred stanom Miss Marx. Odmah smo se liftom uspeli do njena stana i doskora ušli u njenu sobu. Ja sam se s njom pozdravio. Ona me je pitala o koječem, većinom o stvarima iz Rusije, a onda smo poveli razgovor o meni i o mom smještaju. Iz čitavog razgovora sam odmah razabrao, da sa mojim smještajem neće ići suviše lako, pa me je to počelo zabrinjavati. Miss Onslow se naskoro od nas oprostila i otišla, a Miss Marx je malo kasnije bila spremna da izadjemo. Rekla mi je, da ćemo posjetiti zavod za slijepce i slijepe invalide. Ona je već ranije bila govorila sa upraviteljem zavoda, pa smo trebali da ga posjetimo i da se upoznamo sa naukom, koja mi je predstajala.

Nešto prije desete odvezli smo se automobilom do Regentsparka. U jednom dijelu tog velikog parka se je nalazio slijepački zavod zvan »St. Dunstan's Hospital«. Sama uprava se nalazila u jednoj zidanoj zgradi. Ostali su objekti zavoda bili većinom za vrijeme rata podignute stalne barake. Broj je baraka rasao uporedo sa brojem slijepaca. Ovaj je porast pokazivao katkada porazne brojke. Ja ću ovdje navesti samo jedan

primjer. Na fronti La Basse bili su vrlo važni položaji. Napustiti te položaje se nije smjelo ni pod koji uvjet. Napuštanjem tih položaja lijevog ententinog krila napustila bi se i svaka mogućnost daljnjeg održanja fronta, jer bi veza izmedju Engleske i Francuske bila prekinuta. Kako su ti položaji bili u ravnici, koju su ispresijecali nebrojeni kanali, to je takav teren bio najpovoljniji za puštanje gasova. Jednoga dana u aprilu 1917. godine su Nijemci pustili guste valove gasa, koji su uznjihani stalnim povoljnim vjetrićem ubrzo prekrili engleske rovove. Naredjenje je bilo strogo: »Nesmije se natrag ni pod koji uvjet!«. Kako su Nijemci gas puštali u razdoblju od nekoliko sati, to su maske bile već pokvarene i sve jedan po jedan su padali australski vojnici u nesvjest, obliti krvlju, što im je navirala na nos, usta i uši. Da su možda na tim položajima bili drugi vojnici, oni bi vjerojatno i otstupili, ali Australci toga nikad nisu činili. Njihovi su pukovi na zapadnom frontu bili najhrabriji pukovi saveznika. Kad je oko podneva vjetra nestalo, gas se podigao i razišao. Engleski su rovovi predstavljali najužasniju sliku. Još vrlo malen broj vojnika se držao krajnjim naporima na svojim položajima, čekajući nove rezerve, jer je sada trebalo odbiti napad. Poslije te borbe iz koje su Englezi uz najteže gubitke ipak izašli pobjednicima, slijepački je zavod u Londonu dobio u svoju skrb ništa manje od 617 vojnika i oko 60 oficira. Uzme li se u obzir da su se borbe gasom rabile na zapadnom frontu dosta često, onda će se moći shvatiti i katastrofalne posljedice ovakove borbe.

Čim smo ušli u zgradu najavila je Mis Marx naš dolazak upravniku zavoda Sir C. Arthuru Pearson-u.

Sir Arthur Pearson, poznati prosvjetitelj slijepaca i organizator njihove bezbijednosti u Engleskoj, bio je čovjek vanrednih sposobnosti i velike inteligencije. Ja ću o njemu progovoriti još u nekoliko navrata u kasnijim poglavljima, za sada ću reći samo koliko je potrebno da ga upoznamo. Još u ranoj mladosti po svršenim naukama Sir Arthur je bio mladić vrlo marljiv i poduzetan, pa je kao takav započeo svoju novinarsku karijeru. Kao svaki Englez najviše je volio duga putovanja po najraznolikijim krajevima cijeloga svijeta. Sa tih putovanja davao je svojim novinama vrlo izdašne podatke na polju svih grana opće nauke. Ubrzo je u svom radu pored svojih sposobnosti stekao dobar glas, pa je već u dvadeset i šestoj godini svoga života pokrenuo vlastiti dnevnik u Londonu. (Danas poslije njegove smrti, njegov su list preuzeli drugi i izlaži još uvijek pod imenom »Dayli Express«). Takvim samostalnim radom on je imao mogućnosti da još jače istakne svoje sposobnosti i objektivizam, kojim se je osobito odlikovao u razmatranju političkih situacija, najraznovrsnijih afera i prikazivanjima. Već u tridesetim godinama svoga života on je slovio kao jedan od prvih londonskih novinara i bio stekao pored visokog društvenog položaja i lijep imetak. Na jednom od svojih putovanja, koja je svake godine poduzimao Sir Arthur je vrativši se iz Indije obolio na očima i njegov vid je postepeno počeo slabiti. Sva nastojanja najboljih liječnika bila su uzaludna. Njemu je rečeno da će sasvim izgubiti vid i ostati slijep. Kad je Sir Arthur doista uvidio da su tvrdnje liječnika istinite i da svakim danom manje vidi, počeo je da najozbiljnije misli kako će živiti kao slijepac i što će

raditi da mu život ne bude toliko težak. Saznavši za teški usud, koji mu je predstojao tako blizu riješio se, da sav svoj preostali život posveti prosvjetnoj naobrazbi i životnom obezbijedjenju slijepaca i slijepe djece. Davši kao prvi, velik dio svog ličnog imetka u fond za prosvjetu i obezbijedjenje slijepaca on je kroz svoj list, a onda kroz sve ostale počeo pokretati propagandu za slijepce i sakupljati kapital. Novac je bio potreban, da se što prije osnuje stalni moderni slijepački zavod, na kojem bi slijepci pored naobrazbe i učenja zanata imali svoje stanove i živili u zajednici. Članovi komiteta imali su brigu da misle ne samo na stvarni rad slijepaca, nego i za rasprodaju njihovih proizvoda, te da vode svu brigu o njihovom životu. Sir Arthur bio je jednoglasno izabran doživotnim predsjednikom odbora i upravnikom zavoda. U to doba je radio neumorno, nastojeći da čim prije uzmogne započeti izgradnjom zavoda i praktičnim radovima. Sa početkom života na zavodu »St. Dunstan-a« nestaje i posljednji tračak njegova vida. Iz tog vremena potiču u engleskim listovima njegovi najdirljiviji članci u kojima se on opraštao s vidnim životom. Sve je to opisivao tako lijepo i iskreno, da je svaki pojedinac nakon pročitanih redaka rado darivao za fond, kome je Sir Arthur bio na čelu. I doista, cio svoj život je radio samo na prosvjeti i životnom osiguranju slijepaca u Engleskoj. U svojim novinama on je saradjivao manje, ali je zato sve svoje vrijeme radio u zavodu nastojeći da taj zavod što bolje unaprijedi. Kad je započeo rat, Sir Arthur je pokrenuo akciju oko osiguranja i upućivanja na nov život onih jadnih engleskih vojnika, koji su izgubili svoj vid služeći

otadžbini. U ovoj akciji je naišao na najveće razumijevanje i najjaču potporu. Nastojao je osim toga, da i državne vlasti nagovori, da se u odnosu k slijepim invalidima mora postupiti vrlo susretljivo i da im se ima dati što obilnija novčana penzija. U radu oko organizacije njihove naobrazbe, koja je dala i nova iskustva na polju prosvjete slijepaca, on je radio sve više ne mareći na umor i godine, koje su već dobrano bile iscrple njegovu fizičku snagu. Uza sve to on je posjedovao upravo nevjerojatnu energiju i radio manje više sve samostalno, nastojeći, da po svojoj smrti svome narodu ostavi gotove rezultate svoga rada i zavod, koji je van svake sumnje u tom pogledu prvi na svijetu.

Kad je Sir Arthur saznao za naš dolazak, naredio je da nas odmah uvedu k njemu. Čim smo ušli i izmjenili pozdrave, on mi se na dosta uvježbanom francuskom jeziku ispriča, što neće moći tim jezikom najbolje govoriti, jer ga već davno nije govorio. Onda smo sjeli na divan pored njegova radna stola i on započne razgovor. Zanimao se je o svemu i nastojao, da mi na sve da što izdašnije upute uvjeravajući me, da ću doskora postati sasvim drugi, čim nešto bolje upoznam engleski jezik. Kako su naime svi nastavnici zavoda bili Englezi, on je bio mišljenja, da ja najprije jedno dva mjeseca učim samo engleski jezik i tek onda pristupim mojem obrazovanju u sljepačkom pismu, pisanju na pisaćem stroju, čitanju u više jezika i upotpunjavanju samostalna kretanja i rada.

»Vrlo mi je žao« rekao je on »što Vam na našem zavodu ne mogu pružiti stan i opskrbu. Ovaj je zavod po svojim pravilima učinjen samo za Engleze i njihove podanike i prema tome pitomci drugih naroda ne mogu biti uzeti u obzir. Uza sve to ja sam u stvari sve predvidio što bi se moglo učiniti i prema tome mogu Vam reći ovo: »Vi ćete ovdje na našem zavodu uživati besplatno svu poduku. Isto tako ćete dobivati knjige kao i ostale udžbenike. Kad položite ispit, darovati ćemo Vam iz fonda oficira pisaći stroj »Remington« i slijepačku pisaću mašinu. Moći ćete više puta ostati kod nas preko objeda kao gost i poći s nama u pozorište. Za vaš život i vaše brige van ovoga zavoda nisam zaboravio i pazite što ću da vam kažem: Budete li nailazili na materijalne poteškoće u vašem živovanju i ne budete li imali dovoljno sredstava, znajte, da sam ja ovdje. Vi mi to recite, a ostalo će biti moja dužnost.« Ja sam mu se dugo zahvaljivao na njegovoj pripravnosti i onda se sporazumio, da ću odmah nakon 1. siječnja početi pohadjati zavod. Nadao sam se da ću dotle izučiti barem toliko engleski, koliko će mi biti potrebno za prvu konverzaciju. Ovaj moj prvi susret sa Sir Arthurom ulio mi je nešto svjetla u moj novi život. On je bio čovjek vrlo simpatičan i dobar, a osim toga, to je bilo prvi put u mom životu što mi je tako govorio slijepac. Nije dakle čudo što sam njemu vjerovao više nego li dugima. Sir Arthur je onda pozvao svoju sekretaricu i zamolio je da nas povede po učionama i radionicama zavoda. Po tom se još jednom izrukuje s nama i srdačno oprosti.

Zavod »St. Dunstan-a« je doista jedna ne samo velebna institucija po svojoj veličini i broju pitomaca, već je što važnije po naobrazbi, koju daje svojim pitomcima kao i po najraznovrsnijim radionicama i odjeljenjima, kojima se toliko odlikuje. Nemoguće bi mi bilo opisati rad i vrijednost

svih tih odjeljenja, pa ću stoga samo u kratko navesti činjenice i razne zanate i obrte, u kojima se slijepci na ovom zavodu obučavaju i usavršuju u samostalnom izradjivanju. U prosvjetno odjeljenje zavoda spada poduka u čitanju i pisanju na slijepačkom stroju, služeći se slovima Brailleovog sistestema. Nadalje se daje poduka u pisanju na običnom pisaćem stroju sistema »Remington«, kao i nekih drugih. Ovo je ujedno prvi zavod, koji je odbacio poduku na za slijepce posebno udešenim mašinama i uveo uporabu običnoga stroja. Taj je način poduke do danas pokazao najbolje rezultate i uveden je sada na svim modernim zavodima. Odjeljenje za pisanje na pisaćem stroju ima sto stolova sa sto mašina, tako da se u isti čas može davati poduka stotini djaka. Nadalje su odjeljenja za učenje, viših kurseva zemljopisa, povjesti, prirodopisa i opće nauke. Svakako je zanimivo odjeljenje u kome se slijepci uvježbavaju za spajanje telefonskih brojeva, kao i u slijepačkoj stenografiji na pokretnom kružnom stroju. Od praktičnih zanata izučavaju slijepci košarački, četkarski i obućarski zanat. Kod obućarskog zanata izučavaju se slijepci samo u popravljanju đonova i peta. Zatim je stolarska radionica i mrežarska, u kojoj se izradjuje sve vrsti mreža i sličnih potreba. i timarenju peradi i kunića. U svim ovim odjeleljenje, u kojem se slijepci praktično uče uzgajanju i timarenju peradi i kunića. U svim ovim odjeljenjima učenje i rad ide vrlo brzo i radi se nevjerojatnom ozbiljnošću i brzinom. Pored ogromnog broja slijepaca, uposleno je mnogo podučavatelja, nadglednika i ostalih ljudi, koji dogotovljeno spremaju i daju novi materijal. Mi smo razgledali sve

dosta površno i u brzini, jer smo znali da ćemo i onako često dolaziti ovamo; pa ipak, kad smo ostavljali zavod, bilo je već davno prošlo podne. Jedno sam nakon ove posjete znao: Moći ću da na ovom zavodu izučim koječem, što mi je potrebno za budući život. Dobio sam i jednoga prijatelja u osobi Sir Arthura, ali drugo je sve bilo neriješeno i okružavalo me nebrojenim pitanjima bez i malo nade na skori odgovor.

XII.

Istoga dana po podne dala mi je Miss Marx nekoje upute i adrese nekojih članica njihova udruženja, jer je doskora napuštala London. Kasnije se odvezla samnom u Hotel Cromwell, u Cromwell-road, da se tamo namjestim do daljnjega. Iznajmio sam jednu sobu sa dva kreveta, za mene i vojnika i malo kasnije oprostio se od Miss Marx zaželivši joj skori oporavak i do vidjenja. Neznam kako i zašto, ali ja sam po njenom odlasku osjetio neku osamljenost i zapuštenost. Vjerovao sam, da bi se jedino ona ozbiljno zanimala mojim udesom, ali mi i nju oduzimaše zla kob. Ostale sam malo poznavao. Slabo prijateljstvo još slabija pomoć. To sam vrlo dobro znao, pa me je to sve više zabrinjavalo.

Započeo sam moj hotelski život daleko od meni poznatih i prijateljskih ljudi. Telefonom sam uzalud nastojao za mene zainteresovati naše poslanstvo i »Jugoslavenski odbor«. Jedni su me upućivali na druge, onda oboje na naš »Crveni Krst«, a sve troje zajedno davali su laskave izjave i najraznija obećanja, od kojih nikada nikakva pozitivna riješenja. Dani su prolazili, a ja sam nepo-

trebno trošio živeći u hotelu sa mojim vojnikom. Zaludu sam te ljude uvjeravao, da sam iz Rusije doneo nešto malo novaca i da mi je to teško stečena uštednja iz mog života u bolnici. Ja ne velim, da naši ljudi nisu baš htjeli da mi pomognu. Ne! Naši su se predstavnici i funkcijonari pokazali uopće u inozemstvu vrlo malo praktični, još manje radini, a medju njima bio je velik broj nesposobnih i protežiranih. Njihove su se pogreške zlatnim naočarima pregledavale; a onima, što su časno vršili svoje domovinske dužnosti, nije bilo moguće da vide, što im rade braća u pozadini. Svakim sam danom sticao novo uvjerenje, da se od naših ne mogu ničemu nadati; jer bi, dok se oni maknu, ostao bez ijedne kopejke. Stoga sam počeo obraćati svoje molbe »Škotskim Ženama«. Bio sam uvjeren, da će se one ipak zauzeti za mene, kad uvide nehaj naših i da će me ipak negdje smjestiti, da bi nekako mogao životariti. U ostalom, one su s nama dijelile dobro i zlo, previjale naše rane, vidile naše patnje, bile su ljudi od srca. Na njima se zaustavljala moja nada. Riješio sam stoga da učinim sve moguće, kako bi što skorije učinio kraj mom hotelskom životu i neizvjesnosti. U tom čekanju nekog barem privremenog riješenja desila se dva događaja u životu naših ljudi i razvitku naše nacijonalne stvari, pa ću se na iste u kratko osvrnuti.

Treći dan moga boravka u Londonu posjetili su grad oficiri našega puka zajedno sa komandantom. Tom prilikom oni su htjeli da obave posjetu našem poslanstvu i »Jugoslavenskom Odboru«, pa su ovima već ranije najavili svoj dolazak. Kako je u London još sa mnom došlo nekoliko drugova, dogovorili smo se, da ćemo se sastati sa dolazećim drugovima i s njima obići pomenute ustanove. Odmah po njihovom dolasku, praćeni ovećim brojem »Škotskih žena«, koje su kasnije imale drugovima pokazati znamnitosti velegrada, mi smo se uputili u »Jugoslavenski Odbor«. Kad smo tamo došli, većina je članova već bila na okupu. Razumije se, njihovo držanje nakon njihove posjete u W i n c h e s t e r u bilo je donekle promijenjeno, jer su već bili doznali za nepovoljan dojam, što su ga na naše bili izveli. Kad smo se svi skupili, naš omiljeli komandant potpukovnik Radivojević stao je pred nas i izrekao dosta kratak, ali lijep patriotski govor. U svojim riječima najviše se obraćao Dru Trumbiću, sjećajući ga na njihov susret, kada je on za rana proljeća 1916. prolazio kroz Pariz za Rusiju, da tamo sa ostalim svojim drugovima preuzme komandu i rad oko naših dobrovoljačkih odreda. Istaknuo je bezprimjerno požrtvovanje i visoki patriotizam naših dobrovoljaca i izrekao riječi najljepšega priznanja o velikoj zadaći dobrovoljaca oficira, koji su kao mlađa generacija najspremnije zastupali svoj troimeni narod i svoj ljubljeni kraj. Na njegove riječi odgovorio mu je Dr. Trumbić kao predsjednik odbora ne manje lijepim i zanosnim govorom, priznavajući, da u početku ni oni sami nisu znali ocjeniti važnost našega bitisanja, a napose naših pobjedonosnih borba, dok im to nisu priznali i ukazali predstavnici saveznika i njihova štampa. Svoj govor završio je Dr. Trumbić zahvaljujući oficirima sa riječima: »Živila naša mila, hrabra i junačka prva divizija!«

Nakon toga razgovarali smo se još neko vri-

jeme, a onda smo pošli da razgledamo grad. Svi su prisutni bili duboko ganuti riječima obih govornika, a stari je Dr. Trinajstić plakao od ganuća.

Istoga dana po podne bilo je otvorenje Meštrovićeve izložbe. Uz radove Meštrovića bili su izloženi slikarski radovi slikara Račkoga i nekoliko radova kipara Rosandića. Izložba je bila u »Grafton Galleries«. Pokroviteljicom izložbe bila je jedna engleska princeza. Prigodom otvorenja izrečena su dva kratka govora, poslije čega je izložba bila otvorena. Tu sam se ponovno sastao sa predstavnicima našeg poslanstva i »Crvenog Krsta«. Ne treba ni govoriti, da sam im ponovno stavljao na srce moj položaj. Dabome, kao uvijek kod naših ljudi padala su laskava obećanja. Rekao bi, ljudi se prosto rastapaju od milja i susretljivosti, a ono kad se rastanete: Zbogom, tko te vidi, vidi! . . .

Sama je izložba bila prilično dobro posjećivana. Kritika je bila vrlo povoljna. Ulaznina je bila u korist »Crvenoga Krsta«. Za trajanja izložbe održavalo bi se svako popodne jedno predavanje, većinom na teme koje izravno govore o našem narodu i našim krajevima. Predavači su bili svi bez iznimke Englezi. Naši nisu htjeli valjda da se suviše umore obradbom jedne teme. Sreća je naša, što smo između Engleza imali priličan broj dobrih prijatelja, koji su za našu stvar radili često puta više i bolje nego li mi sami.

XIII.

Moj položaj svakoga dana bivao teži. U meni potpuno tudjem svijetu postajao sam sve osamljeniji i svakoga dana imao manje prijatelja. Mis

Marx je bila bolesna; moji su drugovi već bili krenuli za Francusku, a svakoga dana bilo je u Londonu sve manje »Škotskih žena«, jer su i one polazile za našom divizijom. Izlazio sam vrlo malo, jedno što nisam imao kuda, a drugo što mi je to bilo nemoguće. Konac novembra je za Londonce svakako najgore doba u godini. Magla poput oštra mraza pokriva po čitave tjedne veliki grad, pritisnuvši na zemlju dim tvornica i grlo i nos prosto da ti se stisnu od bola i razdraženosti neugodna i nezdrava čadjava dima. Osim toga ja sam slabio svakoga dana; posljedice mog boravka u mraznome logoru javljale su se tekar sada. Pored jake prehlade osjećao sam svakoga dana sve to jače boli u zatiljku i vratu. Neuralgija mi je malo ne potpuno ubijala svaku volju za život. Bio sam neraspoložen. Neraspoloženje i slabost rasle su svakoga dana. Uporedo sa fizičkim slabljenjem ja sam klonuo u duši i srcu. Neizvjesnost o samome meni, a još više o ljubljenoj Palji, kidale su mi srce i dušu, volju i razum. Još pred kakvih dvadeset dana ja sam se tješio kako ću odmah po mom dolasku u London pisati mojoj miljenici i kako ću možda već od nje primiti pismo. Ali sve je bivalo gore i teže. Nisam ni mogao pomišljati da izadjem na ulicu, a kamo li da podjem u Leyton do Kingovih i da od njih saznam je li Palja pisala na njihovu adresu. Većinu dana provodio sam u krevetu, kadkada i prospavao, a baš stoga noći mi bijahu nesnosne i mučne. Oni na poslanstvu i odboru nisu ni sanjali o meni, niti su marili mnogo za mene. Jer da jesu, barem London je dovoljno velik da se može nešto učiniti i pronaći za jednog nesretnika. Novac se gubio iz dana u dan. Kad bi

izašao u grad zbog moje neupućenosti, morao sam se većim djelom voziti taksametrom, jer se moj vojnik iz početka nikako nije mogao snaći na planovima i prelazima podzemne željeznice, kao ni u brojkama autobusa. Dabome, da me je to stajalo mnogo više. Pomisao dokle će to tako morati biti, morila je najviše moju dušu i pojačavala moju tugu za Rusijom. Vjerovao sam, da sam imao potpuno pravo kad je nisam htio ostaviti i kad sam držao da neću nigdje u svijetu naći toliko prijatelja i toliko istinske dobrote i ljubavi kao u Rusa.

Časovi mi bivahu sve dulji, turobniji i tmurniji kao što je tmuran i dan neprijatnoga novembra. Magla je sve jače nadvladavala atmosferu, stiskala te u grlu, pritiskala grudi, a sitna čadja pekla je u grlu neprijatnim škakljanjem i tjerala na kašalj. Zima je bivala sve to jača, ali dabome to nije zima poput naše, ili kao zima u Rusiji. Tamo se čovjek može lakše očuvati od zime, a svježi zrak na momente čovjeku prija. Ali u Engleskoj toga nema i neznaš i nemaš načina kako da se protiv nje boriš. Mrazna magla umara oči, grize te u nosu i grlu, a vlažna studen probija kroz najdeblje odijelo i dopire sve do kostiju. Moj je vojnik još nešto izlazio, ali ja vrlo malo. Uopće zimi u Engleskoj izlaze samo kad moraju. Dosada i umor ispunjavali su grobnu tišinu moje sobe. Samo bi se težak uzdah od vremena do vremena čuo iz mojih usta, a kad bi ostao sam, nije manjkalo ni pritajena plača. Oslabljen i bolestan i svakoga dana sa sve to manje sredstava, ja nisam znao što da započnem. Uzalud su bila sva moja nastojanja i uvjeravanja. Ja sam uopće u razbiranju stanja u životu imao prilično

dobro oko. Bio sam već potpuno uvjeren, da bi po našima i dalje uzaludno čekao na poboljšanje moga stanja i riješio, da sam pokušam preko Engleza smjestiti sebe i učiniti kraj mojim duševnim i fizičkim patnjama. I pored suza i plača mislio sam u sebi: Zašto da ja popuštam pred samim sobom, zašto da klonem, dok sam još pred malo ne mjesec dana gledao zadovoljno na život i svojom voljom i držanjem davao volje i zadovoljstva i drugima. Ne! Ja znam da mi je životna situacija vrlo teška, ali znam da mi je ranije bila još teža. Poslije moje velike nesreće, gubitka vida, ja sam uvjek govorio: Ima li u životu i može li biti veće nesreće za mene no što je bila ova. I dali bi i jedna mogla doći tako iznenadno, neočekivano i nemilosrdno?! Ne! Jer čovjek se kroz život priučava na sve. Ruski narod ima jednu vrlo zgodnu poslovicu. Oni kažu: Da je Krist imao da bude drugi puta propet na križu, bio bi već sam znao položiti ruke i noge na mjesta gdje bi mu zabili čavle. Trebalo mi je samo zgode, da nekako dodjem do jednoga od onih Engleza, koji su me već ranije poznavali. Držao sam, da će mi ipak uspjeti pronaći nekoga, kome ću moći iskreno kazati sve. Zašto da se ja stidim sramote naših predstavnika i zašto da i dalje trpim rad njihova nerada, nemara, nesavjesnosti i hochstaplerije. Neka je njih sramota: ali oni su bestidni. U ovakovim zgodama govorio sam uvjek, jednom ćemo se ipak vratiti kući i onda ćemo narodu sve ispovjediti. Neka narod zna ko je za njega radio od srca i mnogo, tko od špekulacije i za džep, a vrlo malo za narod, a i to malo, obično zlo.

Jedne nedjelje po podne, još prije odlaska Miss

Marx uputio sam se taksametrom do njena stana, Htio sam, da je kao jednog od mojih najboljih prijatelja upoznam s mojim teškim stanjem i da je zamolim na koga da se od njih u svrhu regulisanja mog stanja obratim, jer je ona već sutra polazila u sanatorij. Zatekao sam je gdje sa svojom služavkom sprema kovčege. Čim sam došao, ona me je odmah uvela u svoju sobu i o svemu pomno saslušala. Nemar naših vlasti za nju nije bio najvećim iznenadjenjem i ona u moj prikaz nije ni najmanje trebala sumnjati. Bila je sa svojom bolnicom u Srbiji sve do pred Albaniju, a poslije s nama u Rusiji. Imala je dakle dovoljno prilike da se upozna sa raznim vrstama naših ljudi, koji na najraznolikije načine shvaćaju i vrše svoje dužnosti. Ona je odmah uzela u ruke telefon i pozvala Miss Goff. Bila je to jedna od naših »Škotskih žena«, koja se još nalazila u Londonu. Nekolicina ih je još bila po Škotskoj kod svojih obitelji, ali većina je već pošla za našom divizijom preko Francuske za Solun. Objasnivši slučaj Miss Goffovoj, ona je još dugo razgovarala s njome.

Govorile su engleski: od čitava razgovora ja sam razumio vrlo malo. Čuo sam kako joj je dala adresu moga hotela i kako je nešto govorila za sutra. Miss Marx mi je onda rekla, da će brigu o meni dok me se ne smjesti imati Miss Goff i da će me već sutra posjetiti u mom hotelu. U mene je ušlo nešto nade. Poznavao sam Miss Marx već dugo. Znao sam, da neizmjerno mnogo voli naš narod i da je za nj učinila mnogo dobra. To mi je bilo dovoljno jamstvo, da će se moje stanje doskora promijeniti. Ona je bila komandan »Škotskih žena« i njena uputa Miss Goffovoj važila je više no naređenje. Rano u veče oko šest sati oprostio sam se sa Miss Marx zahvaljujući joj neprestano na njenoj dobroti. Kad smo ja i moj vojnik izašli na ulicu bio je već potpun mrak. Magla baš i nije bila jaka, ali zima je bila nepodnosiva. Kako je bila nedjelja, a za rata je broj taksametra bio malen, to su svi bili zauzeti. Podzemnom željeznicom nismo mogli poći, jer nismo znali kako i gdje bi morali prelaziti. Riješio sam, da se uputimo pješke, u nadi, da ćemo negdje sresti slobodan taksametar. Ali nigdje. Neprestano sam morao pitati za pravac i tako tumarasmo po londonskim ulicama, mucajući svaki čas slabom engleštinom, da bi dobili upute za dalje. Gnjaveći se tako i zaustavljajući se svaki čas da ponovno pitamo, mi smo trebali malo ne tri sada dok smo od Paddingtona stigli do Cromwell roada 5, t. j. do našeg hotela. Večera nas već čekaše potpuno hladna. Poslije večere, umoran do skrajnosti, legoh odmah u krevet. Zaspati nisam mogao odmah, jer me je silno bolio vrat i zatiljak.

XIV.

Kad sam se drugoga dana probudio, bolovi nisu bili prestali. Izgledao sam još slabiji no prije, a vrat nisam smio da okrećem od bola. Uza sve to sam se ustao i uredio, jer sam htio da po podne dočekam Miss Goff. Toj posjeti sam posvećivao najveću pažnju. Miss Goff poznavao sam nešto malo iz Rusije. Bila je jedna od mladjih članica »Škotskih žena«, vrlo simpatična i razgovorljiva. Po svojoj obitelji pripadala je aristokratskim krugovima Londona. Odlučio sam bio da joj

povjerim sve kao rodjenoj sestri. Moram već ovdje reći da su se zbilja sve te žene ponašale prema našem narodu kao istinske sestre i da su nas kao takove i potpuno razumijevale.

Po podne nešto poslije dva sata ona je došla. Neugodno ju je iznenadio moj izgled, a kad sam joj rekao što me sve boli, ona mi reče, da će sutra poslati k meni svog liječnika. Ukorila me, što već ranije nisam zvao liječnika. Onda smo prešli na razgovor o meni i o stanju u kojem se nalazim. Ja sam joj iskreno i na široko ispričao sve. Nisam trebao tajiti ništa. Ona je od prilike i sama znala kako sam živio u Rusiji i koga sam sve tamo ostavio. Ponovio sam joj, da sam Rusiju ostavio teška srca i pošao za Englesku uvjeren, da će Dr. Inglis rado učiniti za mene sve što bude u njenoj mogućnosti. Ali je ona na žalost umrla već prvi dan našeg dolaska u Newcastle. Miss Goff slušala je moja razlaganja najvećim zanimanjem i svaki čas izražavala svoje gnušanje nad nehajem naših pretpostavljenih vlasti. Odmah je i sama uvidila bez mog posebnog pominjanja, da mi ni moje fizičko, ni duševno, a isto tako ni novčano stanje ne dozvoljava i ne podnaša ovakav dalnji život. Kad me je zapitala koliko još imam novaca, ja joj nisam mogao pravo odgovoriti. Znao sam da imam neko 1500 rubalja i oko dvadeset funti. Ona mi se onda dragovoljno ponudi, da s njom izbrojim novac, što smo i učinili, a onda me savjetuje da rublje promjenim što prije, jer svakim danom gube na vrijednosti uslijed prilika u Rusiji. Ona je uvidila da je za mene uz ovakove uvjete stanje doista vrlo teško i da bi boraveći ovako u hotelu doskora potrošio sav novac, koji bi mi inače dobro došao

da si kupim dobru zimsku kabanicu i dobro i toplo rublje. Savjetovali smo se još neko vrijeme, onda mi ona nakon kratka razmišljanja reče:

»Sutra po podne ću doći automobilom po Vas sa mojom majkom. Vi dotle spremite svoje stvari. Odvesti ću Vas mojim rodjacima. To je moja tetka Lady Goff, udova pukovnika Goff, koji je poginuo još u burskom ratu. Ona će Vas primiti vrlo ljubazno i uputiti Vas u sve što Vam bude potrebno. U njenoj obitelji provesti ćete nedjelju dana, a dotle ću pronaći način kako i gdje, da Vas najbolje smjestimo.« Primio sam njenu ponudu sa zahvalnošću i zamolio je da njenoj tetki već u napred izrazi moju blagodarnost. Razgovarali smo još neko vrijeme, a onda se oprostismo do sutra. Te večeri sam bio već mirniji. Bolovi me već nisu toliko smetali. Znao sam naime da će Englezi učiniti svoje. Prije negoli oni nešto preduzmu, dosta premišljaju, ali ako poduzmu, onda je to već unapred učinjeno i gotova stvar. Odlučio sam da već sutradan iz jutra podjem do poslanstva i tamo zamolim, da mi po državnom kursu promjene ruske rublje. Sutradan sam doista tako i učinio, ali uspjeha nisam imao. Rekoše mi, da je to vlastan samo naš ministar finansija, koji boravi u Parizu i da mogu to učiniti samo uz njegovo odobrenje. Pošao sam do prijatelja Turkovića u »Jugoslavenski odbor« i s njime zajedno napisao molbu na ministra finansija, koju sam još istog jutra predao našem poslaniku gosp. J. Jovanoviću sa molbom, da je smjesta pošalje u Pariz. Poslije toga vratio sam se kući i spremio svoje stvari, da se po podne oprostim sa hotelom u kojem sam proveo tako nemile i gorke časove mog inače dosta mirnog i radnog života u Engleskoj.

Nemoguće bi mi bilo govoriti o svemu, što mi se je dešavalo i kako sam u tom hotelu živio, ali jednu ću zgodicu ipak spomenuti, jer je svakako zanimiva.

Čini mi se treći dan moga boravka u hotelu, za koje sam se vrijeme kadkada s uspjehom, a kadkada sa neuspjehom objašnjavao sa poslugom, lomeći par bijedno izgovaranih engleskih riječi, doživio sam ovo. Htio sam da se okupam. Mislio sam, da će mi topla kupelj učiniti dobro, a da pravo kažem nisam se kupao već od polaska iz Arhangjelska. Kad učite neki jezik u početku svi su Vam ljudi puni savjeta i daju najpopularnija pravila o izgovoru ili sličnosti riječi pojedinih jezika. Većinom takova pravila i savjete dobivate od ljudi, koji dotični jezik poznaju manje no Vi sami. Oni tako govore, prosto što su to od drugih čuli i jer su uvjereni da je tako i ako nisu imali prilike da se o tome uvjere. Htio sam da se okupam. Prema tome mislio sam u sebi, trebam da pozovem sobaricu i da je upitam gdje je kupaona. »Gdje« to sam znao. Znao sam i »vaš«, samo nisam znao riječ »kupaona«. Dugo sam smišljao a onda pod uticajem gore pomenutih savjeta i pravila pokušam, da iz njemačke riječi napravim englesku. Dakle od Badezimmer bilo bi izgovarajući a kao e »Bedroom«, jer Englezi za svaku prostoriju vele »room«. Pozvonim sobarici. Ona dodje. Ja napravim ozbiljno lice i rečem isprekidano: »Gdje je bedroom?« Ona se malo nasmije pa reče: »Ovo je« . . . Ja sam mislio, da me nije razumjela, pa ponovim pitanje malo drugčije: »Gdje je Vaš bedroom?« Ona se onda još više nasmije i upita: »A što Vas zanima moj bedroom kad imate svoj?« Ja nisam znao što da činim i najzad odlučih, da joj slikovito pokažem što želim, i pokazujući kao da plivam i da se perem ponovih nekoliko puta: »Bedroom, bedroom« . . . Sobarica je tek sada razumila o čemu se radi i počela da se smije na sav glas, kako to znaju samo engleski »cockneys«.

»A Bathroom«, reče mi ona, »a ne bedroom«, i poče mi onda slikovito objašnjavati pokazujući mi rukom na jastuke, da je bedroom spavaća soba, a kupaona, da je bathroom. Uvidio sam i sam do kakve fatalno smješne zamjene pojmova dovode pravila jezičnih diletanata i smijah se i sam dugo i dugo.

XV.

Kako je dogovoreno, Miss Goff je došla sa svojom majkom u dva sata. Njihovim dolaskom otpočelo je za mene drugo doba mog boravka u Engleskoj. Uzalud, neka govori tko što hoće za Engleze, oni su narod od kojega se svi ostali narodi mogu koješta dobra i korisna naučiti. Tačnost je kod Engleza glavni osnov njihove energije i najbolja reklama. Pri polasku u neki posao Englezi se možda malo dulje od nas premišljaju, jer u sebi ispituju slučaj i analizuju sve dobre i zle strane dotična posla i stvari za koju bi se imali prihvatiti. Osim toga glavni je dio njihovih misli zaokupljen pitanjem mogućnosti ili nemogućnosti izvedbe, osobito onda ako se pored ostalog odredjuje vrijeme. Ali naprotiv tome, vi možete već unapred biti sigurni da će ono, čega se Englezi prihvate, biti učinjeno i to upravo svojski, napose radi li se o tome, da se pokaže snagu, organizovanost i ple-

menitost njihove nacije. Čudnovato, bez da su me mnogo i pitale Miss Goff i njena majka, koje do tada nisam nikada vidio, počele su samnom govoriti kao sa svojim rodjenim bratom, odnosno sinom i spremati moje stvari za odlazak. Onda sam Miss Goff dao moju lisnicu; ona je ostala, da plati trošak mog boravka u hotelu, a ja sam sa njenom majkom pošao polagano dolje do automobila. Stevo je već bio iznio moje stvari i sjedio pored chauffeura. Čas kasnije došla je Miss Goff i mi podjosno za Grosvenor place. Tamo je obitelj pok. pukovnika Goff imala vrlo lijepu vlastitu kuću. Čim smo ušli u kuću dočekala nas je u salonu Lady Goff sa svojom mladom kćerkom Miss Peggy. Nakon vrlo srdačna upravo materinska susreta, kojim me je kućedomaćica pozdravila, ja sam se na francuskom jeziku zahvalio, a onda mi ponudiše da sjednem, dok Stevo sa služinčadi ne raspremi moje stvari u opredijeljenoj sobi. Sve su prisutne barem nešto znale francuski, pa smo se mogli razgovarati o svemu. Dabome, one su većinom postavljale pitanja, a ja sam im na sve odgovarao. Razgovor je bio praćen veselim smjehom, osobito onda, kad bi koja od pomenutih dama pogrešila u jeziku. Nešto kasnije dovela je na kratko vrijeme u salon Miss Peggy svoja dva mala japanska psića, s kojima sam se imao upoznati. Naše poznanstvo nije išlo baš tako na brzu ruku. Čim me ugledaše, lajali su na mene dugo i srdito, da sam ih ja, prije no što sam ih uzeo k sebi, zamišljao barem tri puta većima. Zatim je poslužen čaj i razgovor u veselom raspoloženju produžen s tom razlikom, što je nadošao srednji sin moje nove kućedomaćice, kapetan Goff. Ostala dva sina bila

su u Francuskoj. Kad me je kapetan Goff upoznao, on se je vrlo mnogo zanimao za moja odlikovanja, i kad je opazio, da sam odlikovan viteškim krstom svet. Georgija, on se je ne malo začudio i stao objašnjavati svojim rodjacima značenje i rijetkost tog odlikovanja. U engleskoj vojsci imalo je do tada svega neko osam oficira to visoko odlikovanje, a od toga su tri odlikovanja pripadala članovima kraljevske kuće. Navodim tek mimogred ovaj momenat s toga, što ću time da kažem, da mi visoko rusko odlikovanje doista u Engleskoj, pa i poslije u Francuskoj mnogo pomagalo i da su se pred istim otvarala mnoga kućna i uredska vrata, koja se inače svakome tako lako ne otvaraju. U Engleskoj kao i u Francuskoj pored svega demokratizma u višem društvu mnogo znači jedan naslov ili visoko odlikovanje. Manje više i sva ostala javnost gleda na to nekim izvjesnim, ako već ne potpunim poštovanjem, a to možemo reći velikim ljubopitstvom. Kako sam kasnije i od Miss Marx bio saznao, gornja je okolnost i kod mog dobročinitelja Sir Arthura igrala ne malu ulogu.

Nešto poslije toga sjela je Miss Peggy glasoviru i počela da igra. Ne malo sam se začudio, kad sam već u prvim akordima razabrao našu himnu. Zapitao sam ih kasnije tko im je dao note. Oni mi onda pokazaše jednu svesku nota, u kojoj su bile sve savezničke himne. Razgovor je prešao na glazbu. Ja i Miss Goff govorili smo onda o našoj silnoj ljubavi k ruskoj glazbi. Rekao sam im da imam sobom nešto malo ruskih nota i da ću ih sutra donijeti u salon. Pred večer mi reče Miss Goff, da ću ovdje ostati u gostima kod njene tetke

neko desetak dana, a ona da će dotle udesiti sve, da me se što zgodnije smjesti. Da ne bi gubio vrijeme, preporučila mi je da po malo praktički učim engleski sa njenom bratučedom Miss Peggy i da ujedno polagano upoznam grad i kupim sve što mi treba, napose rublje, obzirom na zimu i magle. Ja sam se onda oprostio od sviju, zahvalivši im na njihovoj iskrenoj dobroti i pošao u moju sobu. Podigao sam se liftom. Soba je bila na trećem spratu, vrlo velika i zgodno udešena. Nedaleko moje sobe bila je vrlo lijepa kupaona sa vazda toplom vodom, pa sam se malo ne svake večeri prije spavanja kupao, što mi je prilično koristilo.

Susretljivost i dobrota kojom me je počastila obitelj Goff ostati će mi uvijek u prijatnoj uspomeni. Nakon onakove neizvjesnosti i pravog nehaja naših ljud, ja sam imao većinom biti zahvalan toj plemenitoj obitelji, da je ipak došlo do smještenja. Ne manje moram im biti zahvalan, što sam sa uspjehom svršio ne samo sljepački zavod za oficire, izučio engleski jezik, već i to da je od mene ponovno postao čovjek pun volje za rad, koji je rezultate svoga rada pokazao našoj i engleskoj javnosti već šesti mjesec svoga boravka u Engleskoj.

Porodica Goff bila je jedna od prvih u aristokratskim krugovima u Londonu. Imali su kuću nedaleko kraljeva dvorca, a svojim vezama u visokom društvu mogli su učiniti mnogo i mnogo dobra. I oni su ga doista činili. Ja sam u njihovoj kući bio svega neko dvanajst dana, ali to mi je bilo potpuno dovoljno, da vidim koliko rade i u koliko dobrotvornih društava sudjeluju svojim radom i novcem. Zato sam upravo kroz njihov razgovor i njihovim posredovanjem kod Lord Frencha

bio primljen u »Klub oficira invalida«. Lord French, pored ostalih nekih uglednih ličnosti Engleske, bio je ljubitelj našega naroda. Njegova ljubav k našem narodu vezala ga je na nas još više, kad mu je 1916. poslije naše ofenzive na Kajmakčalanu, poginula njegova sestra Lady Harley. Ona je u opustošenom Bitolju osnovala prehranbenu stanicu za civilno stanovništvo. Jednoga dana kad je bijednoj djeci djelila kruh, doleti bugarska granata i ona pogine kao žrtva zvjerstva Bugara, koji su pucali na stradajući grad i ako je isti bio izvan bojne zone. Kroz Lord Frencha i obitelj Goff upoznao sam zamalo sva londonska društva i sve institucije, na kojima sam imao učiti ili pratiti njihov rad i stečenim se iskustvima koristiti u mom kasnijem životu. Boraveći kod Goffovih, ja sam sve u šali polagano sve više govorio engleski i pomalo se zanimao za sve, što mi je kao strancu bilo potrebno, da upoznam orijentaciju i prilike grada. Drugoga dana pregledao me je liječnik i pronašao da trpim od dosta jakih neuralgičnih bolova u vratu i zatiljku. Preporučio mi je, da se toplo odijevam i prepisao lijek. Svakoga dana sam se osjećao bolje i svakoga jutra, ako nije padala jača kiša, izlazio sam sa Miss Peggy u grad i vraćao se pred podne. Tako sam po malo bio već i pokupovao sve stvari koje su mi najnužnije trebale.

Iz Pariza je stiglo dotle riješenje ministra financija, prema kojem mi je izmjenjen ruski novac u francuske franke. Ujedno sam na poslanstvu primio i moju prvu platu, pa sam prema tome već znao moje mjesečne prihode ili bolje rekući, koliko ja mogu mjesečno potrošiti. Dobivao sam mje-

sečno nešto manje od dvadeset funti. Od toga sam morao skrbiti i za prehranu vojnika, jer je svakome jasno, da se sa novčanom hranom, koja je iznosila tri dinara dnevno, nije mogao prehraniti. Ali svejedno. Glavno je bilo ipak to, što sam pozitivno znao, što primam, pa sam prema tome, mogao znati što mogu i nemogu. Sa novcem, što sam kao uštednju donio iz Rusije, kupio sam sve što mi je bilo potrebno za moj novi život u Engleskoj, napose toplo rublje, kabanicu i odjeće. Ostatak moje uštednje uložio sam u »Bank of England«. Da bi barem donekle podao ilustraciju susretljivosti, kojom je engleska vlada izlazila u susret svojim invalidima, opisati ću samo ovaj slučaj: Svaki je slijepi invalid britanske vojske, pa i ja protekcijom Sir Arthura, mogao uložiti svoj novac u »Bank of England« uz 5% kamata čistih, dočim su najviši kamatnjaci za rata u Engleskoj bili 3%. Dabome, da bi se predusrelo špekulaciju drugih osoba, koje bi se eventualno koristile beneficijom slijepaca, bila je svota limitirana do dvije tisuće funti. Predpostavljalo se naime, da bi rijetko koji od slijepih invalida mogao imati veću svotu novca, ili u protivnom slučaju ako ima, onda nije u nuždi.

Provodeći vrijeme kod Goffovih, osjećao sam se svakoga dana bolje, a u engleskom jeziku sam napredovao prilično brzo. Jednoga dana dozvaše me telefonu. Ne malo sam se začudio, kad mi se na telefonu javila prijateljica i Paljina drugarica iz Odesse Miss May King. Ja sam joj naime jučer pisao kartu u Leytonstone (predgrađe Londona) i zamolio je, da mi javi, nije li Palja već nešto pisala za mene na njihovu adresu, kako smo se bili dogovorili. — Pitala me je, da li bi me mo-

gla posjetiti poslije objeda, za vrijeme kad je slobodna od ureda. Tom zgodom predala bi mi jedno Paljino pismo. Zamolio sam Miss Peggy, da li nema ništa protiv, ako me moja znanica posjeti poslije objeda, našto je ona najljubaznije pristala Poslije razgovora na telefonu vratio sam se u salon, gdje sam Miss Peggy na njenu zamolbu pričao o Palji i pokazao joj njenu sliku. S velikim zanimanjem očekivao sam Mayin dolalazak, da doznam barem što o mojoj Palji, na koju sam po mom odlasku iz Odese mislio više no ikada na ikog. Jest! Ima ljudi koji me u tome možda neće razumjeti, ali što im ja mogu, doli da im iskreno priznam ono što sam osjećao. Palja je za mene bila početak svake misli i poticaj na svaki rad. Rad nje sam bio gotov živjeti i umrijeti. Ovo je iskreno bez ikakve naivnosti, pretjeranosti ili neke frazerije. Palja je bila anđeo, koji me je podigao iz mrtvih, jer moj život prije njena poznanstva i nije bio drugo, do li dosadno i ubitačno mrtvilo, iz kojeg sam se toliko puta uzaludno nastojao podignuti i trgnuti, da ne zaspim i potpuno zaboravim na život. Jest, najstrašnije je živjeti fizičkim životom, inače ne predstavljati nikakve svrhe ni za sebe ni za druge; nemati života, i brojiti dane kako prolaze dosadno, bez promjene, neopaženo i tužno. Toga sam se poslije moje nesreće najviše bojao i to me je najviše mučilo, jer je dokazano, da čovjek u takovom stanju, koji je prije nesreće imao zdrav razum i bio pun volje za život, ne može živjeti više od tri godine. Istina je, bilo je i drugih okolnosti i ljudi, koji su uticali na moje vraćanje u život, ali je nesumljivo, da je uza sve to moj današ-

nji život i moj rad u glavnome samo Paljina zasluga.

Prijateljstvo i ljubav, to su dva pojma, koji se ipak u glavnome dosta osjetljivo razlikuju pored svih sličnosti, upravo isto tako kao i čovjek i žena, Ovdje podrazumijevam, razliku osjećanja i duševnog naziranja u vezi sa osjećajem srca. Dokazano je, da će u izvjesnim momentima života na muškarca više djelovati ljubljena žena, nego li najbolji prijatelj; odnosno na ženu ljubljeni muškarac no najbolja prijateljica. Po mojemu, jer ja sam tako osjećao, postoji ova razlika, koju se nemože poreći. Svaki prijatelj, pa i onaj najbolji, za mene je i opet samo čovjek više istih duševnih kvaliteta, dakle jednom riječju čovjek manje više ravan meni. U ljubavi, stvar izgleda drukčije. Žena koju ljubite, ako je dostojna vaše ljubavi i ako vaša duša nije ogrezla u blatu današnjeg bezdušnog životarenja i pokvarenosti, ona je viša od vas, ne zato što bi takova u istinu bila, već stoga, što je vi takovom zaželiste i odabraste za svoj ideal. Svaki ideal mora po shvatanju čovjeka biti viši, važniji od samoga čovjeka, da bi ga mogli nazvati idealom. Osim toga je duša jedne žene mnogo blaža od one u čovjeka ,a srce je puno nježnosti i već radi sitnice, suze njene lijepe oči i plače dobra duša. Prigodom uvjeravanja i dokazivanja u nas muškaraca glavno je sredstvo razglabanje misli, koje su plod razuma. Žena tako ne radi. Kod nje se sve osniva i razvija na osjećanju srca i duše. S toga je njeno uvjeravanje puno ljubavi i istinske topline, nježnosti, samilosti i spreme na žrtve. U mom slučaju nakon onakove nesreće nesumnjivo je, da su Paljina uvjeravanja, ljubav i njena pobuda na nov život,

bile mnogo jače i efektnije od svih ostalih nastojanja, pa i onih doktora Augusta, čija su dokazivanja i uvjeravanja bila neprekidni niz dubokih misli, prožetih samom filozofijom. I sam doktor August znao je to i vidio vrlo dobro, pa je Palju u znak povjerenja i poštovanja zvao svojom kćerkom.

Palja je već sama po sebi bila vrlo nježna srca i vrlo iskreno stvorenje. Njena mlada zaljubljena duša, nije ni malo premišljala, kako će joj u životu biti sa mnom. Njena je duša bila jača od razuma i riješila se živiti za ljubav. Njena ljubav, nježnost i razdraganost srca, dobrota, plemenitost i ljubaznost, kojima se je prema svakome odazivala, pokazivala je njenu čednu narav bez ikakvih zahtjeva, zadovoljnu i onda, kada bi joj suze sjale u plavim očima. Jest samo me je Palja povratila istinskom životu i samo sam rad nje htio da živim, jer sam bio potpuno uvjeren, da ona istinski ljubi i osjeća, da iz nje govori duša, koja je oživila moju i da ću s njome moći biti sretan . . .

XI.

Nešto poslije objeda, dok sam sa Miss Peggy razgovarao u pušionici, došla je May King. May je bila starija kći engleskog industrijalca Arthura Kinga, koji je zajedno s braćom Bahanov imao veliku tvornicu koža u Odessi. Kad je gospodin King uvidio, da stanje u Rusiji kreće sve na gore, poslao je svoju suprugu zajedno sa djecom u Englesku i povjerio ih svome bratu, koji je živio dosta čedno u Leytonstone pored Londona. May je zajedno sa svojom mlađom sestrom Erikom mnogo drugovala sa Paljom. One su drugovale od malih nogu i bile jedna drugoj vrlo iskrene. Obe su

neobično voljele Palju i skoro svakoga dana dolazile k njoj, jer su im kuće bile dosta blizu. Kad sam odlazio iz Odesse, dogovorio sam se s Paljom, da mi, dok se ja ne javim sa stalnom adresom, piše na Kingove. Upoznao sam Miss Peggy sa Mayom. Miss Peggy se nakon nekoliko ljubaznih riječi povukla u svoje odaje pustivši nas same. Nakon kratkih pitanja, koja su se odnosila na moj put i na stanje u Rusiji, May mi se poče tužiti, ističući svoju bojazan za oca, Palju i sve ostale koje smo tamo ostavili. I doista, imala se čega i bojati, jer su vijesti iz Rusije bivale svakoga dana sve strašnije. Pokolji su bili na dnevnome redu. Onda mi je May pročitala i predala Paljino pismo. Bilo je to prvo, a kako sam kasnije iz života morao s bolju razabrati, i posljednje njeno pismo. Pisala mi je s puno tuge radi moga odlaska. Pismo je bilo kao odgovor na moje, poslano iz Ariola. Dakle u vrijeme, kad ga je pisala, nije još bio zavladao boljševizam. Molila me je da joj pišme što češće i da se iz Engleske javim što prije, da bi znala kako mi je. Pismo je završavalo opisom njihova vrta, koji je sav u snijegu pust, a ona sama bez mene. Pri kraju pozdravljali su me svi, napose njeni roditelji Aleksej Filipović i Sofija Aleksandrovna, brat Koća i mala Sanjočka.

Odmah sam sa Mayom napisao odgovor, potpisao ga i predao Mayi, da ga odmah baci na poštu. Govorio sam zatim s Mayom još dugo o svemu, ponajviše o pismima što mi ih je Palja ranije pisala, a onda se dogovorismo, da ćemo se skoro opet sastati. Pored sve tuge i bojazni, koja je za Paljom rasla svakoga dana, ja sam bio veseo u duši. Veselilo me je njeno pismo i radovalo

me što sam tu u tudjem svijetu imao barem nekoga, koji je znao Palju i s kime sam mogao sa razumijevanjem porazgovoriti o njoj. Govorili smo ruski. Kako mi je prijalo, nakon izvjesna vremena što ga nisam govorio, jer nisam imao s kime. Zaludu, neka govori tko što hoće, ruski je jezik prekrasan i po bogatstvu riječi i po ljepoti zvuka. Osim toga ja sam, kad sam govorio ruski, osjećao isto tako, kao da govorim svojim materinjskim jezikom. Toliko je u tome bilo prirodjenosti i lakoće u mislima. Nešto prije tri sata oprostio sam se sa May, dogovorivši se za slijedeći sastanak i zamolio je, da mi odmah donese ako bi nešto primila od Palje.

Narednih dana pokušao sam ponovno i po posljednji put, da kroz naše vlasti i ljude popravim moje stanje. Znao sam, da to činim tako rekući uzalud, ali to me nije smetalo. Htio sam, da se potpuno uvjerim o nesposobnosti i nesavjesnosti naših ljudi. Smatrao sam ta osvjedočenja kao potrebna za izgradnju čvrste volje pojačane uvjerenjem, da se od naših ljudi nemam ni u budućem životu, pa ni po povratku u domovinu, Bog zna čemu nadati. I pazite dragi prijatelji što se je zanimiva sa mnom odigralo. Kako sam ja prema nehaju naših ljudi mijenjao ton mojih razgovora, nije se na koncu konca znalo, što da se učini i tko bi to imao učiniti. Oni oko »Jugoslav. Odbora« govorili su mi, da ja ne spadam u njihov djelokrug, jer sam ja srpski oficir, a oni opet sa poslanstva upućivali su me na »Jugoslav. Odbor«, jer da sam ja jugoslavenski dobrovoljac i iz prečanskih krajeva. Sve su ovo i jedni i drugi nastojali zaodjeti lijepom igrom riječi, no ja sam ih svejedno vrlo brzo razumio i prema tome stvorio svoje odluke za dalje. Kad

sam jednome od te naše gospode rekao: »Dobro, dobro, jednom ćemo se ipak vratiti kući«, on mi se je glasno u lice nasmijao. Bilo mi je strašno u taj čas. Najvolio bih bio da se rasplačem . . .

Znao sam posve stalno, da ćemo jednom kući. Riješio sam prema tome i za buduće, da sve šutke primam, slušam i pamtim, jer sam znao, da će doći vrijeme kad ću moći govoriti, kad će narod istinu tražiti. Nakon neko desetak dana provedenih kod Goffovih, došla je u posjete jednog popodneva, da me upozna Miss Felice Hollman, glavarica »Doma i kluba oficira invalida« u Londonu. Miss F. Hollman, kako sam je kasnije upoznao, bila je vrlo simpatična mlada dama, pripadnica viših londonskih krugova i za rata upravljala gore pomenutim domom. Francuski je govorila vrlo lijepo, pa je naš razgovor tekao u tom jeziku. Lady Gofe pričala je gošći o meni, upoznavši je u kratko sa čitavim mojim životom kroz posljednjih par godina i istakla potrebu, da me se što bolje smjesti, da bi mogao izučiti slijepačke nauke i započeti novi rad, što mi predstoji u životu. Onda je Miss Hollman dugo razgovarala sa mnom i pitala o svemu, napose o mom materijalnom stanju i koliko mjesečno primam od naših vlasti. Ona mi je onda u kratkim crtama dala prikaz njihove institucije i upozorila me na okolnost, da ću ja biti jedini saveznički oficir, koji će biti primljen u njihov dom. Pravila su naime društva predvidjala prijem isključivo engleskih podanika i prema tome u mom slučaju učinjen je izuzetak i to obzirom na moje odlične zagovornike Lorda Frencha i Lady Goff. Miss Hollman učinila je na mene vrlo povoljan utisak. Bila je u razgovoru vrlo simpatična, a kako sam se kasnije uvjerio, vrlo dobra i plemenita. Prije njena odlaska riješeno je da ću u »Dom« prijeći u subotu, kada će za mene već sve biti spremno. Ja sam se sa Miss Hollman oprostio vrlo srdačno, zahvaljujući joj po sto puta na njenoj dobroti i susretljivosti. Još iste večeri pisao sam sa Miss Peggy zahvalno pismo Lordu Frenchu.

Te večeri bio sam već mnogo zadovoljniji i smireniji. Glavni je temelj mome novome životu bio postavljen. Osigurana mi je bila moja eksistencija za vrijeme boravka u Engleskoj. Bilo je sada na meni, da tim ljudima dokažem, da imam volje za naukom i radom i da sam dosta jake volje, da izdržim sve do konca. Dva dana prije mog preseljenja kupio sam još neke stvari i po malo se spremao.

XVII.

Bila je posljednja subota pred Božić. Uprkos toga je dan bio dosta lijep i ne suviše hladan. Poslije ručka oprostio sam se sa Goffovima zahvalivši im najusrdnije na njihovom gostoprimstvu, dobroti i zauzimanju za mene. Zatim sam taksametrom krenuo u moj novi stan Westbourne terrace 46 nedaleko Paddington stanice i Hide parka. Čim sam unišao u predsoblje, došla je i Miss Hollman sa starijom sestrom i naredila da se moje stvari odnesu u sobu. Nakon kratka razgovora ona me je uzela ispod ruke i pokazala mi sav dom, i najposlije moju sobu. Već taj prvi letimični pogled svih prostorija naše ustanove i simpatično razlaganje Miss Hollman, svidili su mi se odmah, jer sam bio uvjeren, da ću imati svu željenu udobnost i dovoljno mogućnosti za konverzaciju. Potonja mi

je bila vrlo potrebna za što skorije i pravilnije izučavanje engleskoga jezika. Zatim me je Miss Hollman povela u kancelariju i saopćila mi pravilnik njihove institucije, u koliko se isti odnosi na oficire, koji u njoj uživaju stan i ostale beneficije. Tu mi je objasnila, kako je svaki oficir dužan, da nešto plaća u zamjenu za boravak u domu. Sama institucija i ljudi, koji su je pokrenuli, nisu ni iz daleka potrebni novaca, već se time hoće, da se svakog pojedinca priuči štednji i uputi solidnom načinu života. Ovo se objašnjava na taj način, što bi se oficiri ne imajući nikakvih izdataka za stan i hranu, mogli naučiti lagodnom životu, predati kartama ili alkoholu. Ovdje se od oficira oduzima izvjesna svota tjedno i to toliko, koliko njegova penzija odnosno plaća dozvoljava. Nikome se svota ne određuje bez njegova pristanka, a o uplaćenom novcu vodi se točan račun. Po odlasku pojedinca iz doma, bilo u njegov kraj, ili se isti oženi i kao takav napušta dom, isplaćuje mu se tom zgodom cjelokupna svota uvećana sa 4% kamata. Ja sam Miss Hollman bio upoznao sa mojim prinadležnostima i stanjem još za njene posjete kod Gofovih. Na osnovi tog našeg razgovora, odredjeno mi je da za sebe i za svog vojnika plaćam tjedno dvije funte. Poslije ovih formalnosti uvela me je Miss Hollman u gostinjsku sobu, gdje je malo kasnije poslužen popodnevni čaj i predstavila me nekojim oficirima i njihovim gostima. Svi su se zanimali za mene, jer im je već ranije bio poznat moj dolazak. Moram naglasiti, da se sav engleski narod odnosio prema nama vrlo lijepo i prijateljski. Nije to bila ljubav kao ona u Rusa, slavenska. Bilo je to poštovanje, koje je podizalo do ljubavi engleski

narod. Jest, poštovanje prema narodu punom junaštva i samopožrtvovanja za sebe i za saveznike. Englezi su u svakom pripadniku našega naroda bez razlike vidjeli ljude iz herojskih borba protiv Austrije i Njemačke i neumrle odstupnike kroz Albaniju, o čemu se je kod Engleza tako legendarno govorilo, kao da je to bila epopeja njihova naroda. Napose nas je volila vojska i svugdje, gdje god bi se pojavili, bili smo dobrodošli i najljepše primljeni, tim više, što nas je u Engleskoj bilo vrlo malo. Uopće, da je organizovanosti i volje za rad u naših predstavnika bilo više, mi bi bili mogli u Engleskoj, a napose u Škotskoj razviti veliku propagandu za našu narodnu stvar i »Crveni Krst«, ali se o tome ozbiljno nije nitko brinuo. Da s jednim primjerom karakterišem rad naših prvaka, biti će dovoljno, da reknem samo ovo: Neki, možemo reći većina naših prvaka i nazovi prvaka u Londonu, proveli su u Engleskoj najmanje tri godine, a da za sve to vrijeme nisu ni toliko izučili engleski, da bi na tom jeziku zgodimice javno mogli govoriti. Kao dokaz navesti ću dan velike i značajne konferencije početkom 1918. godine, koja se je obdržavala u velikoj gradskoj vijećnici Londona. Samoj konferenciji predsjedao je načelnik grada Londona, svečano odjeven u historijskom odjelu sa zlatnim žezlom punim dragog kamenja. Kad je konferencija započela, sam predsjednik u ime dobrog dijela publike, koja je predstavljala većinom visoke londonske krugove, naglasio je, da bi mu bilo vrlo drago kad bi netko od naše gospode prisutnima objasnio značenje riječi »jugoslave«, i ima li neke razlike izmedju pojma jugoslavenski i srpski. Ova zabuna ili bolje reći pitanje proizašlo je već

iz samoga naslova, što ga je konferencija nosila, a taj je bio: »Serbian and Yougoslavian war aims« (Srpski i Jugoslavenski ratni ciljevi). Na pozornici, pored diplomatskih pozvanika svih savezničkih država, nalazio se je velik broj naših prvaka sa poslanikom gosp. J. Jovanovićem. Svi smo očekivali, da će netko od naših objasniti te za Engleze dosta zamršene pojmove, ali smo se morali uvjeriti o protivnom .Najprije je govorio naš poslanik na francuskom jeziku uz veliko negodovanje prisutnih i dosta isprekidano o ciljevima Srbije. Zatim je o težnjama Jugoslavena za ujedinjenjem progovorio u ime Jugosl. Odbora Dr. Micić.

Oba govornika ne samo da nisu odgovorili na jasno postavljeno pitanje, već su i inače dali vrlo slabu sliku naših težnja i rada, napora i žrtvi za oslobodjenje i ujedinjenje.

»Dom i klub oficira invalida« bio je zavod, u kojem sam boravio za vrijeme svog bavljenja u Engleskoj. Ova je institucija bila osnovana po londonskoj aristokraciji i sastojala se iz dvije velike i lijepe četverokatnice, koje su bile jedna do druge i spojene u jednu. U tom domu koristilo se je beneficijama pedeset oficira. Oficiri su bili britanski podanici iz svih dominija britanske imperije. Bilo je tu Engleza, Škota, Kanadijanaca, Australaca, pa Engleza iz obih Indija, Kaplanda, Istočne i Zapadne Afrike, Egipta itd. Ova je okolnost za mene značila mnogo, jer sam tako mogao u neprestanoj svakodnevnoj konverzaciji ne samo brzo izučiti engleski jezik, već sam osim toga imao mogućnost, da upoznam glavne dialektičke razlike između pojedinih krajeva engleske nacije i na taj način izučiti sve nianse njihova jezika. Oficiri su se

primali u dom samo onda, ako je slučaj njihove invalidnosti bio već potpuno svršen proces i više nisu potrebovali bolničke njege. Bilo ih je većina bez jedne ruke ili noge, djelomično paralizovanih, slijepih ili inače nemoćnih od zamrznulosti ili reumatizma. Društvo dosta šaroliko i po krajevima kojima su pojedinci pripadali i po raznolikosti njihove invalide, ali inače jedinstveni krug istinskih prijatelja, koji se jedan drugome za sve vrijeme svog bavljenja u domu nisu ni najmanje zamjerili. Od savezničkih oficira bio sam ja jedini u domu, s toga su me često u našim razgovorima nazivali ententom, jer sam bio u klubu njen jedini predstavnik. Same su zgrade bile vrlo udobno i lijepo raspoređene i namještene. Pored glavne zajedničke blagovaonice, pušionice, gostinskog salona, sale za muziku, koncerte, billard i kartanje, ambulatorne sobe i drugih nuzgrednih prostorija, oficiri su stanovali većinom po jedan ili dvojica u vrlo zgodno namještenim sobama. Uprava doma skrbila je u svemu. Mi nismo trebali da vodimo brigu o kojekakvim sitnicama. Sve je nastojanje upravo išlo za tim, da nam se što više olakša život, a što je još glavnije umanji naše izdatke. Čistoća je u zavodu bila uzorna a hrana odlična. Uprava »Engleskog Crvenog Krsta« pribavljala je našoj upravi najraznovrsnije potrebštine u hrani i rublju, tako da nam je bilo osigurano sve, što nam je bilo potrebno. Osim udobnost, što su je oficiri imali u »Domu«, imala je uprava lože na raspoloženje u malo ne svim londonskim kazalištima i dvoranama za koncerte. Drugarstvo je bilo kod oficira odmа za koncerte. Drugarstvo je bilo kod oficira odlično. Sami Englezi su kao prijatelji odlični ljudi. Miss Hollman dolazila je dva puta dnevno i od-

ređivala sve potrebno. Posluga i red u domu bili su povjereni sestrama »Crvenog Krsta«. Osim njih bio je dovoljan broj posluge i chaufeura.

Za mene je novo započeti život značio znatnu promjenu u mome životu. Nastojao sam, da svakim danom vježbam engleski i da se po malo priučavam na izlazak u grad, koristeći se podzemnom željeznicom i autobusima. Već prvog tjedna mog boravka u »Domu« bio je Božić. Odlučio sam zajedno sa Miss Hollman, da malo sačekam dok prođu praznici, pa da onda odmah započnem sa satovima engleskog jezika, a malo kasnije i posjećivanjem slijepačke škole. Uza sve to, mi smo dali oglasiti u »Timesu«, da se traži učiteljica engleskog jezika za mene. Već drugoga dana dobili smo nebrojene ponude, izmedju kojih i mnogo takovih, u kojima su se pojedine dame nudile besplatno. Nakon što smo svestrano ispitali ponude, riješili smo, da je ipak bolje uzeti za izučavanje jezika i gramatskih oblika, jednu profesijonalnu učiteljicu, unatoč toga što se takovu plaća. Adrese dobrovoljnih učiteljica spremili smo, da ih kasnije koristimo kao čitateljice engleskih i francuskih knjiga. O potrebi plaćanja takove učiteljice nije me trebalo uvjeravati. Znao sam vrlo dobro, da mi je potrebno, da što prije i bolje izučim engleski. Dapače bio sam riješio, drage volje plaćati nešto i za čitanje ruskih i talijanskih knjiga, samo da ne zaboravim te jezike i da što više proučim opću književnost svih velikih naroda. S tim odlukama sačekao sam Božić, kojeg sam u veselom društvu naših Engleza proveo vrlo ugodno. Kroz prazničke dane posjetio sam nekoliko puta kazalište i razne koncerte.

XVIII.

Nadošla je i 1918. godina. Kao da su ljudi osjećali, da će se te godine svršiti svjetski rat, iščekivali su je tako željno i pozdravili tako veselo. U Engleskoj, napose pak u Škotskoj nova godina ima ne manje značenje Božića, pa se čak u nekim krajevima Škotske više slavi od samoga Božića. Do samog Silvestrova ja sam se već malo ne potpuno bio udomio u našem domu i poznavao se već sa svima. Mnogi članovi i mnogi posjetioci našega kluba bili su već moji prijatelji. Silvestarska noć bila je proslavljena na osobit način. Na veče bila je dana večera, na kojoj su prisustvovali pozvanici, između kojih nekoliko odličnih londonskh glumaca i pjevača. Najuspjeliju je ulogu prema raspoloženju gostiju odigrao u koncertnom dijelu naše večeri glasoviti engleski komičar George Robey, koji danas slovi kao prvi i najslavniji komičar Engleske. Po svršenoj večeri, prešlo je čitavo društvo u salu za koncerte i tamo kao i u pokrajnim prostorijama razvilo se je ugodno ćaskanje, pomiješano igrom, smijehom i pjevanjem. Izmedju ostalih, upoznao sam se te večeri sa dva lica, koja su mom kasnijem životu u Londonu predstavljala moje dobre prijatelje. Prva je bila francuska dama Madame De la Tour, odličnog porijetla udata u Londonu, a sada je bila šefom jednog ženskog društva za pomoć ranjenim oficirima. Drugi je bio Vladimir Sergejević Rozing, ruski Jevrej iz Odesse, koji se je već nekoliko godina prije rata nalazio u Engleskoj i slovio kao najbolji lirski tenor u Vel. Britaniji. Sa tom dvojicom i još nekoliko drugih, govoreći sad francuski sad ruski, pa onda opet na svoj

način engleski proveo sam veče vrlo ugodno i ponoć se primakla vrlo brzo. Na samu ponoć, dakle pri prelazu iz stare u novu godinu, dolazi u Engleskoj do neobične buke i galame, koja se istodobno vrši na ulici i u kućama. Tačno u ponoć počnu zviždati sve tvornice, svi parobrodi koji se nalaze u luci i lokomotive. U svakoj kući jedan od prisutnih, kome je već ranije povjerena ta osobita čast odbije batom dvanajst udaraca po kineskom zvonu (koje ima malo ne svaka kuća), a onda izleti pred kuću na ulicu i tamo opet nekoliko minuta u njega lupa divlje i veselo kao ciganin u talambase. Istodobno kad odbija dvanajst, toči se u čaše novi šampanjac i najstariji član, obično kućedomaćin, nazdravlja u ime svih prisutnih novoj godini. Pri tome se napose ističe želja, da bi ista bila na čast i sreću Vel. Britanije, njena kralja i naroda, njene vojske i mornarice. Ima nešto osobita, što sam zapazio za mog boravka u engleskom društvu. Kod svake svečane zgode, bila ona obiteljska ili društvena, Englezima je prva pomisao na svoj narod, na svoju budućnost i svoga kralja. Kralj je za njih osoba, u kojoj sintetizuju sve dobre pojmove i pod kojim imenom ističu sve najbolje želje svome narodu i budućim pokoljenjima. Oni će kadkada grditi vladu, sumnjičiti pojedinoga ministra, ne odobravati pojedini njihov korak, ali prema kralju su uvijek puni poštovanja, koje se u njima javlja prirođeno i duboko. Istina je, da ustav Vel. Britanije i ne može u mnogome dati mogućnosti, da se osobi kralja nešto predbaci, jer je on samo formalni i idejni predstavnik svoga naroda, dočim je sva ostala državna funkcija stvar vlade i parlamenta. Svaki put

u Engleza pri takovim zgodama, prije ikakve druge nazdravice kućedomaćin podiže prvi čašu. U tom času ustaju svi prisutni i šutke ispijaju čaše bez ikakve zvučne ovacije, puni najveće ozbiljnosti. Ovaj običaj ima svoju historijsku vrijednost. Kad se za sve vrijeme kraljeva progonstva, koji je nekoliko godina proveo u Francuskoj, pod tadašnjom vladom nije smjelo nazdravljati kralju, onda bi se pristalice kraljeve uvijek sjećale kralja na takav šutljivi način. Svi su znali kome je nazdravica namijenjena, a nitko ih opet s toga nije mogao kazniti. Od to doba i nakon povratka kraljeva, ovaj se običaj zadržao i obnavlja se pri svim zgodama, a zove se »toast to the king«.

Nakon ponoći raspoloženje se je pojačalo još više. Mnogi su se radovali novoj godini i na staru pogledali sa ni malo žalbe, jer baš nikome nije bila suviše dobra. Ja sam pošao spavati nešto poslije dva sata. Nisam mogao dulje izdržati. Uza sve veselo i prijatno društvo, ja sam neprestano pomišljao na moje mile; sjetio se po sto puta moje Palje, majke, braće, kraja i otadžbine i onda mi je bilo teško i tužno. Sva mi je utjeha bila u tome, što sam se tješio kao i svi drugi, da će nova godina biti bolja i da ću u njoj imati više sreće. Nisam imao osobitih želja; htio sam samo da što prije izučim pismo i čitanje, engleski jezik i još neke druge manje važne stvari, a za drugo vjerovao sam da će mi pomoći sudbina i sačuvati one, za koje sam riješio da živim i koje najviše volim. Tješio sam se, da će i prilike u Rusiji poći putem sređenja i da ću od moje Palje primati redovno izvještaje. U ostalom, za par dana ja sam već imao započeti s mojim radom. Sam rad prikratiti će mi vrijeme i

stvarati nova vrela zanimanja i novi rad. Jedno me je načelo vodilo u novu godinu: Izučiti sve što se može, i zanimati se svime što je korisno i lijepo. Proučavati život pojedinih ljudi i čitavih masa; i ne propustiti ni jedne zgode ni časa, koji bi imao svoje značenje, svoju pouku i svoje vrijednosti. Znao sam, da se život pored ostalog izgradjuje na iskustvu drugih i da vlastito iskustvo nije uvijek i u svim zgodama dovoljno.

Nekoliko dana iza nove godine, započeo sam posjećivati dnevno zavod za oslijepljele oficire. Istodobno sam imao već satove iz engleskoga i to tri puta tjedno. U učenju engleskog jezika, na osnovi vrlo praktičkih metoda i konverzacije, napredovao sam vrlo brzo. I ovom zgodom moram priznati Englezima njihovu sposobnost praktičnog shvatanja i učenja jezika. Ovo mi je bilo prvi puta u životu, kad sam jedan strani jezik učio najvećom brzinom i mogu reći izvjesnom lakoćom, a da sam pri tome vrlo malo morao da se mučim gruvanjem gramatskih oblika i iznimaka. Englezi to uče najprije praktički kroz konverzaciju, a tek onda kad je učenik već ušao u pomenutu formu jezika, odnosno gramatskih oblika, objašnjavaju i tumače gramatsku stranu pojedinog slučaja. Kud sreće, da me se je tako kroz škole učilo ostale jezike. Koliko bi djaci imali više volje i smisla za učenje jezika i koliko bi bilo mnoštvo korisno pročitanih knjiga umjesto isprazna tesanja gramatskih oblika! Uporedo sa učenjem jezika i izgovora, počeo sam izučavati i pisanje, jer mi je ono isto tako bilo potrebno za pravilno učenje jezika, a napose za čitanje engleskih knjiga pisanih i štampanih slijepačkim pismom. Nastava na slijepačkom

zavodu »St. Dunstan« predstavlja svakako zanimiv dio mog života u Londonu, jer se na osnovi tamo dobivene naobrazbe osniva i moja današnja samostalnost u čitanju i pisanju, kao i u dosta brzom samostalnom kretanju po kući, bližoj njenoj okolini, te društvu. Školu sam polazio svakoga jutra od osam do deset sati. Jedan bi se sat zanimao pisanjem i čitanjem slijepačkog pisma, a drugi bi izučavao pisanje na stroju, samostalnost rada na njemu, te upoznavanje njegovih pojedinih dijelova i njihov rad. Kako je svaki početak težak, to se ovo može najbolje primjeniti i kod moga slučaja. Engleski sam razumio već prilično dobro. Osim toga podučavale su me dvije gospodjice, koje su pored svog materinskog jezika govorile i francuski. U početku zanimao sam se više za pisanje na stroju. Učenje slijepačkog pisma po Bailleovom sistemu opipavanjem ispupčenih točaka i pisanjem slijepačkoga pisma na malom stroju nije me suviše osvajalo. Kad sam najprije započeo izučavanjem samoga alfabeta i to upravo onako kao ono u prvom razredu pučke škole, pa onda učio spajano čitati beznačajne slogove sastavljene iz jednog suglasnika i jednog samoglasnika, bilo mi je najteže. U duši sam osjetio strašnu potištenost. Predamnom je letimično bio posmatran sav moj život i taj strašni finale djelovao je na mene najporaznije. Pomislite si grublju igru sudbine doli ovu, što se je odigravala sa mnom. Nakon toliko godina provedenih po školama i naukama, nakon tolika privatna rada i lektire, poznavanja šest jezika i još mnogo drugih naučnih istina i teorija; morati početi sa alfabetom i kao dijete lomiti slovo po slovo. Kod samog izučavanja slijepačkog pi-

sma početak je najteži i oduzima čovjeku svaku volju za ozbiljnim njegovim izučavanjem. Treba doista mnogo riječi i uvjeravanja učitelja, da bi vas se barem donekle moglo uvjeriti o koristi toga pisma. Najgora je ta okolnost što svaki učenik sumnja, da će mu dotično pismo ikada moći u redovnom životu pružiti neke veće koristi. Ja mogu reći iz vlastitog iskustva, da se u početku opip, odnosno moć razbiranja u obliku i položaju javlja dosta polagano i teško i da baš to najviše muči učenika. Biva časova kada učenik po nekoliko minuta uzaludno opipava jedno slovo i ne može da ga razazna. To su najprotivniji momenti, zato je kod učenja potrebna velika strpljivost ne samo učenika, već i onoga koji podučava. I ako je rad na prvi pogled prepušten jednomu prstu, tu radi sav čovječji organizam i pri tom se toliko naprežu misli, da se u početku dozvoljava vježbanje u čitanju najviše četvrt sata. Da sam samo mogao i da nauka strojopisa nije bila vezana na poznavanje slijepačkog pisma, ja bih se bio skoro odrekao učenja toga pisma. Ali nije to samo moj pojedinačni slučaj. Ja sam pratio nastavu i rezultate učenja drugih, pa sam se uvjerio, da od engleskih oficira nije ni polovica polagalo ispita iz slijepačkoga pisma. Sva je moja sreća bila u tome, što sam ja bio u drugom položaju no moji engleski drugovi. Daleko od svog rodnog kraja i rodbine, ja sam morao pomišljati na budućnost i raditi. Osim toga nakon naporna izučavanja slijepačkoga pisma slijedio je odmah čas pisanja na stroju, što me je vrlo zanimalo i veselilo. Znao sam već unaprijed, da će pisanje na stroju u mom budućem životu igrati vrlo važnu ulogu i da će s mojim strojem biti vezan veliki dio moga rada i života. Već u samom početku, čim sam počeo izučavati osnovne dijelove stroja i njegov rad, pa rasporedbu slova i rad prstiju, ja sam bio prosto zaljubljen u svoj stroj. Upravo kao dijete kad mu podarite najmiliju igračku, tako sam milovao moj stroj i sa toliko lijepih nada mislio na doba, kad ću moći samostalno raditi na njemu i na taj način moje misli moći predavati drugima. Sanjao sam o času, kad ću moći da Palji i njenima pišem sam moje prvo pismo. Pomišljao sam na časove, kad ću moći sastaviti članak i kad će isti biti u listovima objelodanjen. Sve te misli ispunjavale su moju volju za rad i ja sam već nakon nekih desetak dana teorije, počeo tipkati prve slogove i riječi. I sa slijepačkim pismom je nakon nekih dvadesetak dana išlo već mnogo bolje. Pisati na malome slijepačkom stroju sam već bio izučio, radilo se samo o sigurnosti pisanja i postizavanju što veće brzine. Čitanje je već išlo bolje. Opip se je postepeno razvijao i osjećanje postajalo lakše i brže. Alfabet i sve znakove sam već bio izučio. Trebalo je sada postizavati sigurnost u razbiranju, brzo spajanje slova i vezanje pojedinih riječi u jednu misao. Sve je to išlo još vrlo polagano, ali u glavnome led je bio probijen i ja sam mogao da čitam. Ovi prvi uspjesi dali su mi još više snage i volje za rad. Pobudjen tim radom i uspjesima u engleskom jeziku ja sam zadovoljno gledao u moj dalnji život i pomišljao na dalnji rad.

Januar je već bio protekao i započeli prvi februarski dani. Sa februarskim danima započela su i moja nova zanimanja, proširio se i moj rad. Kad sam uvidio uspjehe moga rada na slijepač-

kom zavodu i već prilično upoznao engleski jezik, ja sam se onda savjetovao sa nekojim mojim prijateljima i Miss Hollman o mom daljnjem radu i potrebi moje dalnje naobrazbe. Bio sam čvrsto riješio, da za vrijeme mog boravka u Engleskoj pokušam i iskoristim sve, što se može i što je od koristi za mene i za moju budućnost. Odlučio sam da izvjesni dio moga slobodnog vremena posvetim lektiri engleskih i stranih knjiga, jer sam vrlo dobro znao, da ću lektirom i pravilnom konverzacijom pojačati moje znanje stranih jezika i književnosti, koja je i opet već sama po sebi jedna vrlo omiljena nauka i zabava, već prema temi, o kojoj knjiga raspravlja i prema kvaliteti samoga autora. Na već ranije poznate dame, koje su se bile dobrovoljno ponudile za poduku engleskog jezika, pisali smo pisma i već za nekoliko dana ja sam pored novih poznanstava, koja su mi kasnije dala nekoliko dobrih prijatelja, započeo sa lektirom engleskih i francuskih knjiga. Pored čitanja nastojali smo, da razgovaramo po malo o svemu, da bi tako obogatio znanje riječi i najraznovrsnijih jezičnih oblika, napose u engleskom jeziku. Ova zanimanja davala su mi vrlo mnogo veselja i zabave. Ja sam očito opažao napredak i to me je veselilo. Pored toga književnost je za mene bila uvijek majkom svih umjetnosti i ja sam se ponovno gubio u knjigama. Ti su me časovi sjećali nekad ugodnih šetnja i čitanja knjiga u zelenom primorskom lugu ili na kršnoj obali plavoga mora. Obodren tim uspjesima ja nisam htio da stanem. Bio je već treći mjesec mog boravka u Engleskoj. Bio sam već nabavio sve što sam trebao i znao već dosta točno koliko mjesečno trošim i što mi još ostaje. Znao

sam vrlo dobro, da ušteđeni novac za moju budućnost ima veliko značenje. Ne manje sam znao i to, da je znanje čovjeka neuporedivo s novcem i da je potrebno, da i uz novčane žrtve radim na upopunjenju moga znanja i mog životnog iskustva, jer će mi to u životu najviše služiti i koristiti. Znanje je po mojemu osvjedočenju najveći kapital i nosi najbolje kamate. Istina je, da čovjek pored svog velikog znanja kadkada nema sreće, ali u glavnome, velika je zadovoljština čovjeka, kad se osjeća jačim i samostalnijim od drugoga i kad svojim znanjem i iskustvom može koristiti i pomagati drugima. Htio sam s toga, da ne samo nezaboravim ruski i talijanski jezik, nego da ih što bolje upoznam i da se istodobno upoznam sa literaturom pomenutih dvaju naroda. Odlučio sam, da se pored engleskog i francuskog zanimam ruskim i talijanskim. Potražili smo, tko bi to uz naplatu činio i doskora riješili i to pitanje. Talijanski mi je uz vrlo malu nagradu, čitala Talijanka gdjica Bellucci, koja se je sa svojim roditeljima već dugo nalazila u Londonu. Njen je otac bio članom jednog sinfonijskog orkestra. Kroz njih upoznao sam se kasnije sa još nekojim Talijanima, s kojima sam se više puta sastajao. Ruski mi je čitao jedan član »Ruskoga Kluba« u Londonu. Kako je Klub imao vrlo lijepu knjižnicu, imali smo na raspolaganje vrlo velik broj knjiga po najboljih ruskih pisaca. U Ruskome Klubu posjećivao sam predavanja, koja su se održavala svake subote po podne.

Takova zaposlenost nije me umarala. Šta više, ja sam sve pratio s najvećim zanimanjem, nabavio dobre riječnike i nepoznate ili nejasne riječi po-

tražio. Imao sam leksikone, pa sam si tako mogao potražiti sve što me je zanimalo. U toj zaposlenosti vrijeme je proticalo dosta brzo i ja sam pored velike zaokupljenosti, mislima na Palju i sve ostale moje, imao dovoljno posla i razonode da na časove zaboravim tugu i zabrinutost i da se polagano vraćam u život. Samostalnost u čitanju i pisanju, kao i samostalnost pri pokretima i radu uopće, rasla je svakoga dana. Pored toga rada sam nastojao, da što marljivije posjećujem kazalište i koncerte. Muzikalne večeri bile su mi najmiliji časovi mog boravka u Engleskoj. S mojim drugovima u klubu sam se već potpuno sprijateljio a s nekima upravo pobratimio, pa sam se medju njima osjećao kao među svojim ljudima.

XIX.

Vrijeme je polagano odmicalo. Ja sam se svakoga dana sve više priučavao drugome životu i novim prilikama što sam ih zatekao u Engleskoj. Nemoguće bi mi bilo ispričati sve ono što sam doživio i sve ono što se je važnijeg desilo za mog boravka u Londonu. Ja ću se s toga tek u glavnim crtama osvrnuti samo na neke pojedine momente, koji su bili dosta značajni za naš nacijonalni život ili pak za mene samoga.

Odmah po mom polasku u London moji drugovi oficiri dobrovoljci zamolili su me, da njihove želje protumačim vodstvu »Jugoslavenskog Odbora«. Ujedno da se mogu i kasnije za njih ili bolje rekući za život i čast naših divizija prema potrebi zalagati, napose pak u borbi protiv talijanske propagande. Prema želji mojih drugova, ja sam odmah par dana iza mog dolaska posjetio Dra Trumbića i u kratko mu razložio stanje našeg dobrovoljačkog pokreta u Rusiji, te o mjerama koje bi naša vrhovna komanda morala smjesta poduzeti, da se spase još druga brigada i ono nekoliko neuvježbanih bataljona u Rusiji. Glavni predmet našeg razgovora bio je zahtjev naših oficira i vojnika, da bi se odbor zauzeo kod Nj. Vis. Prijestolonasljednika Aleksandra i srpske vlade, da se naša divizija ni u kakvom slučaju ne raspodijeli na ostale redovne pukove, što su se već nalazili na solunskom bojištu. Nakon mojih obrazloženja Dr. Trumbić mi je obećao da će u najskorije vrijeme započeti plenarna zasjedanja Odbora i da će najprije uzeti u pretres po meni iznešena pitanja. Rekao mi je, da ću tom zgodom biti pozvan, da prisustvujem sjednicama, da bi mogao svim članovima objasniti razloge i potrebe toga zahtjeva. Nekoliko dana kasnije bio sam doista pozvan u Odbor. Pored članova, koji su boravili u Engleskoj, sjednicama su prisustvovali i članovi iz Pariza, te dva delegata, koji su već skoro mjesec dana prije nas napustili Rusiju.

Dr. Trumbić me je otvorivši sjednicu pozdravio kratkom riječi i zamolio, da im najprije razložim stanje u Rusiji i izrečem svoja mišljenja o mogućnosti dalnjega rada na prikupljanju naših ljudi i dobrovoljaca, te da napose objasnim potrebu, zašto bi trebalo da naša »I. Dobrovoljačka divizija Srba, Hrvata i Slovenaca« mora ostati i nadalje kao samostalna jedinica.

U svome životu sam uvijek pretpostavljao cilj pred pojedincima i nisam mario, da li ću se u borbi za postignuće općih prava zamjeriti nekome. Ova me je misao rukovodila i ovaj puta, kad sam

imao da progovorim o našemu radu u Rusiji i potrebi daljnjega rada. Smatrao sam, da je najbolje stvarati osnove za daljnji rad na način, da se najprije pregleda sav dotadanji rad i uoči sve nevaljalo poslovanje, kao i sve nesposobnosti pojedinih ljudi, koji su se za našeg života u Rusiji tako očitim i štetnim pokazali. Počeo sam s toga samim početkom, služeći se tačnim podacima i navodeći samo ona fakta, koja su se dešavala poslije mog dolaska u dobrovoljce. Ovdje moram ponovno reći, da ni srpska vlada ni »Jugoslavenski Odbor« nisu znali dati našem nacijonalnom životu, odnosno našemu narodu u Rusiji one pažnje, koja je neminovno bila potrebna i koja bi nesumnjivo bila urodila najboljim uspjesima. Van stare monarhije i okupirane Srbije nigdje nije našega naroda bilo u tolikoj množini kao u Rusiji. Ja ću ovdje za primjer navesti samo slučaj sa pukom, kod kojega sam ja služio još za mog bivanja u Austriji. Regimenta grofa Jelačića br. 79 imala je u Rusiji toliko svojih vojnika i oficira, koji su većinom dezertirali ili hotimično željom oficira bili opkoljeni i zarobljeni, da je brojčano predstavljala jačinu od četiri puka. Ovaj je momenat vrlo važan i s toga, što se je sav ovaj narod po svršenom ratu morao vratiti u domovinu. Bilo bi dakle od velikih prednosti, da smo boljom organizacijom i sposobnijim vodstvom skupili više dobrovoljaca. Onima, koji nisu htjeli u dobrovoljce trebalo je ishoditi više slobode, skupiti ih zajednički i po našim ljudima odgajati nacijonalno u duhu narodnoga jedinstva i političke slobode. Koliko je god ljudi bilo u našem Odboru, izgleda mi, nitko osim pok. Frana Supila nije uvidio veliku i značajnu važnost pomenutih

činjenica. Kad je Supilo istupio iz Odbora, posvećivalo se je kanda još manje pažnje našim ljudima u Rusiji. Kad sam ja došao u Rusiju, predstavnik odbora kod nas u Odessi bio je dr. Franko Potočnjak. Kao glavni delegat za čitavu Rusiju bio je u Petrogradu Dr. Mandić. Ne volim, da se nikome zamjeram, ali istini za volju moram izjaviti, da i izmedju jedina ova dva predstavnika našega odbora nije bilo prave harmonije i da su se već malo kasnije jedan drugoga nadmudrivali kojekakovim podvalama. Jedan drugoga izvještavali su vrlo rijetko, a u glavnome nisu najsvjesnije radili, jer da jesu, mi bi na bojište bili pošli kasnije, a ne onako kako se desilo. Nitko od nas nije žalio svoje krvi i svog života . . . Mi smo vrlo dobro znali, što nas čeka kao dobrovoljce, ali se nije smjelo nikako dozvoliti, da podjemo na bojište niti pravo naoružani, niti u potpunom broju, a što je glavno bez ikakvih rezerva. Ljudi su samo slavodobitno pisali o našim pobjedama, ali ni jedan od njih nije pomišljao, da se naša divizija, kao najglavnija i najbolja divizija naše fronte, borila najtežim borbama puna dva mjeseca i da za to vrijeme nije bila popunjena novim rezervama. Najbolje će biti navedem li činjenicu, da je naša divizija od preko sedamnajst tisuća ljudi, ostavljajući Dobrudžu poslije svih napora i gubitaka na mostu kod Isakdže (preko Dunava), brojila svega ne pune dvije tisuće. Ovo nisu sitnice. O tim stvarima trebalo bi i opširnije govoriti. Kad sam već kao ranjenik bio u bolnici, doznao sam da je Dr. Franko Potočnjak pozvan u Englesku ili bolje rekuć smijenjen, a na njegovo mjesto bio postavljen zagrebački zubar Dr. Milivoje Jambrišak. Ova pro-

mjena bila je vjerojatno posljedica onih podvaljivanja. Od svega toga najviše je trpila naša narodna stvar, jer smo ponovno bili došli do uvjerenja, da se političkoga života hvataju najviše onakvi ljudi, koji su zato u većini slučajeva nesposobni. Dok je naša divizija pod gubitkom najboljih sinova naše domovine ubirala lovorike na bojnim poljanama, dotle se u pozadini započelo sa nespretlucima, koji su samo naškodili našoj narodnoj stvari. Nekome od te gospode civilaša pala je na pamet ideja o prisilnoj mobilizaciji svih Jugoslavena u Rusiji. Bez dublje studije ti su ljudi odmah započeli svoje eksperimente, koji su dali samo negativne rezultate i našem dobrovoljačkom životu samo škodili. Nekoliko transporta naših zarobljenika bilo je dovedeno u Odessu. Tu ih se uvelo u naše kasarne i onda im se jednostavno reklo, da se imaju presvući i biti dobrovoljci. Razumije se samo po sebi, da je ovo svršilo sasvim negativnim rezultatima. Nije ni potrebno govoriti da se većina nije nikako htjela preobući, a drugi su već preobučeni utekli među zarobljenike. Kad sam na plenarnoj sjednici počeo o tome govoriti, Dr. Jambrišak je već prije bio izašao iz sobe, a Dr. Mandić je htio da nekim netočnim podacima prikaže stvar drukčije. Najviše me je svakako iznenadila izjava Dr. Mandića, koji je izjavio da nije imao pojma o pokušajima prisilne mobilizacije, jer da se nalazio u Petrogradu. Da li je njegova izjava bila tačna ne mogu reći, ali sam dobio potpuni utisak, da Dr. Trumbić i ostali članovi nisu o tome znali ništa. Dr. Mandić uzeo je neke podatke i rekao, da se baš najveći broj dobrovoljaca javio mjeseca septembra i oktobra. Ja sam naprotiv dokazao, da se najviše prijavilo za vrijeme Brusilovljeve ofenzive (mjeseca juna i jula). One brojke, što ih je on imao, bili su gore pomenuti zarobljenici, koji su odmah napuštali naše redove i zbog kojih je naš pokret imao samo ogromne štete. Dr. Mandić je onda izjavio, da su to podatci, što ih je dobio od svog odborskog druga iz Odesse i da prema tomu nemože jamčiti za njihovu ispravnost. Najviše sam pak zamjerio obojici naših delegata, što su Rusiju napustili upravo onda, kad je u njoj trebalo najžilavije raditi. Pred sam boljševizam počele su se u Rusiji okupljati sve narodnosti monarhije, jer se nikome od tih ljudi nije htjelo, da ih događaji preteku i nađu neorganizovane. Najviše su smisla za organizaciju pokazali Čeho-Slovaci. Kad sam stao o ovome govoriti, rekao je Dr. Mandić, da su oni bili pozvani u London, da prisustvuju plenarnim sjednicama. Ja nisam odobrio ovakve isprike, jer bi bilo sasvim dovoljno, da je za London pošao samo jedan. — Rekao sam, da je za izgradnju jake nacionalne snage potrebno, da se patriote nalaze s narodom u dobru i u zlu, a ne kad namiriše barut, otići prepustivši narod na milost i nemilost.

Ovo bi bilo od ne malih posljedica, jer bi na taj način bili mogli skupiti oveći broj novih dobrovoljaca, a pored toga okupiti sve naše zemljake i povlačiti se tako polagano u Sibir. Time bi bili onemogućili, da se većina naših zemljaka nakon Brest-Litovskog mira vrati u Austriju, gdje su se ponovno morali boriti protiv nas i saveznika.

Poslije toga prešli smo na raspravljanje o našoj dobrovoljačkoj diviziji. Ja sam u jasnim crtama obrazložio prisutnima važnost i djela ove di-

vizije, te preku potrebu, da se ista ne raspodijeli u ostale pukovne redovne srpske vojske, već da i nadalje postoji kao samostalna jedinica. »Prva dobrovoljačka divizija Srba Hrvata i Slovenaca« predstavljala je bez svakog pretjerivanja jednu od najodlučnijih jedinica naše vojske na Solunu. Još za našeg boravka u Rusiji ona je bila uvedena u red pravoshodnih divizija. Razlog, zbog kojeg sam ja obrazlagao gore istaknutu potrebu, bio je dvojak. Prvi je razlog bio nutarnji t. j. unutar samog organizma naše divizije; drugi je bio vanjski, politički (ovdje porazumijevam našu politiku prema vani). Dobrovoljci, vojnici i oficiri predstavljali su unutar naše divizije jedan idejno organizovani život, neprestano manifestovan iskrenom ljubavlju i visokim poštovanjem jednoga prema drugome. Zajednički život i odgajanje duha bili su osnov najjačih vrela naše snage i naše volje za stvaranje otadžbeničkih djela. Braća Srbijanci, koji su kao oficiri bili došli k nama sa Krfa, potpuno su se već bili uživili s nama i nitko nebi mogao između nas primjetiti i najmanje razlike. Sve je bilo svijesno imajući pred sobom jedan jedinstveni cilj: Oslobođenje i ujedinjenje. Prema tome svakome će biti jasno, da su dobrovoljci nakon toliko teških časova provedenih u borbi i radu bili protiv toga, da ih se dijeli i da od njihove slavne bojovne jedinice ne ostane ništa doli čedno sjećanje. S toga su me moji drugovi zamolili, da se za ovo svojski založim i da se Odbor u toj stvari izravno obrati našem vrhovnom komandantu prijestolonasljedniku Aleksandru. S političke strane naša je divizija kao jaka borbena jedinica bila sastavljena od ljudi iz onih krajeva, koji su još tada pripadali staroj monarhiji i kao takva bila najbolji dokaz, da su Jugoslaveni otvoreno protiv svojih ugnjetača i da se s oružjem u ruci bore protiv Austrije i Njemačke. Ne manje je važan bio i taj momenat, što se je u našoj diviziji nalazio vrlo lijep broj naših ljudi iz onih krajeva, za kojima je gramzila Italija. Isticao sam s toga mišljenje, da je naša divizija u našem dokazivanju pred saveznicima najbolji i najjači argumenat, koji se može upotrijebiti u svim zgodama. Zastupao sam s toga mišljenje, da bi bilo vrlo zgodno, kad bi se ime naše divizije promjenilo t. j. kad bi se ona mjesto »I. Dobrovoljačka divizija Srba, Hrvata i Slovenaca« prozvala prosto i kratko »I. Jugoslavenska divizija«. Bio sam uvjeren, da bi ovakovo ime mnogo pokrenulo duhove naših ljudi u Americi, a ne manje i u zarobljenoj domovini. Nakon mojih obrazloženja svi su se prisutni složili s mojim navodima i još istoga dana sastavljena je i poslana depeša Nj. Vis. Prijestolonasljedniku Aleksandru, u kojoj se je obrazlagalo molbu. Naša je divizija u to doba već bila na jugu Francuske i primala odjeću i oružje, da poslije toga krene dalje za Solunsko bojište. Za tri dana stigao je odgovor Nj. Visočanstva. Prijestonasljednik je isticao kako mu je vrlo žao, što želji ne može udovoljiti, jer vrhovna komanda nema na raspoloženju potreban artiljerijski i komorski park, koji je takovoj samostalnoj jedinici neminovno potreban. Raspustiti jednu staru jedinicu, koja je imala svoje izvjesne razloge ekzistovanja bilo bi nemoguće. Dr. Trumbić pozvao me je odmah k sebi i pitao me što da se čini. Ja sam u prisustvu gosp. Jove Banjanina ponovno razložio potrebe, koje iziskuju naš zahtjev i izjavio, da se naša divizija neće pokrenuti

iz Francuske dok joj ne bude zajamčeno, da je udovoljeno njihovim molbama. Prema tome obratili smo se Nj. Visočanstvu s ponovnom depešom, u kojoj smo najjačim argumentima apelovali na našeg vrhovnog komandanta. — Nakon ove depeše čekalo se je više dana. Napokon smo primili odgovor Njeg. Visočanstva prijestolonasljednika Aleksandra, u kome nam je na vrlo lijepi način izjavio, da je nakon svestrana ispitivanja stvari morao raspustiti jednu staru jedinicu, da bi našoj diviziji mogao dati potrebne parkove. Osim toga prijestolonasljednik je javljao, da je našoj diviziji dao ime »Jugoslavenska divizija«. Odbor se Nj. Visočanstvu posebno zahvalio, a našima u Francuskoj javljena je radosna vijest. Od kolike je važnosti za naš kasniji rad bio ovaj uspjeh neću govoriti. To danas svatko vrlo dobro zna, ako je i malo pratio našu borbu protiv stare monarhije i protiv neopravdanim zahtjevima Italije, gdje su se nakon ovog dogodjaja javili mnogi i mnogi naši ljudi u dobrovoljce i to većinom iz Dalmacije i Slovenije. Na žalost Italija nije nikako htjela ovim dobrovoljcima dozvoliti dolazak na solunsko bojište.

Naša je divizija došla na Solunsko bojište i podigla duh naših starih i neumornih ratnika. Susret naših dobrovoljaca i Srbijanaca bio je neopisivo radostan, a vjera u pobjedu bila je jača no ikada prije. Sam prijestonasljednik bio je najugodnije iznenadjen, kad je mogao da održi smotru nad jednom novom snažnom i proslavljenom divizijom, sastavljenom od ljudi, koji su se dobrovoljno zakleli do posljednje kapi krvi, do posljednjeg kucaja njihovog rodoljubnog srca.

XX.

Ulazeći polagano u život i stvarajući užu okolinu prijatelja i ljudi, s kojima sam kasnije najviše bio, ja sam se pomalo počeo priučavati radu i promjenama, što su se dešavale svakoga dana. Jest, kad čovjek radi s voljom i kad se nada da će mu rad donijeti željene rezultate, onda ga sve veseli i sve je za njega novo, jer se zanima i za stvari koje ga prije apsolutno nisu zanimale. Odmah nekako poslije Božića, ja sam se sa jednim od naših ljudi sastao u Regentpalacu. Bilo je to poslije večere. Htjeli smo da provedemo vrijeme uz glazbu i čaj. Čim smo ušli rekao mi je Jakovljić — tako se zvao moj znanac — da će me upoznati sa našim zagrebačkim sinom maestrom na violinčelu Ž. Tkalčićem. Sjećao sam se vrlo dobro, da sam nekako baš pred rat bio na jednom koncertu braće Tkalčić. Nisam znao, dali se tu radi o jednom od te dvojice ili je to netko drugi. Kad smo ušli i sjeli u zimsku baštu nedaleko orkestra, svirali su pojedine momente iz francuske opere »Arlette«. Tkalčić nas je odmah opazio i čim je orkestar završio prišao k nama. Jakovljić nas upozna. Saznao sam odmah, da je on bratučed pomenute braće Tkalčić i da se već nekoliko godina prije rata nalazi kao umjetnik u inozemstvu. Početkom rata bio je kao austrijski podanik interniran, ali je onda na vlastitu molbu, upravljenu srpskom poslanstvu, oslobodjen i bio pod zaštitom našega konzulata.

U mome životu sretao sam mnogo ljudi i imao priličan broj prijatelja. — Ali moram, odmah u početku mog pričanja, iskreno priznati, da čovjeka, koji bi za mene bio većim i boljim prijateljem od

Živka Tkalčića nisam imao. Njegova izvanredno dobra narav, plemenita duša i bratinsko srce djelovali su mnogo na mene i ja bi morao mnogi veseo momenat, mnogu pročitanu knjigu, uspjeli koncerat i umjetničku izložbu zahvaliti baš njemu. Nitko me nije možda tako razumio kao moj Živko. On je pun strpljenja i ljubavi k meni, kao svome rođenom bratu, posvećivao ne samo većinu svog slobodnog vremena, već je nastojao, da saznam sve i da ništa ne prođe, a da to s njime ne posjetim. Netko će se na primjer veoma začuditi kad kažem, da me je Živko vodio na umjetničke izložbe i u razne muzeje. On nije štedio vremena i riječi, već je inteligencijom i razumijevanjem, kakvo sam rijetko kada našao u jednoga čovjeka, nastojao da mi što zornije opiše pojedinu sliku, kip, predmet i prema tome objasni ideje, koje su umjetnika pri njegovom stvaranju rukovodile.

Živko je u posmatranju umjetničkih djela bio vrlo upućen i imao odlično razumijevanje. Kao čovjek i umjetnik, koji poznaje put svijetskih jezika, on je duboko proučio sva važnija djela književnosti i filozofije, a najviše je uživao u čitanju životopisa velikih ljudi. Na taj način pružao mi je mnogo užitka i dao mogućnosti usavršavanja moga znanja i moga gledanja na umjetnost. Mi smo se sprijateljili vrlo brzo i bili tako dobri drugovi, da već nikad takova druga u životu neću naći. Živko je uticao na mene vrlo dobro i nastojao da mi dade pobude na rad i samostalnost u budućem životu. To nije začudno ako reknem, da je Živko bio punih trinajst godina stariji od mene i da je do te dobe proputovao mnogo svijeta i upoznao sve najraznovrsnije strane života i ljudi. Čim smo

započeli dani ranoga proljeća, mi smo se sastajali malo ne svakoga jutra poslije mog zanimanja u zavodu slijepih. Tako bi od deset sati do preko podne, šetali po raznim parkovima, polazili na izložbe i meetinge razgovarajući o svemu. Kasnije kad sam počeo da sastavljam moje prve publicističke radove, on mi je pomagao u prepisivanju sastavaka i bodrio me, ulijevajući mi volju za nove pokušaje na tom polju rada. Živko je bio nada sve iskren i upravo za to mu moram biti danas u mnogome zahvalan. On je bio moj prvi prijatelj, koji je potvrdio moja predosjećanja o mom budućem životu. Ja sam naime odmah po mojoj nesreći bio uvjeren, da će po svršetku rata ljubav i poštovanje prema invalidima spasti na minimum i da će ljudi gledati na njih sa žalbom, ali da se nitko neće ozbiljnije pozabaviti time, kako bi im trebalo pomoći. Državna pak vlast u svim državama postupala je prema invalidima jako maćuhinski i otpravljala ih kući, obično sa malim krstićem i još manjom penzijom, od koje se bogami neda živiti. To uvjerenje su mi pojačavala ranije dobivena iskustva. S toga mi je Tkalčić potpuno odobravao moje poglede i ne samo preporučivao, da se što više dadem na rad, koji bi mi donekle omogućio izvjesnu dobit, već me je u taj rad upućivao i marljivo mi pomagao. Moji su počeci rada bili vrlo teški i ja ću ih na drugom mjestu opisati. — Uza sve to, oni su mi već u Engleskoj donijeli takve uspjehe, da sam po povratku u domovinu trebao samo nastavit moju djelatnost.

Pored Živka, koji me prati u svim važnijim događajima moga života u Londonu, upoznao sam zajedno s njim jednu damu, koja mi je za svega

boravka u Londonu bila iskreni prijatelj i tješitelj u najgorim časovima životnih iskušenja. Bila je to Ruskinja Zinaida Ivanovna, supruga jednog engleskog majora, koji je bio na bojištu u Mezopotamiji. Ona je već dulje godina bila u Londonu. Rodom je iz Odesse, gdje je provela i svoju ranu mladost. Upoznali smo se pukim slučajem. Jedne večeri, kad je Živko završio svoj posao u jedanajst sati, pošli smo do Maison Lyons, da uz zvukove rag-time glazbe ispijemo šalicu čaja. Pored stolića, za koji smo sjeli, sjedila je u društvu dviju dama i Zinaida Ivanovna. Srpska uniforma, kao rijetka u Londonu, te crni naočari i odlikovanja privlačila su na mene mnoge radoznale poglede. Kako je naša uniforma slična ruskoj, Zinaida Ivanovna je mislila da sam Rus i prišla Živku, zapitavši ga na engleskom jeziku, da li sam Rus. Živko joj je odgovorio da nisam, ali da govorim ruski i da sam se tek nedavno vratio iz Rusije. Dama je bila znatiželjna o dogadjajima u Rusiji i zamolila nas, da li bi mogle doći u naše društvo. Mi smo bez mnoge riječi pružili naše ruke, izgovorili naša imena, ponudili stolice i poznanstvo je bilo gotova stvar. U prijatnom razgovoru proveli smo do iza ponoći. Onda se dame oprostiše. Zinaida Ivanovna zamolila me je moju adresu i obećala, da će me posjetiti. Nekoliko dana kasnije me je doista posjetila. Mnogo se zanimala o prilikama u Rusiji i za Odessu, koju je bila ostavila već pred kakovih desetak godina. Meni je prijao sličan razgovor. Sjećanje na Odessu ispunjavaju u mome životu najmilije uspomene. Poznavao sam svaku ulicu, svaki dom, svaku aleju, park i sve je to za mene predstavljalo mjesta puna živopisnih slika, u najljepšim

bojama i konturama isprepletena tolikim ugodnim osjećajima. Tako je započelo naše prijateljstvo. Od tada smo se sastajali barem jedanput tjedno i uvjek ponavljali nikad dosadne riječi o našim najljepšim uspomenama na Rusiju i Odessu. Zinaida je bila nekoliko godina starija od mene i bila mojim iskrenim prijateljem, a da pri tome nije pokazivala ni malo svoje ženstvenosti ni nastojanja, da me osvoji svojim čarima. U mom kasnijem životu, osobito u vrijeme mojih teških dana ona mi je bila neumorni tješitelj i nastojala da mi u toj teškoj tuzi bude od pomoći.

Treća osoba, koju ću u ovome poglavlju spomenuti kao svog prijatelja, bio je Vladimir Sergejević-Rozing, glasoviti lirski tenor Vel. Britanije. Mi smo se upoznali na Silvestrovo. On je odmah istaknuo želju, da bi htio samnom prijateljevati i da je najpripravniji nabaviti mi ruskih nota i poučiti me u školovanom pjevanju. Ja sam ga nekoliko puta posjetio, a više puta pošli smo zajedno na razne muzikalne večeri. Početkom februara, kad mi je prešla prehlada, ja sam s njima započeo učiti pjevanje i zanimao se dva sata tjedno. Ja nekom neopisivom ljubavlju volim glazbu. Ona je za mene vrlo često imala veće i dublje značenje, jer se tako često potpuno poklapala akordima moje duše i moga srca. Ne malo puta ja sam tako snažno osjetio svojim čuvstvima, kako je pojedino muzikalno djelo potpuna slika mog osjećanja i duševnog stanja. Zato sam uvijek volio glazbu. Ona ima doista neopisivu moć na čovjeka. Kroz nju se smije i plače već prema načinu i raspoloženju kompozicije i kompozitora, te samoga čovjeka.

Pored ovih prijatelja, ja sam upoznao mnoštvo

drugih ljudi, koji su me susretali i pozivali k sebi ne manjom ljubavi. Upoznao sam se s mnogima ličnostima iz najvišega društva, a do pod konac februara bio sam jednom zgodom predstavljen Kralju Georgu V., kraljici, kraljici majci, nekim prinčevima i princezama. Od svih tih ličnosti najbolji je utisak na mene učinio stric engleskog kralja Vojvoda od Connaught-a. On je kao čovjek i vojnik bio vrlo obljubljen od svoga naroda i u ratu se pokazao kao odličan vojnik, pa se mogao pohvaliti isto onakvim poštovanjem i autoritetom, kao što ga je imao u Rusa veliki knez Nikolaj Nikolajević. Princeza Patricia, njegova kći, posjećivala je vrlo često naš zavod i uvijek razgovarala s nama na dugo i o svemu. Ona je između princeza uživala najveću popularnost, pa je kasnije kad se je morganatski vjenčala, dobila rekordni broj najraznovrsnijih darova iz svih slojeva naroda. Meni, ali ovdje nije stalo da opisujem susrete s visokim ličnostima i posjete najviših društava. Ne, sve to predstavlja dio mog nacijonalnog rada i sve je to bilo učinjeno obzirom na moju uniformu i moja odlikovanja. Rađe ću govoriti o ljudima, koji su na moj život uticali izravno i za mene bili ljudi puni savjeta i prijateljstva sastajući se samnom malo ne svakoga tjedna. Na život čovjeka ne utiče cjelokupna masa ljudi, s kojima on živi i koji stvaraju njegovu okolinu. Život je čovjeka podložen nekolicini ljudi. Od njihove naklonosti k nama, njihova prijateljstva, ljubavi i pomoći ovisi i naš život. Za prvo vrijeme mog života u Engleskoj ja sam hvala Bogu imao dosta prijatelja. Polje rada je bilo pronađeno i sad je trebalo samo raditi. Ja sam se doista dao na rad i radio najmanje šest sati dnevno.

Za početak je ovo za slijepca vrlo mnogo. Bio sam već vrlo lijepo uznapredovao u engleskom jeziku i govorio već sasvim dobro. Nastojao sam još da marljivim čitanjem upotpunim bogatstvo riječi i svladam sve načine izgovora i naglaska. Francuski, talijanski i ruski radio sam vrlo lijepo i bio već pročitao vrlo lijep broj izabranih djela. Na slijepačkom zavodu napredovao sam isto tako, pa sam polagano već radio samostalno na stroju i počeo čitati knjige štampane u slijepačkom pismu. Slijepačke knjige čitao sam obično na večer, prije spavanja. To je za mene značilo mnogo, jer bi san nastupio mnogo brže, a pri tome se nebi mučio neprestanim mislima na sebe, što mi je vrlo škodilo.

Sa May King i njenom sestrom sastao sam se nekoliko puta i više puta ih na večer posjećivao, jer je ona kroz dan bila zaposlena u uredu. Uvijek sam sa uzbuđenjem polazio k njima, u nadi da ću dobiti pismo od Palje, ali nikada ništa. Ni Kingovi nisu od svog oca primali ništa. Po svemu je izgledalo, da je poštanski saobraćaj sa Rusijom prekinut. To me je još više žalostilo. Pisao sam bio još nekoliko pisama, ali nikada ništa. Jednoga dana dobio sam poštom mali svežanj pisama. Dao sam ih prijatelju u pušionici, da pogleda što je. Bila su to sve moja pisma, koja mi je vraćala engleska pošta s izvještajem, da je svaki poštanski saobraćaj sa Rusijom prekinut. Sada mi je bilo jasno, zašto ni ja ni Kingovi nismo mogli ništa dobiti od naših milih. Bilo mi je strašno teško i ta me je vijest prosto utukla. Ali što da se čini? Morao sam se pomiriti s tim darom sudbine. Ja sam vjerovao Palji i njenim roditeljima. Uvijek, kad sam se sjetio

na njih, vidio sam na njenim očima suze, proživljavao naš posljednji rastanak i čuo njihove iskreno rusko: »Do vidjenja«! Jest, do vidjenja, makar za deset godina govorili su mi oni, a ja sam se nadao, da će jednom ipak biti bolje i da će se ipak sve svršiti dobro. U toj nadi sam nastavljao moj rad i bio svakim danom sve samostalniji i pouzdaniji u samoga sebe.

Svakoga jutra od malo ne šest mjeseci, polazio sam podzemnom željeznicom sa stanice Paddington do Regents Parka na predavanja u sljepački zavod »St. Dunstana«. Podzemni vlakovi su u to doba prepuni užurbanom svijetinom. Svakome se žuri. Svatko ide na svoj posao, a svaki se od tih ljudi gura kao da se boji, da ne zakasni. Malo tko od njih govori; svatko za sebe, zguren i ozbiljan sjedi u svome sjedištu, ili stojeći, uhvativši se rukom za držaljku, stvara u svojim mislima raspored dana, kako će što udesiti i učiniti do večeri. Pustiti ćemo masu neka slobodno zijeva ili puši nevaljalu cigaretu ili lulu, već da vas upoznam s dvoje mojih prijatelja iz vremena mog boravka u Londonu.

Izašao sam na prije spomenutoj stanici. Tu je izjutra izlazilo vrlo malo svijeta. S mojim vojnikom prišao sam k dizalu. U to je upravo i dizalo spušteno. Vrata se otvore i nekoliko mučaljivih osoba poleti prema stajalištu vlaka. Mlad ženski glas, suh i bez volje, proizneo je automatskim zvukom — »Pazite na vrata«! otvarajući u isti čas mašinalnim pokretom ruke rastežljiva čelična vrata. Kad su došljaci već otišli, mi uđosmo kao jedini putnici. Mlado djevojče nazove mi dobro jutro. »Dobro jutro« odvratih ja, »milo mi je što

barem sada ne trebate vikati: »Pazite na vrata«.

»To je istina« reče ona »ali to već tako prijeđe u običaj, da i protiv volje i potrebe ponavljate svaki put iste riječi«. Za to kratko vrijeme mi smo već stigli na vrh i ona otvori vrata rekavši mi: »Do viđenja! Nadam se, danas ćete se lijepo prošetati, divan je dan«.

»Do viđenja!« rekoh ja i uputimo se prema parku, da kroz veliku aleju pođemo do slijepačkoga zavoda.

Velika aleja u to doba bila još pusta. Bilo je još dosta rano. Sjedoh stoga na klupu i dadoh se na razmišljanje.

Bože moj! Rekao sam u sebi pomišljajući još na mlado djevojče, s kojim sam se malo prije oprostio. Izgleda mi, kao da svaki čovjek mora podnijeti neku nesreću. Ali zašto baš najveći broj tih najvećih nesreća, baš onih najstrašnijih, koje dolaze jedna za drugom i donose sobom čitavi niz nesretnih dana punih katastrofa, zahvataju baš poštene ljude i kadkada još tako mlade.

Mlada Gladys bila je prekrasno i umiljato djevojče, na čijem je lijepom licu zla sudbina već bila utisla tragove tuge, straha i očaja. Ta ozbiljnost davala je još više ljepote njenom licu, a zamišljene velike crne oči upotpunjavale su njenu ljepotu. Čedna odjeća, jednostavna i bez ikakvih nakita i dopuna, pokrivala je njen vitki stas i lijepe udove, što je sve odavalo djevojče strojno, zdravo, puno snage i želje za životom. Ja sam je poznavao već dulje vremena. Prolazio sam tom stanicom najmanje dva puta dnevno i to baš onda, kada ima najmanje putnika. Često bi u otvorenom dizalu čekali, dok ne naiđe još koji putnik. U takovim slučajevima

razgovarao bi s njome na dugo i o svemu. I tako sam malo po malo saznao tužnu historiju njenog mladog života. U ranoj dobi, još kao dijete, izgubila je Gladys svoga oca. Njena majka, žena od naravi dosta slaba, nije mogla da se prihvati neka stalna posla, već je šivala kod kuće. Tako su nekako mogle životariti do nastupa nesretnog rata. Nesretne godine, prije no što je započeo rat, Gladys je ulazila u šestnajstu godinu. Bila je tako lijepa, da se na njoj rado ustavljao svačiji pogled. Neki mladić vrlo čestit, dobar i ozbiljan, privredjujući vrlo lijepo već u svojim mladim godinama, zagledao se u mladu susjetku i zavolio je. Mladi zaručnici nisu dugo uživali svoju sreću. Mladić je odmah sa prvim divizijama krenuo za Belgiju i pred sam Božić 1914. godine poginuo. Razbita sreća i bijeda, što je svakim danom više gospodovala u kući osamljenih žena, prisilila je Gladys da potraži zarade van kuće. Od tada je namještena kod društva podzemnih željeznica i zaposlena upravljanjem putničkog dizala. Onaj, koji nije vidio podzemne željeznice Londona i njena velika električna dizala, za dizanje publike na površinu, odnosno spuštanje do stanice vlaka, ne može shvatiti kolika je to nesreća i koliko ubitačan posao. Od rana jutra do kasne večeri, zaposlene su te jadnice dizanjem i spuštanjem velikih dizala, poput vagona za pokućstvo i uslijed tmine rasvijetljenih električnim svijetlom. U tim dizalima, kao i na svim podzemnim stanicama zrak je suh, opor, nečist i pokvaren, a čitava atmosfera uzgibana neprijatnom vrućinom, da ti se lice znoji čim se malo dulje tamo nalaziš. Posao što ga je obavljala Gladys, pored tisuća takovih nesretnica, bio

bi naporan i težak za jednog muškarca, a kamo li pak za nježno žensko stvorenje. Od prilike svake dvije minute ona bi morala dva puta otvoriti i zatvoriti teška čelična vrata i prihvativši polugu za manevrisanje svojom desnicom spuštati i podizati dizalo. Pri tome poslu često nema mogućnosti, da se makne, je se ljudi natrpaju u dizalo kao sardine u limenoj kutiji. Ljudi se žure i u toj žurbi je guraju i gužva sasvim obična, naravna i prosto neizbježiva posljedica. Svako je pun misli i briga za sebe i svoje, hita sa posla na posao i prosto nema mnogo vremena da mnogo misli o takvim nesretnim stvorovima, jer na koncu konca, i mnogi od tih što se guraju su i sami nesretni i nezadovoljni svojom sudbinom.

Jest! U velikim gradovima ima pored velikih sretnika, velika množina nesretnih, pored veoma bogatih, najviše bijednih i siromašnih. Ima cijelih gradskih predjela u kojima neprestano i bez iznimke vlada potpuna bijeda i gdje ljudi i za vrijeme mira umiru od gladi.

Neznam zašto je tako u životu čovjeka, da neprestano mora misliti o sebi, a onda o drugima. Nesreće drugih su mu izvjesnom utjehom, koja ga i dalje drži na životu kao da mu neprestano šapće u uho: »Nisi ti sam nesretan i nezadovoljan svojim životom, ima ih mnogo i mnogo koji su bijedniji i nesretniji od tebe«. I doista je donekle tako. Sama nesreća jednog čovjeka, je neopažena, sitna kap u moru bezbrojnih nesreća i katastrofa drugih ljudi, naroda, krajeva i svekolikog čovječanstva.

Ljudski je život u sebi doista pun nesreće, tuge, boli i čemera; jer ako ste čovjek sa nešto malo osjećajnosti; tuđa nesreća, tuga i bol doimati će

se vaših čuvstva i žao vam je svakoga bližnjega. Ja sam za moga vidna života žalio svakog čovjeka, koga bi zadesila pa i najmanja nesreća, a danas sve te nesreće i milijuni tih nesretnika imaju da mi služe kao potvrda za primjere navedene po Dr. Augustu.

Jest! Danas ja vrlo jasno vidim, da ima neizmjerno mnoštvo nesretnih i nezadovoljnih i da je moja nesreća često puta mnogo manja od mnogih i mnogih drugih. U samoj nesreći i pored nje najvažniju ulogu igra raspoloženje odnosno duševno zadovoljstvo čovjeka. Najgore je poslije zadobivene nesreće ne moći se otresti tužnog i nezadovoljnog raspoloženja i nemati nikakva duševna zadovoljstva. Ja sam svoju nesreću, hvala Bogu, već u glavnome prebrodio. Išlo je to doduše vrlo teško, sa mnogo suza i još više boli, ali već danas gledam naprijed u svoj život i spremam se za budućnost. Ja neću da stanem na putu moga života, da odvratim glavu od mojih ideala, i da kao plašljivac stojeći na jednom mjestu, gledam kako čitave čete ljudi prolaze naprijed preda mnom i hitaju za životom.

Najveća je nesreća za čovječanstvo, što ima daleko više ljudi koji skrivljuju nesreće, zadaju boli i tjeraju suze na oči; što ima vrlo mnogo onih, koji su ravnodušni i bezobzirni prema svemu ma štogod se desilo, a najmanje onih, koji djeluju svojom jakom dušom i dobrim srcem, tješeći svoje bližnje, pružajući im pomoć, ulijevajući nadu i utirući suze . . .

Dugo sam još mislio o toj djevojci, dugo sam se još uzaludno pitao, zašto to mora tako biti i zašto mora trpiti, kad u svome životu nije ništa nikome

skrivila. Mnogi će doduše reći, da u njenom udesu nema tako velike nesreće i da njenu sudbinu dijeli hiljade i hiljade takovih djevojaka. Pa i ja sam otvoreno priznajem, da je njena nesreća i suviše blijeda prema mojoj; pa ipak je žalim više no samoga sebe. Mojoj nesreći nema lijeka i nema toga, koji bi mogao da je poravna. Ali je Gladys još tako mlada, dobra, čila, zdrava i marljiva i ne bi bilo nikakvih poteškoća, da ju se spasi iz toga teškog položaja.

Bože moj! Što je ona skrivila pred Tobom, da je tako mlada, lijepa i dobra, odsudjena da bude živa zakopana u toj ogromnoj željeznoj škrinji, s tim nepodnosivim i pokvarenim zrakom, dižući i spuštajući katkad najpokvarenije elemente i najdrskije propalice? Zašto ona jadna mora, kad je sama u dizalu, da od najpokvarenijih individua sluša najgore i najprostije riječi i da se bori protiv njihovih grubih i zvjerskih gesta? Da, ja vidim, da je visoka civilizacija ženu na ovaj i na tisuće raznih načina teško ponizila i da je stvorovima, kojima je prirodjena nježnost tijela i osjećaja, predan grubi i težak posao, daleko od svježeg vazduha i zlatnih sučanih zraka . . . .

Glavna podzemna stanica, sa koje sam dnevno nebrojeno puta polazio po raznome poslu, u kadkada najudaljenije krajeve Londona, bila je Paddington stanica na pruzi Bakerloo. Rano iz jutra, kad bi prilazio blagajni i čekao dok moj vojnik kupi vozne karte, prišao bi k meni omalen starčić i nazvao mi dobro jutro. Umiljati starački glas, pripadao je čovjeku priprostom, ali za to ne manje dobrom i simpatičnom. Nakon izmjenjena pozdrava, starac bi na mene upravio sijaset pitanja, za-

nimajući se kako sam i radovao se lijepome vremenu, što će mi omogućiti prijatnu šetnju. Katkada je trebalo dosta dugo vremena dok bi moj pratilac izvadio karte, jer je pred njim bilo mnogo ljudi. U tom slučaju, starac bi samnom razgovarao dulje i prijateljskije. Pričao bi mi, kako je dobio pismo od svojih sinova sa bojišta u Francuskoj. On je znao, da ja nemogu dobiti vijesti od moje kuće i to mu je bilo toliko žao. Istodobno on ui putnicima, ulazećim na stajalište, bušio karte. To je bila njegova devet-satna služba svakoga dana.

Koliko bi ja puta ušao zimi, pa bi ga već iz daleka čuo kako nogama bije o asfalt, ne bi li ih malo ogrijao. Prilazeći čuo bi njegov od zime drhtavi glas: »Danas je vrlo hladno, kad će ta zima već jednom popustiti?« i pri tome je dalje lupao nogama. Ja bi se uvijek snuždio pri pomisli, da on kao šestdesetičetiri godišnji starac, već i onako od naravi nježan i slab, ima tu stajati devet sati na vječnoj promaji i sa hladnim željeznim kliještima u golim rukama bušiti karte. U to je vrijeme mnogi londonski gospodin tekar ustajao ili je u skrajnoj lijenosti, ležeći u udobnom krevetu, uživao obilan zajutrak. Katkada on je bio tako prehladjen i tako snažno kašljao, da sam se bojao da u njegovoj blizini ne dobijem španjolsku groznicu, koja je te zime upravo strahovito harala.

Netko me možda neće potpuno razumijeti, kada kažem, da su omaleni starčić i mlada djevojka bili moji dobri prijatelji. Oni su doduše bili siromašni, nesretni, ali kao ljudi, dobri i pošteni. Koliko puta sam razmišljajući u sebi govorio: »Kad bi mu jadniku bilo sudjeno da je kod kuće pri toploj vatri priprostog kamina, a djeca da su mu slobodna i

brinu se za njega.« Kad je prošla zima i nastupilo proljeće, ja sam izlazeći iz stanice u park ponovno pomišljao na njega i onu mladu djevojku i nikako nisam mogao da ih zaboravim. Sjetio bi se, da od najljepših dana u godini i od tih zlatnih i milujućih sunčanih zraka oni jadnici neće imati ništa i ako sunce i zrak pripadaju nama svima. U takovim razmišljajima često bi me trgnuo topot bahatih konja. Po velikoj aleji jurila su londonska gospoda u gala kočijama i jašila na punokrvnim obijesnim konjima. Bili su to muškarci i žene, koji bi bez misli i briga jašili u otmjenim toilettama. Pojedinci bi katkada na najdrskiji način tako izazovno projurili pored čovjeka uprskavši ga blatom. Vrijeđao bi me topot konja, vrijeđali su me ti ljudi, vrijeđala me je ta neobuzdana vreva ljudi i ja bi ubrzao korak, da me čim prije nestane u zgradi slijepačkoga zavoda. Kad bi poodmakao iz velike aleje, ja bi ponovno podigao glavu i moji crni naočari pogledali bi visoko u nebo kao da umjesto mene pitaju Boga: »Ima li pravde i zašto to tako mora da bude!« . . . .

XXI.

Najneprijatniji dani puni magle i oštre zime bili su već po malo na izmaku. Martovsko vrijeme, bilo je doduše, kao uvijek i svugđe promijenljivo, ali u glavnome bilo je ipak bolje, a bivalo je i dana, kad bi nam se pokazalo pramaljetno sunce. Mjesec ožujak bio je za saveznike mjesec najvećih i najtežih iskušenja. Dne 24. ožujka započeli su Nijemci svoju veliku ofenzivu. Tu su oni postavili u borbu svu svoju živu snagu i pokušali, da jakom tehničkom pripremom slome otpor saveznika i da

ih odbace sa položaja, na kojima su se zadržavali već treću godinu. Vijesti o borbama prvih dvaju dana bile su porazne. Nijemci su, skupivši nevjerojatni broj živih snaga, uspjeli, da uz velike gubitke probiju front saveznika na mjestu sastava Engleza i Portugalaca. Jedna portugalska divizija bila je zarobljena.

Ovo nije začudno ako kažem, da su Portugalci isto tako slabi vojnici kao i Talijani. Tim neuspjehom, došla je u kritičan položaj jedna čitava engleska armija, koja se uz velike gubitke morala povući, da ne bude zarobljena. Na fronti Francuza, Nijemci nisu napadali u velikom stilu. Uza sve to, stanje je po saveznike bilo vrlo teško. Sjeverni dio fronta, kojeg su branili Englezi, bio je vrlo važan u svakom pogledu i gubitak svakih stotinu metara na terenu bio je od neprispodobivo teških posljedica. Samo bojište pomaklo se tih dana toliko na zapad, da su za neko vrijeme njemačke teške baterije ugrožavale željezničku prugu Calais—Paris i Boulogne—Paris. Promatrao sam za tih teških dana naše Engleze. Bili su ćutljivi i požudno čekali novinske izvještaje; ali i opet radili dalje još življe i s više volje svojom prirođenom hladnokrvnošću. Većina bi mi od njih rekli: »Pustite ih samo neka napadaju; mi smo dovoljno jaki, da se sami borimo protiv njih.. Na ljeto će doći Amerikanci i mi ćemo poći u napad.« Govorili su to čvrstom uvjerenošću i vjerovali pri tome najviše u same sebe. Po gradu sam susretao nove odjele vojske, što su kretali na bojište kao pojačanja. Nitko od njih nije ni najmanjim znakom prosvjedovao, niti se više no inače uzrujavao. Svi su oni znali da je u pitanju ne samo čast, već i budućnost Velike Britanije, a to je dovoljno, da u svih Brita stvori jednu čvrstu, snažnu i jedinstvenu odluku, kao da je ista rezultat razmišljanja jednoga čovjeka. U doba tih teških borba, kad su oči čitavoga svijeta bile uprte u njih. Sir D o u g l a s H a i g, vrhovni komandant engleskih vojska, izdao je jednu karakterističnu zapovjed svojim vojnicima, u kojoj je u kratko rekao ove glasovite riječi:

»Sinovi Velike Britanije, budite junaci, kao što ste bili uvjek. Ako je neprijateljski napad najjači i vi ne možete naprijed, uprite se leđima o vaše rovove i branite na život i smrt čast i budućnost saveznika i vaše domovine«. Ove su riječi tako snažno djelovale, ne samo na vojsku već i na sav engleski narod, da ste osjetili kako je u sve njih ušao neki novi, još jači i borbeniji duh. Istodobno se je već pokazalo, da Nijemci svoje lokalne uspjehe ne mogu proširiti i da ih je njihova martovska, posljednja ofenziva, stajala života svojih najboljih vojnika. Za malo je njihov uspjeh lokaliziran, a laka premoć saveznika u artileriji nije Nijemcima nikako dala mira u njihovim novim položajima, koji su u strateškom pogledu bili gori od onih što su ih prije zapremali i radi čega su morali odstupiti, čim im je bio pokoleban front. Karakteristično je, da su odmah zajedno s tim borbama počeli u Englesku stizavati veći odredi američke vojske, koji su od Engleza pozdravljeni simpatično i srdačno. Sve je sada dobro; govorili su Englezi. Dokazalo se Nijemcima, da nam ne mogu više ništa. Mi smo izdržali napade i bez Rusije, koja vrije građanskim ratom. Na ljeto ćemo s Amerikancima u napad. Opće mišljenje sviju bilo je, da će se te godine rat svršiti. Rad njemačkih

podmornica bio je već u velike oslabljen. Saveznički parobrodi, istina pod pratnjom, plovili su u svim pravcima i prevažali hranu, ratni materijal i vojsku iz svih, pa i onih najudaljenijih kontinenata. Na oceanima, preuzele su kontrolnu službu amerikanska i japanska flota. Time je flota saveznika bila pojačana. Osim toga, pridošle su u savezničke vode i flotile amerikanskog ratnog brodovlja i podmornica. Vrhovnu komandu nad svim pomorskim snagama na zapadu imao je engleski admiral Sir David Beatty. Njemački Zeppelini, nakon nekoliko posljednjih potpuno neuspjelih posjeta na London, nisu više dolazili. Posljednji puta kad su došli, od devetorice, vratilo ih se u svoje baze samo dva. I posjete avijona bile su rijetke i otešćane. Obrana Londona bila je savršeno organizovana. Pri posljednjem napadu od sedam velikih Gotha aparata, srušeno je bilo od artilerijskog baraža i samih engleskih avijona ništa manje nego pet.

U besprekidnoj vrevi mora ljudstva, što je svakoga dana dobivalo novu sliku dolaskom novih ljudi i vojska, između kojih se sve više viđala uniforma amerikanskih oficira i vojnika, ja nisam imao mnogo vremena da se mučim i dosadjujem neprestanim mislima o sebi. Bezbroj novih i najraznovrsnijih događaja, što su se ređali brzo i letimično kao slike u kinematografu, zauzimali su moje misli i privlačili moje zanimanje. Dani su prolazili življe sa više zanimivosti. Doskora su započela bolja i ljepša vremena, pa nije falilo ni šetnje po mnogobrojnim londonskim parkovima većinom u prijatnom društvu prijatelja Živka.

Sa naukom na slijepačkom zavodu sam bio već dobro uznapredovao. Već sam bio potpuno

izučio slijepačko pismo na engleskoj i našoj azbuci, pa sam izučavao francusku i talijansku. Mali slijepački stroj imao sam već kod sebe, pa sam ga svakoga dana nosio sobom u školu. Na pisaćem stroju bio sam već postigao potpunu samostalnost i nastojao, da se što više uvjezbam u pravilnoj upotrebi pojedinih prstiju i brzini pisanja. Obećano mi je bilo, da ću moj stroj, što je već bio došao izrađen iz tvornice i na kojemu sam na zavodu već pored francuskog stroja radio, dobiti na upotrebu kući, da bi dnevno mogao više vježbati. Prije toga rečeno mi je, da ću biti pozvan po Sir Arthur Pearson-u i da će mi on tom zgodom o koječem govoriti. Moji su mi podučavatelji uvijek pričali o Sir Arthurovom zanimanju za mene i moj napredak. Njima se je svima dopadalo, da su sa jednim strancem postigli tako rekući veće i bolje rezultate, nego li sa svojim domaćim oficirima. Ja nisam žalio truda i htjedoh da naučim sve. Živio sam u čvrstoj nadi, da ću se jednom povratiti u Odessu i da će mi kao potpuno spremnom u svim granama kulturne nastave slijepaca, biti povjeren odgoj tamošnjih slijepaca. Rusku sam azbuku izučavao sam, jer od svih na zavodu nije bilo nikog, koji bi poznavao ruski jezik. Svoje sam učenje počeo čitanjem evanđelja, koje je na slijepačkom jeziku bilo izdano u preko trideset jezika, pa tako i na ruskom. Pored rada u zavodu, počeo sam se zanimati više i kod kuće radeći na slijepačkom stroju i pokušavao svoju snagu u sastavljanju manjih pismenih sastavaka. Bio sam već potpuno siguran, da ću, čim dobijem pisaći stroj, moći započeti sa svojim prvim publicističkim radovima. Uopće, stanje je saveznika dolaskom velike množine ameri-

kanskih vojnika postajalo svakog dana bolje. Bilo je već svakome očito, da su navodi Amerike bili tačni i da će ona doista u najskorije doba odigrati najvažniju ulogu na bojištima zapadne Evrope. S druge strane znalo se je vrlo dobro, da se pojava amerikanskih odreda na zapadno evropskim položajima dojimala Nijemaca vrlo neugodno. Do tada su Nijemci bili mišljenja, da je Amerika ušla u rat, da bi još jače razvila svoju industriju, ali da neće ni iz daleka uzeti vidnijeg i aktivnijeg učešća na zapadnim bojištima sa svojim živim silama.

Sve se u saveznika spremalo. Na svim bojištima započeti su manji bojevi, a na nekima kao u Mezopotamiji započele su bile već i akcije u većem stilu.

U Rusiji je dotle dalje bijesnio gradjanski rat. Mnogi su bili još uvjek uvjerenja, da će se stanje promjeniti, ali do toga nije nikada došlo. Prema svim izvještajima stanje je tamo bivalo svakoga dana gore; krvoprolića su se nastavljala, pojedini krajevi borili su se između sebe, a neki karijeriste postavljali su narod u još gora iskušenja, igrajući se njihovim životima i boreći se iz čisto ličnih interesa i suhe ambicije. Pošta sa Rusijom nije nikako podržavana. Ni ja, ni Kingovi nismo nikad dobili ništa. Danomice sam pomišljao na moju miljenicu Palju, na njene roditelje i očinsku kuću. Sve mi je to svakoga dana bilo milije, a njihove uspomene sve dragocjenije. Tješio sam se u sebi i bio uvjeren, da će svršetkom rata biti kraj i našoj neizvjesnosti. U tim nadama započeo sam prve samostalne radove i to najprije na slijepačkom pismu. Travanj je prilazio kraju, kad sam dobio pisaću mašinu u moj stan i započeo sa mojim radovima

služeći se vidnim pismom. Od toga doba postaje življim moj kućni život, a napose za kišnih dana sam sjedio za mojom mašinom i radio na sastavcima. Bio sam već pisao i prva samostalna pisma mojim drugovima na solunsko bojište i bio ne malo radostan, kad sam od njih primio prve odgovore pune veselja, čestitanja i nade na skori bolji život.

XXII.

Koncem mjeseca travnja položio sam ispit iz nastave Brailleovog slijepačkog pisma na našem, engleskom i talijanskom jeziku. Na londonskom zavodu bio sam prvi pitomac, koji je izučio pored materinjeg jezika još dva strana. Ispite sam završio vrlo dobrim uspjehom. Kao nagradu darovaše mi slijepačku mašinu, kojom se i danas tako mnogo koristim. Moji su nastavnici bili samnom vrlo zadovoljni i još istoga dana saopćili moje uspjehe Sir Arthuru. Preostalo mi je još, da potpuno izučim pisanje i samostalni rad na običnoj pisaćoj mašini, pa da se onda podvrgnem ispitu. Želja mi je bila, da to učinim što prije, jer bi se po svršenim naukama mogao potpuno predati novome radu i izgrađivanju novog načina života. Zaokupljen takovim mislima ja sam se u mome vježbanju i stvaranju osnova prosto natjecao s vremenom. Htio sam da sve postignem po mogućnosti u što kraće vrijeme, a uza sve to da svaku stvar proučim savjesno i temeljito. Nekoliko dana iza položena ispita bio sam pozvan Sir Arthuru. Čim sam ušao u njegovu sobu, on se ustao i došao mi u susret. Vesela glasa i prirođenom srdačnošću, kojom je Sir Arthur susretao svoje ljubimce, on se je rukovao sa mnom, čestitao mi na uspjehu i sjeo me

pored sebe na divan. U sobi smo ostali sami, tako je Sir Artur najviše volio, kad je s nekim htio iskreno i podulje porazgovoriti. Nakon običnih pitanja o zdravlju i osjećanju, koja su pala s obe strane, prešli smo onda na podulji razgovor, u kome je Sir Arthur vodio glavnu riječ.

»Slušajte dragi Lovriću« rekao je on i poslije male stanke produžio: »Vi ste ovih dana završili glavni dio vaše nauke, što ste nakanili kod nas izučiti. Za kratko vrijeme ćete se podvrgnuti ispitu iz strojopisa. Time ćete završiti kod nas. Iskreno ću vam priznati, da su me vaši uspjesi potpuno iznenadili.. Ja do danas nisam imao slična uspjeha sa našim oficirima. Rijetki su ljudi, koji potpuno shvaćaju svoje dužnosti ne samo prema samome sebi, već prema cjelokupnom ljudskome društvu, prema narodu i otadžbini. Nadam se, da sam u vama naišao na čovjeka, koji će nastojati da odgovori svim životnim zadacima. Upravo radi toga htio bih da s vama podulje porazgovorim o svemu. Potrebno je, da izmijenimo nekoliko glavnih misli, i opredjelimo naše poglede na život. Pri svakom polasku na izvršenje nekog novog zadatka, a kod vas sada pri polasku u nov život, potrebno je dobrano promisliti i proučiti cjelokupnu situaciju. Treba ispitati sve uvjete, koji nam se neizbježno nameću već samom odlukom za novi rad.

Od vaših predpostavljenih, pa i od vas znadem, da ste nauke na našem zavodu izučili zato, da bi po svršenom ratu mogli koristiti ne samo sebi, već i vašem narodu, Najveća je duševna zadovoljština u današnje isprazno doba i egoistično naziranje, pripada svojom djelatnošću što većem skupu ljudi i raditi na onome polju općega rada, čiji se rezultati ne zbrajaju ni ne odbijaju kao novčani stupci u spekulativnim trgovačkim poslovima. Za ovo, mogu reći, kratko vrijeme, ja sam vas prilično dobro upoznao i nadam se da imam pred sobom mladića, koji će potpuno odgovarati mojim nadama, koje se u ostalom potpuno poklapaju sa nadama vaših ljudi i vašega naroda. Vaš je narod izgubio mnogo. Cijela je vaša otadžbina jedan ogromni neutaživi žrtvenik, na kome su rat i zla kob izvršivali najveće strahote. Po svršenom ratu po cijelome svijetu, a napose kod vas biti će velika potreba narodnih radnika, trebati će prosvjete i izgradnje, a takovih radnika biti će nažalost vrlo malo. Pri posmatranju rezultata, koje nam je donio rat, nesmije se zaboraviti, da je veliki broj ženijalnih ljudi pao žrtvom ubojitog oružja; kao i to, da se je veliko mnoštvo ljudi kroz rat potpuno izrodilo i postalo bezdušno i nepromišljeno, možemo slobodno reći da se pokvarilo.

Vi ste mi jedamput sami u našim razgovorima spomenuli, da ste se još kao đak okušavali na peru i da ste prema svojim sposobnostima i mogućnosti saradjivali na narodnoj prosvjeti. Ja vam vjerujem: Čovjek koji je bio spreman, da za dobro svoga naroda dade svoj mladi život, mora biti nesumnjivo idealna duša i to jedna od onakovih, koja svoju stoičnost, veličinu i odluke ne mijenja dok je živa. Vi ste još vrlo mladi. Dozvolite dakle, da vas posavjetujem kao stariji i iskusniji. Neću govoriti iz knjiga, niti ću pred vama biti pun ispraznih teorija. Govoriti ću iz vlastitog iskustva. Upoznati ću vas glavnim momentima iz mog života. Oni će vam moći najbolje poslužiti u budućnosti.

Poći ćemo od samoga početka. Vi ćete me ta-

ko bolje razumjeti. Za kakovih mjesec dana vi ćete potpuno zadovoljiti očekivanja vaših vlasti i moći po povratku u domovinu raditi na prosvjeti slijepaca. Ja vas uvjeravam, da je naš zavod jedan od prvih na svijetu i da će vam u tom pogledu uvijek najpripravnije davati nove pobude i opširne izvještaje o svim novim metodama i iznašašćima na polju prosvjete slijepaca. Ali ovo nije glavni razlog, zbog kojega sam vas pozvao k sebi. Ja u vama gledam više no obična prosvjetnika slijepaca. Vaša mladost, volja za rad, a nadasve ekspanzivnost u radu i čežnja za stvaranjem, nisu za mene ostali neopaženi. Ja bi s toga htio, da se po svršenom poslu na našemu zavodu posvetite publicističkoj raboti. Mnogi neiskusni, kad bi im vi to rekli, nebi u to vjerovali i odbili bi vas već unapred od svakoga pokušaja. Ali ne zaboravite da ću vam sada o tome govoriti ja, koji sam u tome pogledu stekao pored najvećih iskustava i najveću životnu zadovoljštinu i svrhu.

Najteži je i najkritičniji momenat za nas slijepce prvo vrijeme po samom gubitku skupocjenog vida. Teško bi bilo opredijeliti što je gore: Izgubiti vid nenadano i odjedared ili konstantnom bolešću, postepeno do potpuna oslijepljenja. Vjerujte mi ja sam više plakao do potpune slijepoće, no poslije, kad je ona nastala. Čovjek najviše plače onda, kada u grubost jedne neprijatne istine još potpuno ne vjeruje, pa sve dotle dok se vara nekim neostvarivim nadama. Sve to izgleda djetinje, ali u onaj čas to je uvjek tako i ništa ne može stvar promijeniti. Tek onda, kada i posljednju nadu prevlada realno osvjedočenje i kada je čovjek osjetio sve posljedice jedne neprijatne činjenice, čovjek

prestaje plakati; teško stanje i saznanje goni ga na razmišljanje i tu tek počinje prvi borbeni stav protiv sudbine od koje udarci dolaze. Suze u životu nisu nikada suvišne, one su potrebni, možemo reći, upravo blagotvorni odušak svoj tuzi i boli jednoga čovjeka, koga je zadesila nepopravljiva nesreća. Zamislite si samo što bi bilo od nas, da nam nije bilo suza? Progutala bi nas bila sigurno ludnica kao i mnoge druge. Rekao sam dakle po suzama dolazi saznanje, po saznanju akcija. Mi možemo danas biti sretni i zadovoljni, jer vaša je aktivnost već davno započela i svakim danom pokazuje sve više snage i volje. Vi ćete se možda začuditi kad vam kažem, da sam o vašem radu i vašem zanimanju za sve vrlo dobro upućen. Nastojnica vašega doma Miss Hollman izvještava me vrlo često o vama i ja sam bio onaj, koji je davao sve upute, kako da vam se pomogne i prikažu nova vrela interesovanja i novog života. Ja u životu nisam nikada žalio pokušati poći za dobrim nastojanjem, jer je ono katkada vrijednije od dobra djela. Ja dobroga čovjeka predpostavljam dobrome djelu. Ako smo čovjeka učinili i podigli na sposobnost i shvatanje dobrog djelovanja, to je najveće dobro djelo, jer će od njega proizlaziti čitavi niz dobrih djela i djelovanja. Dobar čovjek odgaja dobre ljude, traži dobru okolinu i ako je nema, on će pokušati da je stvori. Eto, u tome je vrijednost moga rada, na to su me uputila dugogodišnja iskustva. Do danas vi sve vašim mislima povratili potrebnu lakoću i elastičnost. Upotpunili ste svoje po nesreći donekle zamrlo znanje i danas ste potpuno svoji u nekoliko svijetskih jezika, koristeći se tako najjačim vrelima napetog ljudskoga nadmeta-

nja u kulturi i umjetnosti. Hoću s toga da vam dadem mogućnosti dalnjeg vaspitanja i pobude za početak vašeg samostalnog rada. Oboje vam je vrlo potrebno. Čovjek uči cijelog svog života i žao mu je umrijeti, jer ima još mnogo toga što za života nije mogao saznati, proživiti i upoznati. Vi ste još vrlo mladi, dvadeset i dvije godine, tu vam se još samome hoće učiti i obogaćivati svoje misli, a time se ne manje vrši nastojanje za oplemenjivanje svojih osjećaja. Što se pako tiče pobude, ona će doći tako rekući sama; samo je potrebno da vam se u prvim počecima osigura uspjeh, koji će razbuditi želju i snagu za dalnji rad. Zadovoljni svojim prvim uspjesima vi ćete postepenim radom postići samostalnost rada i života. To je konačno svrha, za kojom ja u vašem slučaju idem. Povjerite se dakle meni i započnite prema mojim savjetima. Do sada sam vas neopaženo promatrao, od danas ću biti onaj čovjek, s kojim ćete raditi i koji će vas u svemu najpripravnije savjetovati. Vaši prvi istupi i radovi biti će mojom brigom. Sve će to doduše biti plod vašeg samostalnog stvaranja, jer sam se i u tome dovoljno uvjerio, da ćete to moći i znati. Glavno je dakle, da vam ja dadem mogućnosti, da vaši prvi pokušaji dođu do izražaja. U tom pogledu vi možete biti potpuno mirni. Ja ću učiniti sve što je potrebno. Od vas očekujem samo prve pokušaje i oglede u radu, a za ostalo biti će moja briga. Sa organizovanjem naših osnova ja ću započeti već ovih dana. Svakako morate me pri tome pravilno razumijeti. Stvar je u ovome: Čim vi sastavite vaše prve radove, ja ću ih nastojati proturati u našoj štampi, a ostalo će već ići. Najbolji su način prosvjetnog djelovanja

dobra i ne predugačka predavanja, koja se drže najrazličitijih tema. Ovaj način rada bih vam osobito preporučio. Raditi ćemo ovako: Čim spremite prvo predavanje, vi ćete ga najprije održati pred pitomcima našega zavoda. Nastojte s toga, da to vaše predavanje barem na jednome mjestu dotakne slijepce, njihove osjećaje i na taj način u njima podigne duh. Znam da je ovo potrebno, jer ćete poslije ovakova istupa mnogo lakše istupiti pred ostalom redovnom publikom i polagano steći svu potrebnu rutinu jednog govornika i predavača. Da bi uporedo s vašim spremanjem donekle mogli upoznati način današnjeg modernog konferensiranja, ja sam vas upisao u jedno vrlo odlično društvo, gdje ćete imati najljepše prilike, da poprimite sve potrebno. To je »Société de conferencieurs françaises«. Predavanja se obdržavaju svakoga popodneva. Nastojte dakle, da ih po mogućnosti što češće posjećujete. Poslije ću vam dati člansku iskaznicu, a sada da vam saopćim i jednu drugu Enovost. Sa 1. maja otvaraju se nekoliko mjesečni kursevi na »Royal College« specijalno za oficire invalide. Tu se ide za tim, da se postradalim oficirima dade mogućnost, da svoje znanje upotpune u inim granama nauke, za koje su se opredjelili u svom novom životu. Vi ćete polaziti te tečajeve; ja ću se već pobrinuti, da to sve na vrijeme dospijete. Nakon ovako živahna rada od nekoliko mjeseci vaša će se djelatnost razviti do takovih granica, u što danas ni sami ne možete vjerovati. Uspjeh za uspjehom davati će vam nove pobude. Uza sve to glavno je ovo: Vi ćete se polagano udaljiti od svakodnevnosti i postati čovjek, koji će pripadati svemu prije nego li samome sebi. Ovo

nemojte krivo razumjeti. Ja to zamišljam ovako: Nećete više govoriti o sebi, mislıti ćete na druge i govoriti o drugima. Vašim ćete radom neopazeno stvoriti takav način života, da ćete potpuno postati narodni i društveni i pripadati ljudima i narodu. Vašim riječima i vašim osjećanjem ćete kasnije toliko utonuti u toj ljubavi za narod i ideje, da bez te ljubavi, bez tog velikog života, vezanog na sve ne bi mogli smireno ni zadovoljno živiti. Osjećanje dužnosti i ljubavi prema ljudskome društvu i narodu, k lijepim idejama i dobrom djelovanju toliko će vas osvojiti i vi ne ćete izim ovoga tražiti drugi život. Sve vam ovo govorim po sebi. Vidite danas koga ja imam. Na tisuće slijepaca, koji su se odgojili i izučili na ovome zavodu, a koji je moje djelo od njegova početka pa do moje smrti. Pogledajte moje publicističko djelovanje! U tome radu je sav moj život, to su moja djeca i ja ih volim zavidnom ljubavi i ponosno gledam na njih kao na gotovo djelo. Tako će biti i s vama, dragı Lovriću, budete li poslušali moje savjete i imalı dovoljno snage i volje, da svoj novi život posvetite višim zadacima, većim ciljevima i da služite ljudıma i ljudskom društvu, narodu i čovječanstvu uopće. Neka vam ne izgledaju prezvučne ove posljednje riječi. Vi ste javni radnik kao i svaki drugı već onda, ako je vaše dobro nastojanje i vaš rad zahvatio ništa više od stotinu ljudi. Kad bi svaki čovjek svojim životom neprestano koristio drugima, mnogo bi bilo lakše na ovoj zemlji. Kad vam pak kažem, da ćete bez ostaloga samim radom na prosvjeti slijepaca zahvatiti i pomoći nekoliko stotina nesretnika, neka vam to bude dovoljna zadovoljština, da se učinili svoju svetu dušnost prema tolikim ljudima, prema svome narodu, a napokon prema cjelokupnom čovječanstvu kojemu svi mi pripadamo. U svemu tome radu ćete uvijek naći dobrih ljudı, koji će vas razumijeti i koji će vam u slučaju potrebe pomoći. Ja znam, da vi u vašem narodu ne ćete naći onaj odaziv, kojeg sam ja imao u Engleskoj, ali ništa zato. Vaša će djelatnost pokazati vašu sposobnost, a što je još glavnije, ljudi će morati uviditi, da je u vas plemenita duša i srce i da se to ne može poništiti. Svaka misao i svaka riječ, koja potiče kao rezultat zdravog razmišljanja, a na osnovici višeg duševnog osjećanja, predstavlja svoju osobitu vrijednost i nosi u sebi svoje posebno značenje i nastojanje. Činite dobro i suzbijajte zlo. To neka bude glavni osnov vašeg publicističkog rada. Mnogi će vas zamrziti, jer ćete ih raskrinkati; mnogi će vam biti neprijatelji, jer ćete ih u njihovim sumnjivim spekulacijama onemogućiti; ali velika većina, upravo sav narod dati će vam uvijek pravo i simpatizirati s Vama.

Jedno je glavno u životu čovjeka: Treba raditi ne zato, što se mora raditi i zato što bi na to netko silio. Rad daje najmilije i najbolje rezultate onda, kada dolazi iz vlastite pobude i s puno volje. Vrijedan je onaj rad, koji se ne vezuje na vrijeme i cijenu, već čija se vrijednost može tek poznije pravo ocijeniti i pronaći uspjeh djelovanja. Međutim ja sam vam danas u glavnome rekao sve ono, na što očekujem kratak odgovor. Zanima me samo, jesam li našao čovjeka, koji će poći putem rada i koristiti se mojim savjetima.«

Za sve vrijeme Sir Arthurovog razlaganja, ja sam pomno slušao. Znao sam vrlo dobro, da pre-

damnom stoji i govori čovjek, kome se danas divi čitava Engleska i kome su mnogi i mnogi zahvalni za svoje naobrazovanje i svoj osigurani svakdašnji kruh. Sir Arthur bio je čovjek vrlo čvrste volje i nije volio da neko ne prihvaća njegovih savjeta i ne dijeli s njim istovjetna mišljenja. Meni se je Sir Arthur vrlo sviđao, jer sam u njemu vidio svog istinskog zagovornika i skrbnika svih slijepih. Nakon male stanke ja sam mu kratko odgovorio.

»Prvoga dana, kad sam se upoznao s Vama, bio sam uvjeren, da ćete Vi, kao i Vaše prijateljstvo i dobrota odigravati oveću ulogu za vrijeme mog živovanja u Engleskoj. Ja danas s punom sigurnošću gledam u Vama čovjeka, koji me je primio očinskom dobrotom i koji bi htio od mene učiniti čovjeka, koji bi zadovoljio svim zahtjevima današnjeg kulturnog ljudskog društva. Reći ću Vam odmah. Ja ne znam i ne mogu ustvrditi, da li ću moći svladati sve ono, što mi je na putu i da li ću moći zaboraviti svoj raniji život i mladost, ali budite uvjereni, da ću pokušati sve, da bi do toga došlo. Blagodareći Vam od srca, ja ću se koristiti Vašom pomoći i susretljivošću. Učiti ću dalje, polaziti predavanja, a za kakovih dvadesetak dana, ja ću biti spreman sa mojim prvim predavanjem i nekim manjim radovima. Volje imam hvala Bogu dosta, sa zdravljem stojim sada mnogo bolje, pa ću prema tome sve prepustiti mojim silama. One neka stvaraju, one neka rade, a ja ću nastojati, da sve to bude na osnovici čistih i nepomućenih osjećaja i neka se sve osniva na dobroti duše i srca. Vrlo bi mi bilo milo, kad bi vam u skorije vrijeme dao mogućnost da uvidite, kako Vaše nastojanje i dobrota nisu bili uzaludni. Međutim neka Vam je od

srca hvala. Ja ću cijeniti Vašu dobrotu za cijelog života i biti živim svjedokom vaše djelatnosti.«

Govorili smo još neko vrijeme o koječem, a onda mi je Sir Arthur dao iskaznicu za posjećivanje predavanja u društvu francuskih konferensijera. Poslije toga se srdačno oprostismo i ja odoh.

Vraćajući se kući širokim alejama Regentsparka dugo sam razmišljao o svemu. Bio sam zadovoljan. Bio sam čvrsto uvjeren, da sam stekao jednog jakog prijatelja i da ću njegovom pomoći moći započeti moj novi život. Stara je riječ: »Svaki je početak težak«, ali ako ti je u samom početku netko iskusan na ruku i od pomoći, to vrijedi mnogo. Kasnije sam produžio put i u glavi stvarao osnove o tome, što bi izabrao kao temu za moje prvo predavanje i koje pismene sastavke da najprije obradim. Dugo sam tako smišljao i u tim mislima jačao i hrabrio samoga sebe na rad i pokušaje, jer je o novome radu ovisio i razvitak mog novog života.

XXIII.

Mnogo sam toga vidio i mnogo doživio za mog boravka u Engleskoj. Sretao sam i upoznao velik broj najrazličitijih ljudi. Svatko je od tih ljudi za mene predstavljao poseban tip i svakoga sad zasebice proučavao. Dabome, moje je gledanje već postalo analizatorno; ja sam ljude gledao i gledam ih sa dušom u dušu, srcem tražim njihovo srce, a mislima ispitujem njihove naravi i karakter. Nije za čudu kad vam kažem, da mi je London, u tom pogledu pružao najveću količinu takovih ljudi i da mi je kao čovjeku, za čiju se nesreću svi zanimaju, bilo moguće upoznati i najrjeđe tipo-

ve. Neću i nemogu govoriti o njima svima. To su bili ljudi, sa kojima sam dijelio slobodno vrijeme i život i koji su nastojali da me razvesele. Ali jednu djevojku, koja mi je bila jedan od najboljih prijatelja u Londonu moram svakako da opišem.

Još zimus, kada smo bili oglasili u novinama za podučavanje jezika i čitanje knjiga, bila je našu upraviteljicu posjetila jedna dama. Dama je bila mati gore pomenute djevojke. Svrha je posjete bila jasna. Milostiva gospođa došla je da našoj upraviteljici ispriča slučaj njene mlade kćerke i da nam se u njeno ime ponudi za čitanje engleskih i francuskih knjiga. Gospođa je neprestano uvjeravala kako bi to pored koristi za mene, činilo veliko zadovoljstvo njenoj kćeri i kako bi nam time obojici bilo prikraćeno vrijeme. Naša je upravnica obećala gospođi, da će je doskora posjetiti, tim lakše što su oni stanovali u ne velikoj udaljenosti od našega doma. Tako je doista i bilo. Jednoga dana se Miss Hollman vratila iz posjete i u kratko mi ispričala slijedeće: Miss Mary bila je kći pomenute gospođe. Navršavala je dvadeset i prvu godinu. Bolovala je od jakog reumatizma i većinu svog mladog života već od sedamnajste godine provela u krevetu. Sva nastojanja liječnika bila su uzaludan. Bolest je postepeno potpuno svladala mladu i simpatičnu bolesnicu i pritisla je o krevet za sve vrijeme. Miss Hollman ispričala mi je, kako je Miss Mary prekrasno djevojče i kako uzornom snošljivošću podnaša nemilu sudbinu čitajući knjige po vas dan i radujući se proljetnom suncu kad se ono pokaže na prozoru.

»Vi ćete s proljeća svakako posjećivati obitelj Lester-Holland«, rekla je upraviteljica, »to su vrlo

odlični ljudi i primati će vas u kuću u svako doba kao svoje rodjeno dijete. Ja sam uvjerena, da ćete vašim posjetama ne samo razveseliti nesretnu gospođicu Mary, već da ćete joj zajedničkim čitanjem pružiti veliko zadovoljstvo. Nemate pojma sa koliko sreće je govorila o tome, koliko će biti radosna, kad bude mogla reći da vam je pomogla. Ja znam, da ćete vi to rado učiniti. Osim toga, gospođica govori odlično francuski, pa bi prema tome mogli čitati francuske knjige«. Obećao sam Miss Hollman, da ću se rado odazvati pozivu pomenute obitelji i poći kada ona bude odredila.

Već od proljetnih dana sam redovno dva puta, a katkada i po četiri puta nedeljno posjećivao obitelj Lester-Holland. Miss Mary bila je već moj dobar znanac, moj dobar drug, moja dobra sestra. Ona bi mi čitala tako pažljivo i lijepo, a kad bi se umorila, onda bi neko vrijeme napustili čitanje i dali se na razgovor. Za kratko vrijeme pred nama nije bilo tajne. Ona je upoznala moj čitav život, ja sam znao njenu nesretnu historiju. Sa koliko radosti i nevina smijeha bi me ona pozdravila, kad bi za proljetna popodneva ulazio u njenu sobu praćen njenom majkom i drugom sestrom. Mary je bila vrlo lijepa. Na mladom licu bol je bila utisla samo crte jače ozbiljnosti, ali njena ljepota se od toga nije ni najmanje izgubila. Plave kose, kao zlatne niti, guste i raspletene, padale su na meki jastuk. Govorila je glasom prijatnim, a na njenim usnama zaigrao bi katkada i bezazlen smijeh. Za pravo zlo, ljudsku himbu, pokvarenost i grijeh, ona je znala tek iz knjiga. Živila je u svojoj sobi, čitala knjige, molila se Bogu i potpuno bila pomirena sa svojom sudbinom. Pri dolasku i odlasku bi se rukovao s njome.

Ruke su joj bile slabe, osjećalo se kosti pojačane u razvitku zglobova i kao da su ukočene. Ona bi mi onda rekla gdje je knjiga, ja bi je donio i podao, pomogao joj namjestiti stalak i tada bi započeli čitanje.

Često sam poslije svršene posjete mislio o njoj i pitao se u sebi kako ona može da sačuva svoje raspoloženje i kako još vjeruje u život. Bože moj, nju je bolest uzimala svakoga dana sve to jače i šta joj od toga, ako će živiti još pedeset godina onako u krevetu. Svaki teži i nagliji pokret, značiti će svakoga dana jače nepodnosljivije boli, a vlažne magle i hladni zimski dani tražiti će nove suze i nova stradanja. I čemu to sve? Kome je skrivila, koga uvrijedila i pred kime sagriješila?

Sjećam se časova provedenih u njenom društvu. Čitali bi i svako toliko, kad bi je svladao umor, nastala bi izvjesna šutnja, prekidana tek na mahove izmjeničnim pitanjima i primjedbama. Kroz otvoren prozor ulazio je s lagana proljetni povjetarac, zaustavljao se lijetom na zavjesama, raširio se po sebi i dolazio k nama pun draži, proljeća, mladosti i sreće. Na stolu stajale su uvjek vaze pune svježega cvijeća, što bi ga svakoga jutra njena sestra izmjenjivala. Miris je napunjao sobu, a vani po bašti igrale su se sunčane zrake po cvijeću, drveću, malim stazama i odbljeskivale zlatnim sjajem od staklenih kugala po gredicama i sa prozora zimovnika. Sve je to bilo lijepo. Sve je pozivalo u narav, sve podsjećalo da lijepo ne traje za dugo i da mladost prolazi; ali ona od svega toga nije, odsudjena u toj sobi i vezana o svoj krevet, mogla ništa da osjeti. Sve to, što je ona vidila bila je samo obmama, ona nije poznavala života, ona

nije poznavala ljude i što je značio njen mladi stradalački život? Nikad joj o tome nisam govorio, nisam htio da je rastužim, ali uzalud. Tuga bi me katkada toliko svladala, da bi to ona ipak primjetila i tužno zašutila. Volio sam Mary kao rođenu sestru, divio se njenom strpljenju i dobrom naziranju na sve. Da, mnogi bi u njenom položaju bio već prokleo i nebo i zemlju, a ona toga nikad nije ni pomišljala učiniti. Bila je uvjerena, da tako mora biti i bila potpuno mirna ne bojeći se svoje budućnosti. Ostajao bi kod nje, dok ne bi počeo padati mrak. Onda bi se oprostio i zakazao slijedeći sastanak. Ona bi svaki puta, radosno kao dijete izračunala koliko smo pročitali stranica i veselo se opraštala samnom. Njena bi me majka ispratila do pred vrata njihove kuće, zadovoljna i zahvalna.

Kad bi tako polazio kući, često bi se sjetio Dr. Augusta i u sebi ponovio: »Jest mnogo ih još ima, čija je nesreća u životu veća od moje, mnogo ih još ima, kojima je teže nego li meni«.

XXIV.

Sa prvim majskim danima, koji u velikom Londonu imaju svoje posebno značenje i predstavljaju doista najljepše dane u godini, ja sam započeo mojim prvim pokušajima i ogledima u samostalnom radu. Proljetno doba, sunčani dani i nakon rada ugodne šetnje na prijatnom zraku prostranoga Hyde parka, djelovali su vrlo blagotvorno na opće osjećanje. Bilo je već prošlo preko pola godine, od kako sam se nalazio u Engleskoj i bio sam sasvim priviknuo na vrijeme, ljude, život i običaje. Slijepački zavod nisam više polazio svakoga dana. Ispit na pisaćoj mašini sam nedavno položio i time

je moj rad na samome zavodu bio potpuno završen. Poslije mog posljednjeg razgovora sa Sir Arthurom, ja sam bio započeo sa mojim samostalnim radom i polagano se spremao za prve samostalne istupe i predavanja.

Ranije u životu, kada sam htio o nečemu pisati, bilo mi je dosta lako. Posjedovao sam dosta jaku prirođenu sposobnost u stvaranju i izricanju samostalnih misli i opisa, koje sam mogao u dosta kratko vrijeme baciti na papir. Ali nakon gubitka vida stvar je bila teška. Pokušavao sam još u Rusiji u nekoliko navrata, da kazivam drugima u pero, ali mi taj način rada nije bio ni najmanje povoljan. U stvaranju samostalnih misli čovjek hoće i želi da bude sam. Osamljen u potpunoj smirenosti, daleko od ljudi i ičijih primjedaba, čovjek stvara mnogo brže, ne zaustavlja se i ne vraća u posmatranje već prije izrečenog. Naprotiv, raditi u prisustvu nekoga drugoga, ta okolnost postavlja čovjeka u neko sasvim drugo osjećanje i on se više ne smatra potpuno slobodnim u iznošenju misli i pojmova. Osim toga, čovjek je vezan na rad u društvu i katkada, možda u većini slučajeva kad ima najviše volje za rad i najbolje raspoloženje, onda nema društva s kime bi radio. Kad ima društva, onda obično nema volje ni raspoloženja. Da raspoloženje pored volje igra najvažniju ulogu pri stvaranju intelektualnoga rada, o tome nije potrebno govoriti. Najbolje je ako u kratko kažem, da se po pisanju može donekle znati i piščevo raspoloženje. Rad, pri kojem sam bio vezan na to, da već prve misli i utiske stvaram pred drugim, nije mi podhodio i ja sam na taj način vrlo malo ili bolje rekući ništa učinio. Bilo je to nekoliko sitnih pokušaja, u kojima

sam opisao pojedine odlomke iz moga života. Ne mogu prežaliti, što nisam mogao pisati dnevnik.

Po mom dolasku u Englesku se način moga rada počeo po malo mijenjati. Najprije sam izučio slijepačko pismo. Odmah kako sam uvidio praktičnu vrijednost pomenutoga pisma, počeo sam raditi svoje prve samostalne radove. Ja te radove nazivam samostalnim stoga, što su prve misli i utisci bili dani na papir u potpunoj smirenosti i sasvim samostalno po meni. Kako još na pisaćem stroju nisam mogao samostalno raditi, radio sam, koristeći se slijepačkim pismom. Sastavak sa slijepačkog pisma sam čitao mom vojniku, koji je to pisao običnim pismom u jednu bilježnicu. Iz te dobe su nikli moji prvi radovi. Taj je posao, kako si ga i sami možete predstaviti, bio težak i polagan, ali volja je rasla i raspoloženje je bilo u potpunom skladu sa mojim stvaranjem.

Nikada za života neću zaboraviti te časove. Nalazio sam se sam u mojoj sobi na trećemu spratu. Drugovi iz pokrajnjih soba su obično bili u gradu ili pak u pušionici, kod billarda ili u čitaonici. Svuda oko mene vladaše potpun mir. Ja sam po nekoliko sati sjedio za mojim malim pisaćim strojem za slijepačko pismo i strpljivo sve slovo po slovo, riječ po riječ pritiskao na papir. Dešavalo bi se, da sam zaboravio pravi poredak riječi i onda bi izvadio papir, prstom pročitao napisano; opet umetnuo papir i pisao dalje. Sastavci, koje sam pisao, bili su kratki, ali uza sve to, kad bi jednog svršio, bio sam sobom neobično zadovoljan. Sjećam se kako bi onda po nekoliko puta pročitao napisano i zadovoljno se smijao. Nakon toga sam pozvao Stevu, kazivao mu sastavak u bilježnicu i on bi mi ga dva

do tri puta pročitao. Neke bi sitnice izmjenio i sastavak bi bio gotov, a šetnja poslije toga tri puta ljepša i prijatnija. Pri kasnijim radovima pomagao mi je prijatelj Živko. Srdio se, što mu o tome nisam govorio odmah iz početka, ali ja to nisam htio. Neznam zašto, ja sam se u prvim početcima moga rada dosta stješnjavao i nisam vjerovao, da će moji radovi imati izvjesnu vrijednost. Netko ovo možda neće potpuno shvatiti. Ali zaludu, sljepoća je jedna toliko teška okolnost i nju se ne može tako lako mimoići i zaboraviti. Ona je uvijek uz vas sa svim svojim najtežim posljedicama i svaki vaš pokušaj za novim životom u vezi sa pređašnjim načinom života mora se zaustaviti u gustome mraku i nemoći.

Iz te dobe toga mog najranijeg pisanja imam nekoliko kratkih, ali vrlo karakterističnih, a ne bojim se reći i lijepih sastavaka. Svakako je karakterističan moj prvi rad, koji je prvi izašao u štampi pod imenom »Oče naš Jugoslavena«. Taj je sastavak bio objelodanjen u našim novinama na Solunu i Krfu, te malo ne svim našim novinama po obim Amerikama. Pred solunsku ofenzivu članak je štampan i u »Ratnom Dnevniku«, tako da su za nj znali malo ne svi naši vojnici. Kako isti članak nije dug ja ga ovdje donašam u cijelosti.

OČE NAŠ JUGOSLAVENA.

Oče naš, koji si na nebesih, sveti se ime Tvoje; dođi kraljevstvo Tvoje; budi volja Tvoja na zemlji kao i na nebu. Kruh naš svagdanji daj nam danas; i u borbi našoj daj nam smjelosti i jakosti, ljudi umnih i značajnih. Udjeli nam silu, jer je sila u Tebi, a utješi i pomogni neoslobođenu braću našu; njih ostavljene Ti ne ostavi, već im daj snage i podrži u njima vjeru u oslobođenje, jer je vjera u Tebi. Udijeli život vječni palima za naše oslobođenje. Daj nam slobodu, jer je sloboda dana jedino od Tebe, i daj da bude sretna zemlja naša — zemlja Jugoslavija! Oprosti nam duge naše, kao što i mi opraštamo dužnikom svojim, i ne uvedi nas u napast; nego izbavi nas od zla i bratske svađe — na sve vijeke vijekova. Amin.

Uporedo sa mojim manjim radovima ja sam se po malo počeo spremati za pojedina predavanja. Kad sam izučio običnu pisaću mašinu i dobio je kući na svoju uporabu, ja sam mogao raditi mnogo brže i lakše. Moje prvo predavanje, kako sam bio sa Sir Arthurom dogovorio, održao sam najprije pred pitomcima slijepačkog zavoda. Na njegovu preporuku, da to predavanje barem donekle dodiruje sudbinu slijepaca, ja sam za temu odabrao studiju o našoj narodnoj pjesmi i ulozi slijepca narodnog pjevača u našoj narodnoj historiji. Kad sam sve za predavanje spremio i zajedno sa Miss Copeland preveo na engleski, dao sam ga Sir Arthuru, da pročita. Sir Arthur je bio neobično iznenađen ovim mojim radom, ne samo zato, što je isti ispunio sve njegove nade i očekivanja, već napose stoga, što je psihološka studija o ulozi slijepoga pjevača tako vjerno bila prikazana. Odmah smo dogovorili dan, kad bi se predavanje imalo održati. Za par dana sam doista održao moje prvo predavanje u sali našega zavoda. Osim slijepih pitomaca, kojih je bilo vrlo mnogo, Sir Arthur je pozvao neke svoje prijatelje, znance i novinare, a prisutna je bila i upraviteljica našega doma Hiss Hollman. Teško bi mi bilo tačno opisati momenat, kad sam prvi puta

nakon oslijepljenja stupio na podij pred slušateljstvo i započeo svoje predavanje. Bilo mi je, da vam pravo kažem, neugodno. Izvjesno uzbuđenje kolalo je svim mojim žilama i čuvstvima. Najrađe bi htio, da do toga uopće nije došlo, ali se već nije moglo natrag. Sir Arthur je po engleskom običaju predsjedao predavanju i sa nekoliko lijepih očinskih riječi predstavio me slijepcima. Za vrijeme njegovih riječi meni je već bilo lakše i prirodnije. Najveća mi je teškoća bila, što sam morao govoriti jezikom, koji sam tek sedmi mjesec učio i koji sam do mog dolaska u Englesku najmanje znao. Predavanje je započelo. Ja sam se sa nekoliko iskrenih riječi zahvalio Sir Arthuru na njegovom nastojanju i pomoći što mi je ukazuje, a onda sam prešao na samo predavanje. Radi ograničena prostora ne donosim ovdje pomenuto predavanje, ali mogu slobodno reći, da je sama studija bila dobra, osobito uzme li se u obzir, da sam pojedine primjere iz narodne i umjetne pjesme morao pokupiti iz mog pamćenja, jer za to u Londonu nismo na žalost imali nikakvih knjiga. Isto predavanje sam održavao kasnije u više navrata i po raznim gradovima engleskoj javnosti, a preko našeg pressbureaua ono je bilo razaslano svim našim novinama i u njima objelodanjeno. (Po svršenom ratu sam istu temu popunio i s najvećim uspjehom predavao u svim većim mjestima naše otadžbine).

Kada sam predavanje završio, bura pljeska oduševljenih slijepih drugova i drugarica pozdravila je mene, svog plačidruga, svog brata po nemiloj sudbini. Sir Arthur i svi ostali bili su vrlo zadovoljni i veselo mi čestitali. Drugoga dana su neke novine donijele noticu o predavanju. Sir

Arthur me je zamolio, da ga za nekoliko dana posjetim.

Kako sam moje radove donosio u našim novinama u Evropi i obim Amerikama, postao sam pomoćnim članom našega pressbureaua u Londonu, kome je šefom bio simpatični rez. pešad. kapetan Joca Tanović, urednik beogradske »Politike«. Istodobno sam počeo člancima pomagati »Jugoslav. Komitet«, koji ih je slao većinom u Ameriku. Sve tako po malo, ja sam si bio stvorio djelokrug moga rada i moga novog života. U društvu sa članovima našeg »Crvenog Krsta« počeo sam održavati predavanja u njegovu korist. Kako je pak mjeseca juna uporedo sa kongresom potlačenih naroda u Rimu počeo veliki interes za riješenje jadranskog problema, ja sam se posvetio tome pitanju i počeo zajedno s našim ostalim ljudima suzbijati talijansku propagandu. Predavanja u »Društvu francuskih konferenciera« dopadala su mi se osobito s toga, što su bila na najraznovrsnije teme i što su u kratkom vremenu mogla dati najbolju sliku o onome, što se je preduzelo proučiti. Tečajevi u »Royal College« su se približavali kraju. Ja sam slušao predavanja iz francuskog i španjolskog jezika. Prva, da se u tom jeziku koliko je to moguće usavršim, a druga da približno upoznam osnove španjolskog jezika i kroz to njihovu književnost. Na Collegu sam upoznao i predavača senor Lopeza, koji me je sobom poveo u »Španjolski Klub«, kamo sam kasnije zalazio dosta često. Održavajući predavanja bio sam već posjetio i neke gradove, a u to se bilo približilo i ljeto. Sve što je moglo da si priušti, ostavljalo je polagano London i polazilo na istočnu i južnu obalu za kupališna mjesta na more. Naš

je dom imao svoju stalnu vilu u Frinton on Sea, udaljenom od Londona dva sata vlakom. Mnogi su već moji drugovi bili pošli tamo na more, a po odluci naše uprave imao sam poći i ja. Prihvatio sam dragovoljno tu odluku, skupio moje stvari i pošao za njima. Odmor na moru i kupanje bili mi poslije zimske boljetice vrlo potrebni i ja sam se radovao kako ću se doskora sasvim oporaviti.

XXV.

Frinton na moru je obljubljeno morsko kupalište na istočnoj obali Engleske. Sama vila, u kojoj smo mi boravili, bila je vrlo udobno namještena i oko sebe imala lijepo uređen vrt. Morska obala, po kojoj su na malom obronku nanizane mnogobrojne drvene kućice, imajući svaka ime svoje vile, davala je kroz čitav dan vrlo zanimivu sliku punu života, igre, mladosti i veselja. Ja sam se sa mojim drugovima kupao obično po podne, jer je more tada toplije, sunce grije jače, a osim toga uslijed osjeke plaža vrlo prostrana i široka. Zanimivo je uopće u Engleskoj posmatrati razliku izmedju plime i osjeke. Dok kod nas razlika iznosi u visini najviše jedan metar, a u dužini na pijesku nekoliko koračaja, dotle u Engleskoj ta razlika iznosi katkada do pet metara u visini, a na plaži u mnogo slučajeva po nekoliko stotina metara. I ako si je onda predstaviti razigranu mladež i djecu u veseloj igri, trčanju, bacanju kamena, tjerajući sve u šali najraznovrsniji sport. I odrasliji Englezi van svoga zanimanja, boraveći na ljetnome odmoru vole igru i sport. Nije ništa začudna, ako ih vidite kako se igraju i trče u društvu svoje djece i ostale mladeži. Samo more nema nikada one potpune mirnoće i glatku

površinu kao naše za ljetnih dana. Stalni vjetrić s mora poigrava neprestano mladim raslinjem i razdragano more baca se neprestano svojim valovima na plažu. Vrijeme na plaži je prolazilo dosta brzo i ugodno. Bilo je tu nekoliko poznatih obitelji iz Londona, a osim toga učinjena su i nova poznanstva, tako da je društva bilo uvijek dosta. Iz jutra sam po svršenom zajutarku izlazio u šetnju u park, a poslije se vraćao kući. Tu bi za stolom u sjenici našega vrta po malo radio na novim sastavcima ili pak čitao engleske knjige. Boravak u Frintonu djelovao je na mene vrlo dobro. Bio sam se sasvim oporavio i osjećao potpuno zdrav. Morske kupelji, šetnje po prijatnom zraku punom morska zadaha i simpatične ljetne večeri, provedene u vrtu naše vile, prijale su mi i koristile mnogo. Čestvo sam ustavši rano iz jutra volio sjediti sam u vrtu i razmišljati o svem. Dabome, da su se sve te misli i opet odnosile samo na mene i na one, koji su stvarali moju užu okolinu, prijatelje i rodbinu. Uopće kada se čovjek pravo zamisli, onda može s mnogo prava reći, da ljudi, koji su najbliži njegovom srcu i vezani s njegovom dušom, predstavljaju njegov život, jer što znači život bez ljubavi, prijatelja i bez svoje okoline. Naravno, da su se moje misli najviše zaokupljale sudbinom meni ljubljenih osoba i da su istodobno bile kod majke i ljube, kod braće i prijatelja, na domu u Bakru, u Rusiji kod mojih milih drugih roditelja. Uzalud, sve te misli nisu mogle da stvore nešto nova i da mi kažu nešto pozitivna o njima. Moju je dušu ispunjala strepnja nad njihovim životom i ja sam mogao da se tješim samo prošlim uspomenama. Uspomene su mi sada bile najljepše, svakoga dana svježije i sva-

ka sitnica na koju ranije nisam nikad ni pomišljao, javljala se u mom pamćenju i otkrivala mi toliko ljepote. Jest ljepote, to je prava riječ, jer na što nam sva ostala ljepota jednoga čovjeka bez ljubavi, iskrenosti, duševnosti i dobra srca? Najviše sam se bojao za Palju. Znao sam, da prilike u Rusiji postaju sve teže, da ništa više ne štiti poštene ljude. U jednom metežu ljudi, u divljačtvu i anarhiji jasno je, da je najteže mladim ženama i djevojkama bez ičije zaštite, bez ičije pomoći. Bojao sam se i stoga, jer sam poznavao Paljinu narav i bio uvjeren, da bi se ona prije dala ubiti, nego li dozvoliti, da se netko poigra njenom sudbinom ili dirne u njene roditelje i braću. Ali na sve te crne pomisli nadolazilo bi neko osjećanje utjehe i nada, koja čovjeka posljednja ostavlja u životu i koja nas uvijek s uspjehom vara, govorila mi je o dobrom svršetku svega. Za moje na domu morila me je ne manja briga, ali ipak oni su bili u drugom položaju. Velika je razlika od rata i građanskog rata i anarhije. Znao sam, da će majci praviti vlasti neprilika zbog mog rada na korist jugoslavenske ideje, ali sam bio uvjeren, da je za to ipak nemogu ni suditi ni vješati, kako su se to u Austriji još u početku rata grozili. Za braću sam znao, da će nastojati pomoći majku i sestre i da će ipak nekako progurati ratne nedaće u nadi skorih boljih dana i očekivanju mog povratka. Ja sam od drugova što su poslije mene došli u Rusiju saznao, da moji znadu za mene, da sam živ u Rusiji. Osim toga ja sam im se pod dogovorenim imenom javljao iz Švedske posredovanjem jednog mog prijatelja, što je živio u Stockholmu. Pored toga naziranja na svršetak rata bila su već sada dosta jasna, može se reći opredjeljena. Više nije

bilo sumnje da će saveznici pobijediti. Dolaskom Amerikanaca zapadni front je postajao sveaktivniji i sve se je spremalo na ofenzivu. Bilo je samo u pitanju da li će rat svršiti za par mjeseci ili će se, ne budu li Nijemci htjeli smjesta popustiti, produljiti do proljeća. Inače su saveznici već imali najljepše uspjehe u Mesopotamiji i Palestini.

Sva mi je sreća u mom novome životu ipak ta, da nisam nikada klonuo duhom i da uvijek na stvari i događaje gledam izvjesnim optimizmom. Ovo osjećanje javlja se u mene pored dobre volje i ja se ne mogu potužiti, da sam neki mrzovoljac ili da sam poput nekih ljudi, koji odmah padaju u apatiju prema svemu, pa kadkada neće ni da govore. U mene je naprotiv druga narav. Ja najozbiljnije mogu osjetiti razvitak nekoga događaja i predvidīti njegove posljedice, ali uza sve to ja za to neću da umrem, ni da se dijelim sa životom. Ne, za mene život uvijek ima svoju vrijednost i svoju svrhu. Pored svega toga ja moram blagodariti mojoj naravi, što me je obdarila dušom, koja pored svoje nježnosti i osjetljivosti voli nasmijana srca i što još uvijek imam dobra i naravna humora. Te sve okolnosti bile su razlogom, da je kod mene nakon svih tih razmatranja konačni rezultat bio ipak taj, da sam se sa zadovoljstvom sjećao mladih dana, radosti i sreće provedene u krugu mojih milih, mojih ljubljenih; onih, koje nikada neću moći zaboraviti. Upravo stoga moje je osjećanje u Frintonu bilo dobro. Bilo je časova kada sam se osjećao malo ne potpuno zadovoljan i sa najvećim pouzdanjem gledao u budućnost. Iz vremena mog boravka u Frintonu imam nekoliko radova, koji najljepše karakterišu moje tadanje osjećanje i

moja sjećanja na dom i svoje mile. Da bi barem približno dao sliku o tom osjećanju, ja ću ovdje donijeti dva primjera. Inače sam se u mom radu već bio potpuno usamostalio, pa sam u to doba bio već započeo i pisati pjesme. Kao prvi primjer donosim pjesmu u prozi i stihovima pod imenom »Utješiteljica nada«:

Tiho i bez šuma, kao što za rana jutra ulazi blago proljetno sunce i navješta svečani dan, ona je ušla u moju sobu. Svjetlom je čari napunila prostor i unijela radost mojoj duši, a mir mome srcu; ja opet gledah na svoje sanljive oči i zaboravih tugu . . . .

Lik joj je bio prekrasne žene,
Predivno biće vesele ćudi,
Radošću sjahu plavetne oči,
Ran jorgovan krasio joj grudi.

»Došla sam na čas da te posjetim, da prognam tugu, da te utješim.« Rekavši to glasom anđela s neba, Ona tiho priđe k meni i poljubi me lagano sred čela, kao kad majka na san sprema čedo . . .

»Sad moram poći, kratko je doba, a mnogi još danas u očaju čekaju na me.« Time me Ona sjeti dalekog rodnog kraja i ljudi, koji su tako blizu mome srcu, na tešku sudbinu što nas razdvoji i neizvjesnost što nas mori; pa odmah molitvu boginji svojoj rekoh:

Predobra majko, boginjo Nado,
Vodiljo moja, sjećanje milo,
Ti znaš kako majku imam rado,
I kako starica ljubi mene.

Vječite noći jedino svjetlo,
Utjeho moja, blagoslov neba,
Ti znaš kako neizvjesnost mori
I kolika od nje srcu tuga.

Boginjo Nado, ufanje moje,
Ti što mi na čas otvaraš oči;
Smiluj mi se, dobrostiva budi,
Pođi k majci i utri joj suze.

Ona je tiho saslušala mene i glasom punim obećanja rekla: »Spokojan budi, ja idem k majci, ona me čeka.« I ode.

Nit su se čuli nježni koraci, niti je tkogod otvorio vrata; pa opet bila je Ona boginja moja i tješteljica Nada. Ja vjerujem u Nju i Njoj se molim.

*

Sve sam ovo radio obično iz jutra. Dok bi ja uronio u mislima na moje i prošlost, sjedio na klupi u sjenici, Stevo bi na stolu namjestio mašinu i pribor za pisanje. Ja bi se pod utjecajem tih misli i uspomena onda predao poslu. Nije dakle ništa čudnovato što svi ti radovi govore o uspomenama na one, koji su mi bili i jesu najmiliji.

Kao drugi primjer iznosim pjesmu »Spomen«. Sama ova pjesma spada u zbirku pjesama, što sam ih sabrao pod imenom »Proljetna sjećanja«. (Do danas ja još nisam uspio sabrati dovoljno vremena da zbirku potpuno uredim i dotjeram, pa je prema tome još nisam ni izdao u štampi. Nadam se ali, da će i to doskora biti.) Sama zbirka donosi najviše slike iz mlade proljetne ljubavi i sreće. Evo pomenute pjesme, koja je doduše samo odlomak jedne cjeline, koju radi prostora ne mogu ovdje iznijeti.

SPOMEN.

Davno već nesta svjetlo dana
I noć je tihom prosu po bašti;
Divo moja, lunom obasjana,
Slobode dajmo srcu i mašti.

Življe po proljetne trave sagu
Pođimo u dno gustome lugu.
Zvjezdanim nebom mlađ mjesec plovi;
On znade nas, — mi mu nismo novi.

Lahor ko pred san lelija cv'jeće,
Nebom klizne kadikad zvijezda,
Ovdje nas ništa smetati ne će,
Tu smo već sred našega gnijezda.

XXVI.

Posljednjih dana mjeseca augusta sam se povratio u London obogaćen sa više radova i nekoliko obrađenih predavanja. Život svjetske prijestolnice činio je na čovjeka sasvim drugi utisak. Neopisiva živahnost kolala je svim poslom ulicama, a ljudi su u najboljem raspoloženju hitali za svojim poslom željno i radoznalo, uvjereni da će doskora čuti radosne vijesti. Po svemu se je moglo zapaziti da je rat prilazio svojoj posljednjoj epohi. Na savezničkoj je strani već sve bilo spremno za generalni napad. Na svim bojištima, osim talijanskog očekivalo se je skore pokrete naprijed. Djelatnost flote pojačane mnogobrojnim amerikanskim jedinicama bila je potpuno dorasla svojoj teškoj zadaći, a prevoz vojske, hrane i municije iz Amerike i kolonija obavljao se punom parom.

Svaki je pojedini čovjek bio više razgovorljiv, a mnogobrojni engleski i amerikanski vojnici prolazili su ulicama nasmijana lica, srdačno pozdravljani od prolaznika. Sve je vjerovalo u dobar i skori svršetak. Nijemci već nisu napadali London iz zraka; posljednja njihova ekspedicija bila je svršila vrlo žalosno. Od sedam velikih aviona vratilo se u svoje baze samo dva, i od onda više nikako nisu dolazili. Na radu oko konačne pobjede sudjelovala je sva Engleska: muško i žensko, mlado i staro, a velika množina od tih pripadala je raznim jakim dobrovoljnim organizacijama. Na bojištima je stanje saveznika bilo odlično. Najvećom brzinom gomilalo se na raznim tačkama bojišta nepregledne količine municije i na položaje postavljalo nove baterije. Nadmoć saveznika u artileriji i njenoj municiji bila je već očita. Osim toga je vazdušna snaga saveznika bila pojačana izvrsnim amerikanskim aparatima sa ne manje smjelim pilotima. Na nekim mjestima fronta započete su već bile manje akcije i zabilježeni neki uspjesi. Uza to su neprestano dolazile nove čete iz svih kolonija i Amerike. Pored vojske na fronti saveznici su u to doba raspolagali i mnogobrojnim rezervama, koje su bile porazmještene po jugu Francuske i po Engleskoj. Prikazujući to opće spremanje na napad i razvitak događaja vrijedno je progovoriti malo i o našim ljudima i o našem radu u tim važnim časovima.

Nakon više mjeseci što ih je Dr. Trumbić proveo u Italiji od kongresa potlačenih naroda pa do posjete talijanske fronte i do konačnih diferencija sa Talijanima, povratio se u London odakle je prema potrebi polazio za Pariz. Moram napome-

nuti, da se je aktivnim učešćem Amerike u sklopu saveznika, centar političko-diplomatskog života stvorio u Parizu i da se je tamo raspravljalo i radilo na mnogim problemima, koji su doskora imali da postanu gotovi i da se na njih primjene forme, koje vodstvu saveznika odgovaraju. Čehoslovačka su braća odmah uvidila ovaj važan momenat, pa su za središte svoga rada odabrali Paris, gdje su kasnije uz potporu Francuske i Amerike postavili i svoju prvu narodnu vladu pod predsjedanjem Dra Masaryka. Kod nas su prilike bile vrlo raznolike. Teško je bilo uhvatiti pravu sadržinu svega našeg političkog stanja i života naših ljudi, ali u glavnom, stvari nisu stajale najpovoljnije, a ljudi, kojima je u tim historijskim danima bila povjerena sudbina našega naroda, nisu bili složni. Njihovi pogledi i mišljenja razilazila se u beskonačnost, a lične ambicije su često prevladavale neobuzdanom strasti i nije čudo, što nam je onda onako išlo. Teško bi mi bilo ovdje govoriti o svim onim ljudima, koji su predstavljali naš narod i kojima je bila povjerena naša sudbina. Izjaviti ću naime bez bojazni, da je izmedju dobrih, mnogi od oficijelnih predstavnika vlade sa Krfa, kao i onih iz »Jugoslavenskog Odbora« bio nedorasao za pojimanje i značaj historijskih dogodjaja, a osim toga da je tu bilo i političkih parvenua. Zanimivo je, da se za potonje u našem narodnom životu do rata nije nikada čulo i da su sada na račun svoje spekulacije sigurno računali, kako će po oslobodjenju svi biti najmanje doživotni ministri. O ovakovima stoga ovdje neću ni govoriti. Osvrnuti ću se samo na one, koji su našem svijetu donekle poznati i koji su ipak za naš nacijonalni život imali izvjesno

značenje i uticaj. O diferencijama Dr. Trumbića i g. Pašića neću govoditi. Spomenuti ću samo to, da su iste svakoga dana postajale očitije i da se pogledi tih naših dvaju državnika nikako nisu poklapali. Njihove različite koncepcije nisu bile poznate samo nama; za njih su na žalost znali i saveznici, koji su ih iskorišćivali u svoje svrhe, a na našu štetu. Da je glavnu korist odatle vukla Italija i da je to upravo majstorski izrabljivala, ne treba ni govoriti. No sa diferencijama sa gosp. Pašićem nije sve bilo svršeno. Pored tih, Dr. Trumbić je imao ne manje mučno stanje i unutar samog »Jugoslavenskog Odbora« među svojim vlastitim drugovima. Pored Dr. Franka Potočnjaka, koji je morao izaći iz odbora, bilo je i drugih, kojima se nije dalo biti običnim odbornicima. Među takove spada u prvome redu Dr. Hinković, koji je valjda sigurno držao, da će predsjednik »Jugoslav. Odbora« biti kasnije ministar predsjednik jugoslavenske države, pa je u više navrata nastojao da bi srušio Dra Trumbića i zasjeo na predsjedničko mjesto. Kako mu to nije uspjelo, Dr. Hinković je onda pošao na rad u Ameriku. On je bio sretan što je tamo imao slobodne ruke, a ovi su u Londonu bili sretni što su ga se riješili. S ovakvim prilikama započeo je i razvitak najsudbonosnijih događaja. Pogledi na spor sa Italijom, koji je svakoga dana bio očitiji, bili su različni. Mnogi su u početku pa i sam Dr. Trumbić vjerovali Italiji, i nisu sumnjali da bi Italija mogla poslije sve ne priznati i sve izmjeniti. Karakteristično je ipak, da se jo poslije pokazalo ispravnim mišljenje Dr. Gregorina, koji je još u početku bio protiv svakog sporazuma sa Talijanima, jer je bio čvrsto uvjeren, da im se nesmije vjerovati. Kasnije

su i drugi došli do uviđavnosti, da je on imao pravo. U doba te saradnje sa Italijom doznalo se za mnoge zanimivosti. Italija je bila prikazala Englezima naše ljude i naš pokret nepovjerljivim, pa su nas engleske vlasti i ako pod najvećom tajnom, ali zato ne manje pažljivo nadzirale. »Jugoslavenski bulletin«, kojeg je o velikom trošku u svrhu informacije engleske javnosti naš odbor izdavao svakoga mjeseca na engleskom jeziku, nije imao nikakve sreće. Blagodareći Italiji sva se je zaliha što bi bila slana poštom spaljivala kod cenzure sve do polovice 1917. godine. Ovo je samo jedan primjer, a takovih bi mogao nabrojiti mnogo. Po povratku iz Italije Dr. Trumbić je nastojao da spremi što više materijala, koji će biti neminovno potreban kod mirovnih pregovora. Između ostalog posvećena je i velika briga sakupljanju podataka o svim brodovima trgovačke mornarice bivše Austro-Ugarske monarhije, a čiji su vlasnici bili ljudi naše narodnosti. Znalo se vrlo dobro, da će Italija nastojati da dobije sve ove brodove, pa se upravo s toga moralo biti pripravnim na sve eventualnosti. Pod ovakovim prilikama mi smo zajedno s ostalim narodima polazili u susret skorome svršetku rata. Tješila nas je postojanost Wilsona i njegove javne izjave; u ostale saveznike imali smo manje pouzdanja. U njih je manje više prevladavalo mišljenje, da je Austrija u ovom svjetskom metežu imala sekundarnu ulogu i da je treba poštediti. Do toga bi možda i bilo došlo, da se stara monarhija nije sama po sebi raspala i da se narodi u njoj nijesu nacijonalno opredijelili i proveli svoje revolucije.

Kao prva radosna vijest za saveznike bio je

uspio početak solunske ofenzive. Događaji se na solunskom bojištu izvodili brzo, upravo nevjerojatnom brzinom, osobito uzme li se u obzir minimalne gubitke. Na ulici nas je sve radosno pozdravljalo, a u vagonima podzemne željeznice čuo si samo govoriti o novim uspjesima i neprestano hvaliti našu vojsku, u čiju su hrabrost Englezi imali upravo neopisivo povjerenje i poštovanje. U tim borbama odlično se je iskazala naša »Jugoslavenska divizija« i kao avantgarda gonila Bugare sve do samog primirja. Potpunim porazom Bugara i njihovom predajom stanje se saveznika sasvim ojačalo i pitanje skore predaje Turske bilo je u vidu za najskorije doba. Predajom Bugarske, Turska je bila odrezana od centralnih vlasti i svaka pomisao na uspjeh bila je isključena. Uporedo s time naše i francuske divizije bile su već na nekadanjim granicama stare monarhije, a Englezi su već nekoliko mjeseci u svojim rukama držali Bagdad i Jerusalem. Logička je posljedica bila ta, da se i Turska predala. Prema tome je rat na bližem istoku bio malo ne završen i saveznici su imali oslobođen veliki dio svoje vojske, koji su mogli baciti na zapadno bojište. Raspoloženje saveznika je bilo odlično, a uporedo s time bila je već započela i ofenziva na belgijskom, pa onda na englesko-francuskom frontu. Saveznici su već u napredovanju oslobađali Belgiju i polagano počeli pokretati unapred i centar svoga fronta.

XXVII.

Događaji su se razvijali grozničavom brzinom. U ljudima je sve oživilo i s puno zanimanja nestrpljivo se čekalo na novine. Prodavači novina trčali

su po svim trgovima i ulicama izvikujući jače no ikada glavne novosti i naslove. Nikada se valjda nije prodalo toliko novina i potrošilo toliko papira, kao u ono nekoliko dana pred svršetak strašnoga rata Oktobar je bio već ušao u svoju drugu polovicu i jesenje vrijeme sa čestom kišom i sve hladnijim danima bilo je nastupilo. Više no ikada prije sva je pažnja saveznika bila posvećena bojištima u Francuskoj i Belgiji. Tamo su se vodile najžešće borbe i očekivale skore i važne odluke. Međutim su saveznici već bili oslobodili veliki dio Belgije, a na nekim mjestima južnoga fronta već prešli njemačku granicu. Svo je nastojanje saveznika bilo sada u tome, da se Njemačku prisili na mir još prije nastupa zime. S toga su se vojne operacije saveznika izvršavale najživljim tempom, bez obzira na žrtve i poteškoće. Znalo se je naime vrlo dobro, da bi nastup prave zime onemogućio daljnje razvijanje većih vojnih operacija i da bi se na taj način Njemačka mogla držati još do proljeća. Svakako su posljednjih dana bili zabilježeni vrlo znatni uspjesi i po svemu se moglo predmnjijevati da je konac nesretnoga rata blizu.

U radu za našu nacijonalnu stvar ja sam u društvu profesora Berryja i gospođe Dickinson-Berry pošao za Birmingham. Tamo smo imali održati dva predavanja u korist našeg »Crvenog krsta«, a na temu »Srpska stradanja« i »Jugoslavenska država«. Prvoga dana predavali smo u velikoj dvorani novog birminghamskog univerziteta. Predsjedao je rektor medicinskog fakulteta i veliki prijatelj našega naroda profesor Morrison. Predavanje je bilo vrlo brojno posjećeno i saslušano najvećim zanimanjem. Najviše je publiku zanimao naš

odnos naprama Italiji i jadransko pitanje, o čemu se je u posljednje vrijeme u engleskoj štampi mnogo pisalo. Kad je predavanje svršilo i mi sa nekojim prijateljima našega naroda izašli na ulicu, prodavači su novina izvikivali posebna izdanja. »Austrija je kapitulirala!« Odmah uzesmo novine i pri svijetlu jednoga izloga stali požudno čitati brzojavne izvještaje. Već nekoliko dana ranije izvještavale su novine o većim i manjim pobunama pojedinih vojnih garnizona stare monarhije. Najžešći su karakter imale bune u Českoj, koje su bile početak skore revolucije. O događajima iz naših krajeva mnogo se pisalo o pobuni 79. pješačke pukovnije, grofa Jelačića na Rijeci. Prema tome za Austriju se već sigurno moglo ustvrditi da je momenat njene propasti blizu i da se samo radi još o nekoliko dana do njenog potpunog rasula. Ali pored ovoga bilo je već i vijesti o manjim pobunama u Njemačkoj, koje su simptomatično pokazivale da se prilike mijenjaju i da vlast gubi svoju moć. Brzojavni izvještaji večernjih novina javljali su korak Austrije za primirje, abdikaciju Karla Habsburškog, te provedbu revolucije u malo ne svim krajevima stare monarhije i proglašenje novih slobodnih država.

Odreći ću se već unapred svakoga pokušaja, da na široko prikažem ono, što sam ja zajedno sa mojim drugom Borellijem u taj čas osjećao i mislio. Svakako među one psihološke momente, koji su u životu čovjeka vrlo važni i baš radi toga spadaju u rijetke i neopisive životne časove, treba svrstati i ovaj. Zamislite si moj mladi život, kada sam još u školskim klupama kao mladi gimnazijalac među svojim drugovima širio nacijonalnu ideju. Predo-

čite si sve one časove teške borbe i bolnih iskušenja, što sam ih u ratu za našu narodnu stvar prošao i osjetio. Shvatite, da sam u borbi za slobodu i prava našega naroda teško ranjen na svom mladom tijelu osjetio tople mlazove vlastite krvi i da sam u tom času bio potpuno spreman umrijeti. Da sam u toj borbi izgubio svoj očinji vid za navjek i da sam na taj način bio lišen vidnog života, životne sreće i svega mojega, jer za mene lično nakon toga nije više bilo nikakve budućnosti. Kada si sve ovo predočite i kada vam još spomenem, da sam živio u stalnoj neizvjesnosti o mojoj majci i rodbini, te da nisam mogao znati, da li ću se ikada moći vratiti u svoj radni kraj; onda će vam biti sve jasno. Koliko je radosno i živo zaigralo moje srce i kolikom se srećom punila moja duša, kada sam čuo i doživio čas, da je naš narod konačno, nakon tolikih muka i žrtava došao do svoje kroz stoljeća žuđene slobode. Pomisao, da se je konačno ostvario san, što je kroz stoljeća zagrijavao srca naših pradjedova i veličinom napunjao naše duše, činila me je sretnijim nego li ikada u mome životu. O koliko sam puta u vrijeme najvećih patnja i tako čestoj pogibelji života, pa onda nakon moje nesreće rekao u sebi: »Samo da mi je do konca ostati živim i viditi što će se i kako će se sve svršiti, pa onda mogu slobodno umrjeti!« I vjerujte, u taj čas kad sam saznao, da je konačno svršen rat i da moja žrtva kao sitna u moru neprispodobivih žrtava našeg naroda nije bila uzaludna; ja sam bio gotov umrijeti. Jest, da umrem od prenagle i nevjerojatne sreće. I zaista meni je srce kucalo silno ubrzano, bio sam uzrujan od uzbuđenja i sreće. Nikako se nisam mogao te večeri smiriti. Na moje

su oči navaljivale suze radosnice, a ja sam neprestano mislio na sretne i nezaboravne časove, što su ih u taj čas provodili naši u domovini. Sjetio sam se tamnice u Ogulinu, u kojoj sam i ja kratko vrijeme bio zatvoren i onda sam se sjetio onog velikog mnoštva naših čestitih ljudi, koji su u takvim i još mnogo gorim zatvorima proveli godine. Vidio sam ih kako su doživili sretan čas, kako se otvaraju vrata tamnice i kako im narod navještava sunce sreće i slobode. Pomislio sam na majke, koje će sretno pasti u zagrljaj svojih sinova, što će se vratiti sa raznih bojišta i vidio sam sreću male i ojađene djece, kako se raduju povratku svoga oca i hranitelja. Dakako, sjetio sam se i onih, koji će u tom veselju i radosti plakati gorkim plačem, čekajući uzaludno povratak svojih milih, koji su poginuli i pri tim pomislima ja sam plakao u duši. To su doista oni rijetki časovi, kada se čovjek u isti čas raduje i plače, kada se veseli i u veselju pogleda na svu prošlu tugu, što ga je do maločas pritiskala, mučila i koju nije mogao preboljeti. Pomislio sam na moj povratak i prvi susret s majkom, braćom i rođacima i više nisam mogao izdržati. Proplakao sam od radosti i čuđenja, od sreće, koja nas je zadesila i pomišljao, kako bi bilo lijepo, kad bi skoro čuo štogod o Palji i svojima. Zajedno s Borellijem bio sam gost profesora Morrisona. Radosno smo se oprostili sa našim novim birminghamskim znancima i pošli kući. Po ulicama i u tramvaju nas je svijet oduševljeno pozdravljao, prilazio k nama i rukovao se u znak čestitanja. Englezi su se mnogo radovali novoj vijesti. Oni nisu suviše mrzili Austriju i Mađare, ali su vrlo dobro znali, da se Njemačka sada neće moći više održati. Taj je razlog bio dovoljan, da do nevjerojat-

nosti razigra njihova inače vrlo hladna čuvstva. Te večeri govorilo se i živo raspravljalo u vagonima kao nikad, a upravo kao kod nas na tržnici.

Kod kuće smo dugo raspravljali sa profesorom Morrisonom i njegovom gospođom, koja nas je pogostila obilnom večerom, kao da je znala, da će se te večeri nešto važna dogoditi, što bi se moralo malo svečanije proslaviti. Prije večere smo pisali dopisnice. Borelli ih je kupio, da se javimo našim znancima. Profesor predloži da pokušamo pisati kući svojima, što smo vrlo rado prihvatili. Ja sam pisao u Bakar, Borelli u Zadar. Adresu sam napisao: Bakar, Jugoslavija. (Kako sam se kasnije raspitao, moji su tu dopisnicu primili i ako dosta kasno). Kad smo poslije večere pošli na spavanje, razgovarali smo ja i Borelli još dugo i usnuli kasno u noć.

Drugoga dana vijesti su bile već opširnije i javljale glavne događaje. Govorilo se već i o revoluciji u ratnoj floti Austrije i o proglasima slobodnih država. Vijesti iz Njemačke su javljale prve bune i nemire u Hamburgu i Kielu. Po podne smo održali naše drugo predavanje pred punom kućom u jednom velikom kinematografu. Predavanje je bilo popraćeno skioptičkim slikama iz naših krajeva. Još iste večeri smo se oprostili od naših prijatelja i krenuli za London. Birmingham je inače vrlo simpatičan grad i po položaju i po ljudima. Ali razumije se događaj, koji nas je u njem zatekao vezuje nas s njime vječno u našim uspomenama.

XXVIII.

Kako se već ranije predviđalo, Njemačka se nije mogla dugo boriti. Postepeno, ali ne manje sigurno napredovanje saveznika najviše je uznemirilo njemačke duhove. Mora se naglasiti, da su se Nijemci na svojim starim položajima prije napuštanja, upravo grozničavo borili. Može se slobodno reći, da velika većina položaja nije nikako napustila, jer je tamo našla svoju sigurnu smrt. Sva strogost discipline, koja je moguća samo u Prusa i čitav niz nevjerojatnih činjenica, nijesu mogli promijeniti stanje. Ovdje su Nijemci primjenjivali i njihov stari običaj, koji su rabili nad austrijskom vojskom. Pojedini odredi sa mitraljezama stajali bi pozadi prve linije i kad bi borci iz položaja pokušali odstupiti, otvorili bi na njih ubitačnu vatru. U mnogim betonskim zemunicama, gdje su bili postavljeni mitraljezi, nađena je posluga zakovana u položaj. Na taj način morali su vojnici podržavati vatru do posljednjeg časa, jer im je odstup bio nemoguć. Uza sve ovakove i razne druge manevre njemačka je vojska već bila pokolebana. Pokazalo se i ovaj puta, da je njemačka vojska dobra za nastup, ali da se u odstupanju nezna snaći i održati. Borbe su bile strašne, možda strašnije no ikada. Ranjenika i mrtvih bilo je toliko, da se nikako nije moglo stvoriti barem približan račun. Najviše gubitaka je zadavala artilerija. Front se je sada pomicao unapred na svim položajima. Napredovanje se je vršilo uz neprestanu potporu artilerije. Napose nisu municije štedili Englezi i Amerikanci. Istodobno je aviatika saveznika napadala pozadinu neprijatelja i smetala prebacivanje vojske i municije. Garnizoni iz pozadine nisu se više dali na frontu, a i na fronti je dolazilo do pojedinačnih buna u pojedinim jedinicama njemačke vojske. Austrijska artilerija, čim je saznala za rasulo Austrije, nije se htjela više boriti i predala se. Isto

se je tako predavala i velika množina njemačkih vojnika, što se prije dešavalo tek pod slučaj nužde.

Njemačka vrhovna komanda nije više znala što da čini. Bili su riješili pokušati jednu akciju sa ratnom flotom i stvorili su plan, koji je već za koji dan trebalo izvršiti. Štab marine je na to pristao uvjeren, da će to moći, ali se onda desilo nešto, što se do tada kod Nijemaca nije moglo dogoditi. Kada je naime momčad brodovlja saznala za namjeru svoje glavne komande, pobunila se i otkazala svaku privolu na slične vratolomije. Svi su znali, da nisu u stanju, da se bez velikih gubitaka upuste u borbu sa savezničkom flotom, koja je baš sada bila najjača. Posljedica ovoga bile su pobune mornara i lučkih radnika u Hamburgu i Kielu, te svim fortovima, što su branili ulazak u ratnu luku. Onda se desilo ono, što vam Nijemac još pred kakovih par mjeseci ne bi bio nikako vjerovao. Na ratnim brodovima i po gradu zalepršali su crveni barjaci. Ugušiti bunu i pokušati ponovno uzdignuti duh vojnika bilo je nemoguće. Revolucija flote urodila je u njemačkoj kopnenoj vojsci nevjerojatno zlim posljedicama. Prije no što bi se bilo moglo i pomisliti raširila se ta vijest po svim velikim gradovima Njemačke i cijelo je pučanstvo pokrila neka tajanstvena šutnja i potištenost. Svi su sa zebnjom očekivali što će biti. Na fronti se je vojska već slabo opirala savezničkom napredovanju. Napori, što ih na svaku vojsku postavlja odstupanje, su potpuno iscrpli njemačke vojnike. Dovoz hrane bio je slab, a i municije nisu imali ni izdaleka toliko, da bi mogli izdržati artilerijski duel. Ranjenike se ostavljalo na položajima, sanitetskih je vlakova

bilo malo i sve je to ubijalo volju nekada borbenog Prusa i Bavarca.

Kod saveznika se radilo najvećom napetošću. Nastojalo se, da se Njemačku prisili, da već za koji dan kapitulira. Već je bila oslobođena malo ne čitava Belgija i saveznici su već na mnogo mjesta bili na njemačkoj teritoriji. Lloyd George je radio sa svojim kolegama dan i noć. Sve je već bilo spremno za pregovore. Pročulo se onda, da Njemačka želi pregovarati, a saveznici su joj dali uvjete za primirje, koje je njemačka vrhovna komanda morala prihvatiti u roku od četrdeset i osam sati. Bio je to najnestrpljiviji momenat u historiji cijeloga rata. Sve je očekivalo najvećim nestrpljenjem njemački odgovor. Za to vrijeme su saveznički komandanti imali naređenje, da napadaju bez obzira na gubitke i da bez prestanka dejstvuju cjelokupnom artilerijom. Htjelo se naime iskoristiti vrijeme i djelovati na duh njemačke vojske i njenih komandanata. U tom napetom čekanju nije Lloyd Gerge sa svojim kolegama odlazio kući iz vladine palače, a parlamenat je neprestano zasjedao. Glavno komandovanje savezničke flote bilo se već potpuno spremilo, da pođe u susret njemačkoj floti, koja se prema uslovima primirja morala predati.

Događaji su se onda razvijali nevjerojatnom brzinom. Sve je bilo prepuno novosti; o ranijim novostima saznavale su se pojedinosti i čovjek prosto nije bio u stanju, da sve slijedi. Uza sve nastojanje nije se moglo sve pročitati, sve saznati i čuti, što je svakoga zanimalo. Sve je bilo zanimivo, sve jednako važno i nije se smjelo propustiti ništa. Bili su to dani, kada se nemirno radilo, kad se u časovima odmora nije mirovalo, noću kasno lijegalo i još

pred san mislilo na novosti, što ih je sobom imao donijeti slijedeći dan. Ja sam čitao sa svim mojim čitateljicama, sa Živkom i mojim engleskim drugovima. Sada se više nije radilo o danima, već se je računalo na satove. Sutra u dvanaest sati imalo se čuti, je li primirje zaključeno ili ne. Tačno u podne imala su, ako Nijemci prihvate sve postavljene uslove, prestati neprijateljstva i zamuknuti puške i topovi. Sve je bilo u nekoj nervozi, sve je čekalo podne. Vlada je već vjerojatno i znala, da je kod vrhovne komande, gdje su se pregovori vodili, odluka pala,. ali izjave o tom još nije bilo. Lloyd George je, kad su ga u večer pitali, rekao: »Još nemogu ništa izjaviti, čekajte sutra na podne.« I doista drugoga dana pred podne se desilo ono, što je do ludila razveselilo i same hladnokrvne Engleze. Tačno pred podne dana je radiotelegrafijom vijest u sve krajeve, da je primirje sklopljeno i da u podne prestaju neprijateljstva. U isti čas počeli su po cijelome gradu pucati topovi, zvoniti sva zvona i bez prestanka zviždati sve tvornice, parobrodi i lokomotive. Automobili su živahno jurili gradom trubeći neprestano, a na ulici je sve izgubilo svoju prirođenu poslovnost i pretvorilo se u veselu i nemirnu strku. Ljudi su uzvikivali, rukovali se, grlili i ljubili, a vojnike i oficire su podizali i nosili. Saznanje konačne pobjede punilo je radošću duše svih Engleza i oni su otvorena i dobra srca davali najvidniji izražaj svoje neopisive radosti i veselja. Najveću su radost pokazivali vojnici, jer su sada znali, da su ostali živi i da više neće na bojište. Toga dana valjda nije nitko radio; ako je morao raditi, onda je mislio na sve prije, nego li na rad. Mi smo odmah poslije objeda izašli sa nekoliko automobila »Crvenog krsta« u grad, da razgledamo narodno veselje. Ulice su bile poprimile neopisivu sliku. Ljudi je bilo više no ikada, a lica su sviju sjala od neopisive sreće i veselja. Jedna za drugom prolazile su razne povorke sa glazbama kličući vojsci, kralju, saveznicima i t. d. I kako se je približavalo veče, tako je raslo i oduševljenje ili da bolje kažem nervoza i uzbuđenje u ljudi. Toga dana su se ljudi ponašali najčudnovatije i najrazličitije i nitko ne bi vjerovao što su sve bili kadri učiniti u tom veselom upravo ludom raspoloženju. Nemoguće bi mi bilo opisati sve događaje, što su se zbili, ali ću ipak za karakteristiku iznijeti dva primjera, da bi čitaocu tako dao približnu sliku stanja. U najvećem londonskom perivoju zvanom »Hyde Park«, ima pored ostalog dosta veliko umjetno jezero, kojeg radi svoga oblika zovu »Serpentinom«. U gustoj vrevi tisuću prolaznika najviše su se svojom neobuzdanom radošću iskazivali vojnici. Jedna skupina australskih vojnika je stajala pored pličine samoga jezerca. Njihov se užitak sastojao u tome, da bi svaku mladu djevojku opkolili i onda je ugurali da gazi po vodi. Kad bi pak prošao netko od njihovih australskih drugova, oni se ne bi time zadovoljili, već bi ga uhvatili za ruke i noge i bacili u vodu. Sve ovo je posmatralo tisuće ljudi i slatko se smijalo. Na veče, kad je već pored veselja počeo djelovati i alkohol, vojnici su se skupili na trgu Trafalgara i tu plesali i igrali se zajedno sa ostalom svjetinom. Odjedamput su nasred trga zapalili krijes i u pomanjkanju drugog drva bacali u vatru sve bez razlike do čega su došli. Sjetili su se, da su na jednom obližnjem trgu izložene njemačke zarobljene baterije. Pošli su tamo i sa istih skinuli kolesa,

rude i sve drvene predmete i bacili ih na vatru. Kada im je i toga ponestalo, a pored velike vatre bila se razbuktila još jače vatra u njima, provalili su u obližnje kavane i na garište odvukli mnogobrojne stolove i stolice. Nitko to nije u taj čas pokušao spriječiti, nitko se na to nije srdio, već su svi radosno gledali i uživali u vatri kao djeca. Bio je dan najveće pobjede u njihovoj historiji.

Večernje novine su bile već donijele tekst ugovora o primirju i vijesti o veselju na fronti. Narodno se veselje nije sleglo ni slijedećih dana. Novi događaji davali su svaki čas nove pobude za proslave i svečanosti. Svakako je najveličanstveniji događaj za Engleze bila predaja njemačkog ratnog brodovlja.

Kako su se događaji po primirju kasnije razvijali, to je čitaocu manje više poznato, pa o tome više neću govoriti.

XXIX.

Osvanuo je kroz godine dugo isčekivani i željeni mir. Za njim je žudio svatko i nije bilo čovjeka, koji se nije radovao prestanku neprijateljstva. Zamukli su neumorni topovi, otpočinule bojne puške i svaki se je čovjek po malo vraćao svom predašnjem poslu te nastojao, da svoj život udesi onako, kako je to bilo i prije rata.

Ja sam se radovao možda više nego iko drugi, što ću doskora moći dobiti vijesti od kuće. Veselio sam se skorome povratku i bio pun nade, da će se sada i prilike u Rusiji prije srediti. Znao sam doduše da se neću povratiti odmah prvi mjesec, ali pola godine ne znači ništa za čovjeka, kad zna da je to sigurna stvar. Po svršetku samoga rata najveća mi je briga bila, kako bi na najzgodniji način moju majku i moje sestre upoznao sa nesrećom, koja me je zadesila. Bio sam im već pisao, ali o tome ništa. Smišljao sam razne načine, ali nijedan mi nije izgledao zgodan. U toj zabuni od nekoliko dana priskočila mi je u pomoć Grofica Haverfeld. Gospođa Aveline Haverfeld bila je jedna od vođa ženskog pokreta i rada u Engleskoj. Za rata je učinila mnogo dobra sa svojim bolnicama, pa je tako u društvu pokojne Dr. Elsie Inglis došla i k nama u Rusiju. Tamo sam je upoznao i od onda smo bili dobri prijatelji. Ona je već prvih dana primirja imala u misiji »Crvenog krsta« putovati na Rijeku, Zagreb i Beograd, da pučanstvu dijeli pomoć engleskog i amerikanskog »Crvenog krsta«. Prije svoga odlaska bila je tako dobra i došla me posjetiti i pitati, nemam li štogod da javim svojima. Odmah sam se sjetio da bi bilo najbolje, kad bi stvar moje nesreće saopćio, odnosno upoznao moju majku s mojim današnjim stanjem tako, da zamolim groficu za posredovanje. Ona je drage volje prihvatila moju molbu. Znala je doduše, da je to vrlo teška zadaća, kakvu nije nikada imala u životu, ali je bila svjesna, da je njena dužnost to učiniti. Savjetovali smo se i uvidili, da će biti mnogo bolje kad joj to ona usmeno saopći. Žena ženu najbolje poznaje, zna slabost njihovih nježnih osjećaja i bolje je, da je sa stvari polagano upozna. Pored toga sam napisao pisma: jedno majci i braći, a jedno najstarijoj sestri i zajedno s nekoliko mojih fotografija dao grofici, da im preda. Ona mi je obećala da će učiniti sve, da ih uvjeri o tome, kako se ja osjećam dobro i da sam potpuno zadovoljan. Naglasio sam joj neka im istakne, da se ne

osjećam ni malo nesretnim i da sam za moju budućnost potpuno opskrbljen, pa da se zato ne trebaju bojati. Zamolio sam je, neka mi odmah po susretu s mojom majkom i braćom piše. Za vrijeme dok sam pisao pisma, bio sam silno uzbuđen. Pomišljao sam na naš prvi susret i onda mi je bilo strašno teško i tužno. Mislio sam i o tome, da li da im nešto pišem o Palji. Neki čudan predosjećaj govorio mi je ne i ja nisam pisao. Mislio sam, da li će mi biti suđeno, da je još ikada vidim; pa čemu im onda pisati o nečemu, zašto još nisam siguran. Neznam, ali ja sam već onda u svojoj nutrinji osjećao neku tjeskobu i predviđao, da će se stvar sa Paljom svršiti zlo. Otklanjao sam te grube i nepovoljne misli, ali sudbina je i dalje kopkala po mojoj duši i srcu. Još sam jedamput grofici sve objasnio, dao joj majčinu adresu i zahvalio joj na velikoj i neprocjenivoj usluzi, što će mi je na taj način iskazati. Na rastanku sam se oprostio s njome i poljubio joj ruku. U mojim mislima mi je izgledalo, da sam se u taj čas oprostio s mojom majkom i da sam u svojim rukama imao njenu. Bio sam silno uzrujan i umoran. Čim je grofica otišla, ja sam se vratio u moju sobu i potpuno shrvan bacio na krevet.

Najteža stvar je bila učinjena. Bio sam potpuno uvjeren, da će grofica znati najbolje izvršiti svoj teški zadatak. Zadovoljan, da sam i to učinio, spremao sam se polagano na moj povratak. Nadao sam se da će to biti u proljeće; a dotle, mislio sam, znati ću već nešto i o Palji. Zadovoljno sam radio na svojim radovima uvjeren, da će mi Bog konačno dati da se sve svrši dobro. Posla je sada bilo dosta. Između nas i Italije prilike su se sve više

zaoštravale. Trebalo je na svaki način suzbijati talijansku propagandu, koju se najviše osjećalo u potkupljenoj štampi. Moralo se s toga pisati mnogo i trčkarati okolo po svim redakcijama raznih listova i moljakati za uvrštenje pojedinih članaka. Pored toga rada sam i nadalje radio za naše novine u Americi i po malo spremao sastavke, koje sam mislio objelodaniti po povratku u domovinu. Radio sam i spremao se. Nastojao sam, da uštedim što više novaca, da bi se mogao kući vratiti opskrbljen barem za prvi početak. Htio sam naime da prigodom moga dolaska što više pomognem majku i braću, da ih tako uvjerim, da mi je dobro i da se ne trebaju apsolutno ništa brinuti za mene. Glavna mi je misao bila, da ih već odmah u početku uvjerim, kako nisam potreban njihove pomoći i da sam dovoljno jak i spreman za samostalan život i životnu borbu.

Dani su odmicali u radu i poslu. U neprestanom očekivanju na vijesti od kuće primakao se po malo i Božić. Za to vrijeme sam i dalje radio, dalje se zanimao i spremao za put. Same praznike proveli smo u klubu na vrlo svečani način, u pravom veselom raspoloženju. Bio je to prvi Božić poslije rata. Ne manje veselo dočekali smo i novu godinu 1919. Svi su se pouzdano nadali boljim danima i sretnijem stanju. Ne znam, u tom veselju i radovanju svih mojih drugova i sve moje okoline ja nisam i opet mogao osjetiti ono svoje nekadanje naravno i vedro, veselo raspoloženje. Neke teške slutnje neprestano su mi govorile, da se ne radujem, jer još neznam sve i neznam da li će se dobro svršiti. Zabrinjivalo me, što nemam od kuće nikakvih vijesti, a ne manje što o Palji još nikako ni-

sam mogao ništa doznati. Ali i pored crnih slutnja ja sam živio u nadi i čekao dane, kad ću saznati, što je sa mojima i što je sa Paljom. Ovo čekanje bilo je dovoljno, da me neprestano drži u stalnoj zabrinutosti, ali u glavnom ja sam se ipak nadao dobro. Nisam ni izdaleka pomišljao na to, što me sve čeka i kakve će me strašne vijesti jedna za drugom zadesiti.

XXX.

Početkom januara savezničke su čete nastavile sa okupacijom pojedinih krajeva. Tako su za neko vrijeme bile zaposjele i Odessu. Nadao sam se, da ću doskora moći dobiti vijesti od Palje i njenih dobrih roditelja. Bio sam riješio čekati izvjesno vrijeme. Ako dotle ne primim ništa, da pišem sam. Međutim nekoliko dana kasnije posjetila me je May King i sva izvan sebe od veselja i sreće saopćila, da im se javio otac. Ujedno je pisao, da kreće na put i da ga doskoro mogu očekivati u Londonu. Iste večeri pošao sam sa Mayom u Leytonstone do njene sestre i rođaka. Svi su se radovali, a ne manje ja. Bio sam više no uvjeren, da će Mr. King donijeti vijesti o Palji i njena pisma. A što bi drugo i mogao očekivati; ta njihove su kuće bile nedaleko jedna od druge i viđali su se svakoga dana. Mene je svega ispunjalo neko neobuzdano veselje, onda je to veselje nadvladala čvrsta nada i ja sam zadovoljno pogledao u svoju skoriju budućnost. Mislio sam, da ću u isto vrijeme dobiti vijesti i od mojih. U tim mislima sam već osjećao, kako s njima zajedno živim i kako se kroz naša pisma preplića radost i suze. Volio sam ih silno i neznam da li bi mogao reći, prema kome je od njih moja ljubav bila jača. Ne, ne, sve sam volio jednako, svi su oni bili moji mili, jer ako je ljubav istinska, iskrena, sveta i velika, onda je to ljubav, koja se je uzdigla da krajnjega vrhunca. I uživao sam u svojim snovima, kako ću ih sve zajedno upoznati, kako će se zavoljeti i kako će poslije toliko nepogoda nad našim domovima ponovno zavladati ljubav i sreća.

May sam na rastanku zamolio, da me o očevim vijestima tačno izvještava, te da me o njegovom dolasku odmah obavijestit. Mr. King je bio čovjek, čiji je dolazak za mene značio sve. Nadao sam se, da će ono, što će mi on javiti, biti ne samo dobro, već da će sve u moju dušu unositi radost. Na žalost desilo se je obratno . . .

U vrijeme nekog napetog iščekivanja, kada se dugotrajna neizvjesnost primiče svome kraju, a čovjek ipak o samoj stvari još nezna i ne može znati ništa, proživljavamo najteže časove. I što je najčudnovatije, uvijek poslije ovakovoga nepodnosivog osjećanja, poslije teškog stanja sumorne nervoze nastupaju najsudbonosniji događaji. Čovjek što je bliže kraju neizvjesnosti i time bliže saznanju realnosti, instiktivno osjeća, da će se važni momenat po njega zlo svršiti. Ima nešto izvjesna u našoj nutrini, doduše zagonetna i neobjasnjiva, što nam kao neki barometar života predskazuje nastupe životnih bura. Zanimivo je, da sam posljednje dane, pred sam dolazak Mr. Kinga, postepeno, iz početka jedva primjetljivo gubio volju, nadu i raspoloženje. Zatim sam se polagano upustio u neka čudna rasuđivanja i misli o tome, kakve bi mogle biti nove vijesti i što se je sve moglo desiti nakon moga odlaska iz Odesse. U slič-

nim časovima najgore je mnogo misliti. Misli čovjeka umaraju, iscrpljuju, tjeraju u očaj i zabunu i od dugih misli na nešto, o čemu nismo u stanju stvoriti zaključke, mogao bi čovjek poluditi. Jedino je još dobro, što nas u takovom stanju nada u dobar ishod neprestano vara i do posljednjeg časa nadvladava sve crne misli, slutnje i gruba predskazanja.

Jednoga dana javila mi je May, da je otac pisao sa Malte i da ga očekuju svakoga dana. Nekoliko dana kasnije on je doista stigao. Uzbuđen, pun neobuzdane znatiželje, pitao sam May telefonom, ne bi li ih mogao posjetiti i kada; ali mi ona odgovori, da je to nemoguće. Rekla je, da je otac silno umoran od puta i zaposlen. Osim toga da će do dva dana doći u London i lično me posjetiti. Pitao sam je onda čemu tako, kada bi ja mogao doći k njima; ali mi ona odgovori, da je to očeva želja. Kada sam je zapitao, ima li vijesti za mene, rekla je da ima. Kad sam pitao kakve su, ona mi je dosta čudno izgovarajući rekla: »Vidjeti ćeš« i oprostila se završivši razgovor. Sve mi je ovo tek kasnije bilo jasno. U taj čas mislio sam jadnik na sve prije, nego li na ono, radi čega me je Mr. King htio lično posjetiti u mome stanu. Kao dvije teške i duge godine prošla su dva dana teškog iščekivanja i napokon je došao dan, kada me je trebao posjetiti Mr. King. Sumnjam, da sam ikada u životu nešto očekivao sa tolikom zebnjom kao taj dan. Još iz jutra sam primio kartu, kojom mi je May javljala, da će me po podne posjetiti otac i ona.

Moglo je biti par minuta prije pola tri; pamtim sve kao da se dešava danas. Nervozno, skoro svakoga časa gledao sam na sat i čudio sam se, kako vrijeme polagano ide. Napokon su došli i teško stanje iščekivanja je prestalo, da se pretvori u krajnju slutnju. Pozdravio sam se sa Mr. Kingom i Mayom. Poznavao sam ga još iz Odesse vrlo dobro. Bio je čovjek dosta ozbiljan i kao Englez jedan od onakovih ljudi, koji se rijetko smiju. Uza sve to njegova mi se ozbiljnost pričinila u prvi mah nenaravna i značajna. Ali opet, mislio sam u sebi odbijajući zle slutnje, vjerojatno su se strašni događaji života u Rusiji na njemu jače odrazili. Srce mi je živo kucalo od napetoga uzbuđenja; bio sam toliko uzrujan, da nisam znao što reći i čime početi. Htio sam ih uvesti u gostinjsku sobu, ali mi oni predlože, da bi bilo zgodnije poći u moju sobu. »Tamo ćemo moći biti sve vrijeme sami«, rekao je Mr. King, »a to će biti mnogo bolje«. Prihvatio sam drage volje njegov predlog, radujući se već unapred, koliko će mi mnogo pričati. Nisam ni izdaleka posumnjao, zašto on želi, da budemo sami i zašto mi o Palji i njenima ne govori u gostinjskoj sobi. Uspeli smo se stepenicama do moje sobe i tu ih ponudim, da sjednu. Mr. King i May sjedoše na ponuđena mjesta. Kratko vrijeme je trajala šutnja, nitko od nas nije govorio ništa. Zatim se prvi snašao Mr. King i počeo me pitati, kako sam i kako živim. Začudilo me njegovo pitanje. Bio sam uvjeren, da mu je o meni sigurno pričala May i prema tome čemu to pita, kada zna koliko znatiželjno od njega očekujem novosti i koliko su one značajne po mene. Da, vjerojatno baš radi toga Mr. King i nije rado prelazio na glavni predmet našega razgovora. Odgovorio sam mu vrlo kratko. Neznam kako, ali ja sam u sebi na-

jedamput osjetio naglu promjenu i najozbiljnije rekao:

»Dragi Arture Arturoviću!« tako sam i ovaj puta oslovio Mr. Kinga, jer smo govorili ruski. Svima nama, koji smo se upoznali u Rusiji bez razlike na narodnost, kojoj smo kao pojedinci pripadali, godilo je govoriti ruski. Zatim sam nakon kratke stanke produžio: »Neznam i ne mogu znati, što ćete mi sve reći o našim milima u Rusiji. Svakako osjećam izvjesno neraspoloženje ili bolje rekući zabrinutost zbog svih njih. Vjerojatno je ipak nadošao čas, kada ću nešto saznati o njima. Prilike su u Rusiji nakon mog odlaska bile teške, a tako je i danas; pa sam uvjeren, da ste svi zajedno doživili teških časova i da vam je moralo biti strašno. Upravo s toga vas molim, da ne tajite ništa. Želim, da od vas nakon tolikih muka teške neizvjesnosti saznam pravu i konačnu istinu. Podnio sam u životu dosta toga i nadam se da ću biti dovoljno strpljiv i suzdržljiv, da do konca saslušam vaše iskrene riječi i vaše iskaze«. Govoreći tako, moje su se misli ređale u rečenice, bez da sam u taj čas mogao razumijeti sama sebe i promjenu što se je sa mnom odigravala. Uza svu volju nemoguće mi je opisati to stanje. U duši i srcu sam osjećao, kako se nešto naglo sakuplja, zapliće, steže i napinje i sve mi se činilo, kako će puknuti i dogoditi se nešto strašna. Mr. King me nije prekidao. Slušao je pozorno i tek katkada, kao za sebe rekao: »Da, da«. May je sjedila po strani i kad sam ušutio, čuo sam kako nemirno diše. Naslućivao sam nešto teško i nevjerojatno. U mojim se čuvstvima vodila konačna i odlučna bitka između nade i crnih slutnja. Sve mi se činilo, da će nada

biti pobijeđena . . . . Artur Arturović se u tom teškom i odsudnom času malo nakašlje, kako to obično čine ljudi, kad im je neugodno započeti neki razgovor i otpočne svoje pričanje:

»Pravo kažete; u ovo malo više od godinu dana po našem rastanku, mi smo u Rusiji doživili svega. Sve je to bilo strašno, grozno, nevjerojatno; upravo ja još i danas pravo ne vjerujem u sve ono, što se je događalo i što sam proživio. Ja sam preživio, a to je osobita rijetkost, jer trebate znati, da je velika množina ljudi proživljavajući te grozote pala žrtvom strahota i najbijesnijih nasilja. Vjerujte mi, ja sam za to vrijeme mnogo i mnogo ostario i još se više promijenio. Da, mi smo ljudi upravo najstrašnije zvijeri i životinje. Eto tako vam je bilo u Rusiji, tako je sada i biti će još dugo. Nastojati ću prikazati vam glavne događaje onako, kako su se razvijali, da bi vam bilo barem donekle jasno i moguće razumjeti sve što se je dogodilo. Molim vas samo da me saslušate do konca i čim manje prekidate pitanjima. Nemoguće je pričati sve na široko, a pored toga za mene je samoga vrlo teško i naporno ponavljati u mislima sve one strašne i tužne događaje, što sam ih sam svojim očima gledao i svojim čuvstvima proživljavao.

Odmah nakon vašeg odlaska prilike su se naglo počele mijenjati. Ja, koji sam još za vašeg boravka bio prilično optimista, izgubio sam svaku nadu i sa strahom čekao na ono, što se je malo kasnije i zbilo. Fisakove sam viđao često. S vama je iz njihove kuće otišla i veselost. Palja je bila šutljiva i nestrpljivo čekala na vaša pisma. Koča mi se tužio kako je stanje u vojsci nesnosno i kako osjeća i vidi, da se nešto nevjerojatnog i

užasnog sprema. Sve su okolnosti govorile za to i vi ste još bili na sjeveru Rusije, kada su u Petrogradu boljševici podigli bunu i preuzeli vlast. Kod nas je to išlo dosta teško i borbe su trajale dugo. Najžešće su se borbe vodile između boljševika i Ukrajinaca. Za vrijeme tih borba Odessa je u mnogome promijenila svoje lice poharana uličnim borbama i pljačkom. Razbojstva su bila najobičnija stvar i bilo ih ije toliko, da ni sam ne vjerujem, kako kod ljudi može doći do tolike zaboravi i tako strašnih razmjera. Za vrijeme jednog zatišja bio sam na dulje posjetio obitelj Fisakovih. Aleksej Filipović i Sofija Aleksandrovna bili su puni zabrinutosti zbog svoje djece. Najviše im je brige zadavao Koća. Znali su dobro što pod boljševicima čeka oficire i sama pomisao na to tjerala im je strah i užas u sve nerve i svo biće. Koća ih je sam mirio, koliko je znao i uvjeravao kako će se u slučaju boljševističkog režima sakrivati i moći dalje neopaženo živiti. Palja je bila potištena. Pričala mi je, kako je od vas primila razna pisma i karte sa puta, onda jedno pismo iz Londona i više ništa. Vjerovala je, da već pošta iz Engleske ne ide. Ja sam joj isto potvrdio. Ni ja nisam od mojih dobivao ništa. Svima im je sada bilo žao, što s vama nisu pošli Palja i Koća. U takovom bi slučaju bili za njih barem sigurni i ne bi se dogodilo ono, što se je kasnije dogodilo.

Jednoga dana uspjelo je boljševicima nakon teških borba zauzeti uz pomoć ratnog brodovlja Odessu. Puna dva dana bombardovali su ratni brodovi nezaštićeni grad i Ukrajinci su se najzad morali povući i predati. Nastalo je strašno klanje, teror, hapšenja i ljudi su nestajali kao da ih je progutala tmina. Prvi je zadatak boljševika bio, da pohvataju sve oficire bivše armije i da ih poubijaju. Već prva dva dana su smaknuli preko tisuću i pet stotina oficira. Sve je to išlo u najbržem toku, bez suda i priziva i bez obzira na vaše mišljenje i neutralnost. Činjenica, da ste ranije bili oficir bez razlike aktivni ili rezervni, bila je dovoljna da vas osude na smrt. U Odessi su izvršena smaknuća na najstrašniji način. Trupla su poginulih oficira stotinama dovozili kolima do na kraj lukobrana. Tu bi svakome za noge privezali težak kamen i bacili ga u more. Tako se desio i strašan prizor, koji će mi za navijek ostati u pameti. Jedna bogata gospođa ponudila je veliku svotu novaca onome, koji bi joj izvadio truplo njena supruga. Novac je u to doba igrao glavnu ulogu. Tako se i pod boljševizmom za grdne pare i zlatnike moglo sve učiniti. Nije dakle čudo, da su se ronioci lučke posade pogodili sa udovicom i već slijedećega dana pošli na posao. Sve se činilo u redu, ali ronilac, koji se spustio, izašao je već nakon nekoliko minuta i bio lud. Drugoga dana je, neznajući pravi razlog nesreće svoga druga, pokušao sreću drugi ronilac. Ali je i on nakon par časaka, što je bio pod vodom, dao znak da ga podignu Kad su mu skinuli ronilačku metalnu glavu, on je sav blijed i preplašen počeo vikati: »Za Boga ljudi, oni dolje drže meeting. Stoje svi na nogama i mašu rukama«. Sav se prisutan svijet snebivao od čuda. Nitko nije mogao u prvo vrijeme objasniti slučaj, a ipak se moralo dešavati nešto strašna. Jedan je ronilac poludio, drugi skoro, a ostali se više nisu dali na posao ni za najveće svote. Međutim što je bilo na stvari. Kako su boljševici sve svoje žrtve bacali sa

vrha lukobrana, to je na malom prostoru bilo nekoliko stotina. Svaka je žrtva imala privezan kamen za noge i prema tome bila je u takvom položaju kao kad čovjek stoji. More je bilo malo uzburkano i pošto tamo nema velike dubine, to se je talasalo i pri dnu. Uslijed talasanja vode gibala su se i njihova trupla i pomicale ruke. Sve je to odavalo strašnu sliku pa nije čudo što se je roniocima dogodilo.

Kad sam vam ovako samo jednim primjerom ocrtao strašno stanje, koje je nastalo dolaskom boljševika, onda si možete predstaviti u kakvim su se teškim prilikama nalazili Fisakovi. Vjerojatno se sjećate, da je morska obala oko Odesse puna kamenih špilja i gudura i da za neke od tih malo tko zna. Kako kraj, u kome smo živili nije daleko od mora, Koća se je odmah po dolasku boljševika sakrivao po tim špiljama i gudurama i samo bi kadikad kroz tamu noći krišom dolazio kući. Kod kuće su Sofija Aleksandrovna i Aleksej Filipović zajedno sa Paljom i malom Ksanjočkom provodili teške dane pune straha i tuge. Odredi boljševika i patrole njihove crvene garde dolazili su vrlo često i pretraživali čitavu kuću, ne bi li pronašli Koću. Bivalo je slučajeva kad bi došli noću sasvim iznenada, misleći da će ga ipak jednom naći. Prigodom ovakovih nemilih posjeta, dešavale bi se plačne scene. Sofija Aleksandrovna uzaludno bi zaklinjala vojnike, da joj povjeruju, kako njenog sina nema i sva uzrujana plakala. Palja se je pri tome držala dosta odvažno, mirila majku, zaštićivala svoju malu sestru i pri tome se pravdala s podivljalim vojnicima. Aleksej Filipović bio je obično u gradu na prisilnom poslu i vraćao se kući tek na

veče. Koliko su se svi zajedno izlagali za Koću donašajući mu hranu i izvješťavajući ga o patrolama, pojmiti ćete i sami, pa vam o tome neću govoriti. Ja sam lično silno žalio te ljude, često sam smišljao kako da im se pomogne, ali se tu na žalost nije moglo pomoći ništa. Znao sam sve što se događa i sa užasom predviđao ono, što se je imalo dogoditi kod Fisakovih. I vama će, bez da vam kažem biti jasno, da su i Koću jednoga dana morali uhvatiti.

Bila je zimska noć. Vrijeme je bilo vrlo hladno. Za dva dana padao je Nikoljdan. Noć je bila tamna, zvijezda malo, more je šumilo lakim valovima, a sav je kraj naokolo bio pust. Koća se prokrao kroz gudure i vrtove te došao kući. On vjerojatno nije ništa primjetio, ali ga je netko morao vidjeti i podkazati boljševicima. Te noći kao na nesreću Aleksej Filipović nije bio kod kuće, jer je nedaleko Odesse bio na radu već nekoliko dana. Sofija Aleksandrovna, žena plaha i dobroćudna, neznam kada je više strahovala; da li onda kada je Koća bio kod kuće ili kada nije znala gdje je. Prije nego što su legli, Sofija Aleksandrovna je još jednom sa Paljom izašla i pomno oko kuće i u vrtu razgledala, ne bi li štogod sumnjiva primjetila. Kad su se vratile u kuću, pokušala je nagovoriti Koću, da se vrati. I doista bi to bilo najbolje. Bilo je kasno u noć i nitko ga ne bi primjetio. Ali Koća je bio umoran, blijed i prehlađen od neispavanih noći i napora, a vani je duvala oštra zima. Nije mu se dalo nikako otići, bio je bez volje i htio da do zore ostane kod kuće. Palji se ražalio brat i nagovarala je majku, da popusti. Uostalom vi znate kakovi su mladi ljudi. Suviše se pouzdavaju u samo-

ga sebe i podcijenjuju opasnosti života, što im prijete. Još ranije, kad bi mi pričali, ja sam se čudio Paljinom držanju. Njena mlada narav nije podnašala straha ni poniženja. Ona se je katkada tako žestoko pravdala s vojnicima, da su je Aleksej Filipović i Sofija Aleksandrovna morali moliti da šuti. Prilike su bile teške i tu nije pomagalo ništa. Najbolje je bilo šutiti, jer za boljševike nisu postojale nikakove vrline, nikakvi zakoni i još manje čuvstva. Dabome, ja ću i opet ponoviti, da je situacija bila bezizlazna i da je Koća morao stradati prije ili poslije. Za čovjeka, kome su postupci boljševika bili poznati, stvar je bila jasna i pitanje Koćina uhapšenja i nakon toga neposredno smaknuće bilo je samo pitanje vremena. Ali tragedija, što se je odigrala u kući Fisakovih, bila je najstrašnija, te premašila i iznenadila sva očekivanja i pretpostavke.«

Riječi Mr. Kinga padale su teško na moju dušu i srce. Osjećao sam, kako me pritište nešto strašna, kako ću saznati nešto užasna i ja sam sjedio na mom stolcu kao ukočen. Iz moga bića bilo je nestalo svakoga života. Ja sam predviđao strašnu katastrofu; po svojoj duši sam već osjećao ponovne udarce biča sudbine i sva su moja čuvstva u prenapetom stanju čekala na posljednju riječ, da se onda pretvore u bujicu boli, uzbuđenja, tuge, plača, suza i očaja. Bio sam toliko zbunjen, da osim riječi Mr. Kinga nisam čuo ni znao više ništa, što se događa oko mene. Bio sam se uživio u njegovo pričanje i nisam odmah ni primjetio, da je May izašla iz sobe. Ni tome nisam odmah znao razlog, niti sam ga tražio. Saznao sam ga tek kasnije, kad je nakon mog vriska sa Miss Hollman i još jednim mojim drugom ušla ponovno u sobu. Mr. King se i sam nije mogao držati smireno. Glas mu je bio postao slabiji, pričanje sporije i teže, kao da mu se neće dovršiti neugodnu priču. Zatim se malo pribrao i produžio:

»Danas vam uz najveću volju neću moći sve odjedanput ispričati. Vjerujte, sve ovo što vam kazujem, predstavlja ne manje i moj najteži i najstrašniji dio života. Fisakovi su meni bili tako bliski i njihova djeca drugovala su s mojom kao rođena braća. Moram stoga biti što kraći i upoznati vas s čitavom nesrećom.

Strašna je noć bila na izmaku. Vani se počeo gubiti gusti noćni mrak i zimska zora probijala je svoje slabe zrake prvoga svitanja kroz pusti kraj. Koća je spavao slabo, kašljao je čitavu noć. Nesretni je mladić već bio potpuno iscrpljen teškim naporima i klica teške bolesti bila se već razvijala u njegovim mladim grudima. Sofija Aleksandrovna bila je ustala prva i sa Paljom spremila stvari za Koću, kojega su već bile probudile. Koća se toga jutra osjećao vrlo slabo. Bio je već potpuno bez volje. Vjerojatno, da i sam nije vidio izlaza iz njegove beznadne situacije i bilo mu je već sve svejedno. Sjećam se jednoga dana, kad sam govorio s njime. Rekao mi je: »Vjerujte mi, meni je već svega dosta i rado bi da umrem što prije, kad već i onako moram umrijeti. O, da mi nije roditelja, sam bi se već bio predao boljševicima. I ja sam ga razumio. Nemate pojma, kakvo je teško duševno stanje bilo u toga čovjeka. Kad su već sve spremile i mislile da je vrijeme, da bi mogao Koća poći, dogodilo se nešto strašno. Kad je naime Sofija Aleksandrovna otvorila kućna vrata i izašla, da se

po vrtu i oko kuće ogledne, zaskočila su je dva vojnika crvene garde i pograbila za ruke. Sofija je Aleksandrovna kriknula iz svega glasa i srušila se u nesvijest. Nije ni čudo kad se promisli, kakve su sve boli i užasi prostrujali u taj čas majčinim srcem. U isti su čas sa svih strana dojurili vojnici i opkolili kuću. Jedni su pošli na sprat, a dvojica su unijeli Sofiju Aleksandrovnu u prizemnu sobu, položili je na pod i ostavili je u sobi zatvorivši vrata. Za čas su vojnici uhvatili Koću. Palja je počela plakati i bacila se Koći oko vrata. Stara služavka je od velika straha pobjegla u susjedstvo, a mala je Ksanjočka još spavala. Rekao sam vam još prije, da u boljševika u prvo doba nije bilo suda ni priziva. Naređenje o smaknuću svih oficira bilo je opće i za pojedinca nije bilo potrebno posebnih odluka. Osim toga streljalo bi se svakog, tko je pomagao sakrivanje oficira ili se suprotstavio izvršnoj boljševičkoj vlasti. Stari vrtlar Anatolije probudio se tek onda, kad je čuo vrisak i plač u vrtu. On mi je sve to kasnije i pričao. Kad se on pojavio na prozoru, Koću su već izveli iz kuće. Mladić je bio blijed. Vidilo se po svemu, da mu je već svega dosta i da nervozno čeka svoj svršetak. Palja je plakala, vriskala, grlila ga i svojim djevojačkim rukama beznadno pokušavala, da brata oslobodi iz ruku njegovih krvnika. Već se bilo razdanilo, kad je vođa odjeljenja u dnu vrta odredio mjesto, gdje se imalo izvršiti strijeljanje. Svi su susjedi kradom i sa užasom promatrali strašan događaj, ali dabome tko bi se usudio izaći i pokušao nešto reći?! Moglo bi mu se desiti ono, što je čekalo mladića. Deset vojnika poredalo se pred uglom vrta, a dvojica dovedoše Koću. Palja ga nije nikako puštala. Plakala je na sav glas, vriskala, dozivala majku i oca, ali sve je bilo uzaludno. Nikako nije htjela, da se sa bratom oprosti i izgrli. Ne, ona nije nikako vjerovala u ono, što se imalo desiti. Ako je vjerovala, onda joj je jadnici vjerojatno bilo svejedno i nije se bojala s njime poginuti. Vi i sami znate, koliko je Palja volila svoga brata i svoje roditelje. Napokon su vojnici teškom mukom rastavili braću. Koća ju je još jednom poljubio u čelo i kose i rekao: »Pozdravi oca i majku«. Onda je stao pred vojnike, podigao glavu i nije dozvolio da mu vežu oči. Vojnici su podigli puške na nišan i čekali na zapovijed vođe. I u fatalni čas desilo se nešto, što nitko ne bi očekivao. Baš u času, kad je padala zapovijed, Palja raširenih ruku poleti prema Koći, zagrli ga, puške pukoše i oni se zagrljeni sruše mrtvi na zemlju.«

Kao da me je nešto silno oštroga duboko zasjeklo u srce. Vrisnuo sam kao ranjena zvijer, podigao se sa stolice, uhvatio se rukama za glavu i bacio na krevet. Mr. King me stao miriti, a u to su već i ostali došli u sobu. Stao sam još trenutak, kao čovjek što stoji pred otvorenim grobom, u koji će da mu za navijek sakriju nekoga od svojih milih, a onda počeo plakati i mome plaču nije bilo kraja. I ne tražite više ispovijedi od mene, ja nisam u stanju, da vam sve opišem i ispričam, što je bilo nakon toga i što je još kasnije u pojedinostima ispričao Mr. King. Kratko da vam reknem: Donio mi je na svetu spomen malu srebrom i zlatom izrađenu ikonu, što je bila Paljina i visila povrh njena kreveta. Na ikoni je bila svilena vrpca jorgovanove boje. To mi je nesretna majka Sofija Aleksandrovna poslala na vječitu spomen od moje Palje . . . .

XXXI.

Sve je bilo kao san. Neprestano sam samo sanjao o Njoj, o našoj ljubavi. Sav moj život izgledao mi je prepun sreće i zadovoljstva. Palja je bila početna misao svih mojih misli, najljepša nada moje budućnosti, najveća sreća moga života. Kao što nestaje prekrasnih sanja, nestalo je za navijek molje ljube, moje neprežaljene Palje. S Njome odoše najljepše misli, nade, budućnost i sreća. Za mene više i nema života; nema više onih lijepih misli. A i čemu da mislim, kada su sve moje misli posvećene svetim uspomenama na Nju, na njen prerani grob. Kao dvije svetinje ostale su mi od Nje dvije uspomene, što ih čuvam kao najveće blago. Jedno je njena slika u srebrenom okviru, što mi je dade na dan posljednjeg rastanka. Drugo je Bogorodičine ikona, što mi je po Mr. Kingu poslala Sofija Aleksandrovna. Na ikoni je svilena traka jorgovanove boje; tu je boju ona osobito voljela.

Čudnovato je, kako čovjeku katkada u životu priraste k srcu neka pjesma, cvijet ili pojedina boja. U jednoj kuverti među njenim pismima nalaze se dva cvijeta, dvije posušene hrizanteme. Bože moj! Čemu taj slučaj, da sam uvijek pored hrizantema osjetio boli rastanka i zašto su uvijek morale suziti moje oči.

Bilo mi je trinaest godina, kada sam po prviput u riječkom kazalištu gledao Puccinijevu operu »Madame Butterfly«. Bio sam još dijete, koje je počelo poimati tuđu bol. Kada je nesretna Butterfly uzaludno očekujući svoga Pinkertona krasila svoj stan hrizantemama i sipala ih po podu, ja sam plakao od ganuća.

Svake godine, dok sam još bio na domu, polazio sam o Svim Svetima na groblje. Skoro na svačijem grobu bilo je cvijeća, a najviše hrizantema. Hrizanteme su baš u to doba u najvećem cvatu i naši ih Primorci zbog toga zovu »Svisvetnice«. Da sam se na groblju, gdje su pored drugih počivali moj dobri otac i sestra, osjećao tužno i da su na moje oči izbijale suze, ne trebam spominjati.

Kad sam odlazio iz Odesse, Palja mi je na rastanku poklonila dvije bijele hrizanteme. Bile su to prve iz njihova vrta. I tko bi mi onda bio mogao reći, da su to hrizanteme sa Njenoga groba.

Po strašnoj tragediji je Aleksej Filipović pokopao uz pomoć nekojih susjeda svoju rođenu djecu u svom vlastitom vrtu. Na kraj velikoga vrta, gdje je bio prostor, na kome su rasle hrizanteme, sada je dvostruki grob.

Na grobu ljubljene braće, na grobu moje ljubavi, mladosti i sreće rastu i sada hrizanteme. Kad pada prvi večernji mrak, grmovi puni bijelih i ružičastih hrizantema bjelasaju se još dugo uznjihani lakim povjetarcem, O, da mi je samo jednom neopaženo od nikoga pasti na grob moga ideala, na grob moje ljubavi i sreće. Vjerojatno, ja se više ne bi digao, ali ostavite me, ostavite me . . .

Vidite li dakle zašto volim hrizanteme i razumijete li zašto me one navode na suze? . . .

XXXII.

Paljina nesreća ostavila je na meni duboke tragove. Neprestano sam mislio na nju i moja je duša oplakivala moj nesretni mladi život. Bilo mi je strašno, na duši sam osjećao neko mučno stanje, a srce se stezalo od boli pri svakoj pomisli na

Palju i našu prošlost. Bio sam tužan i nevoljan, za mene više nije bilo nikakove svrhe života. Za mene moj je život bio prošao. Čekao sam samo, što će mi javiti moji od kuće, ali ni od njih nije bilo vijesti. Želja da nešto saznam o mojima, držala me je na životu i nestrpljivo sam čekao. U tom očekivanju sam mislio na sve. Ali uzalud, sve je bilo tužno, sve je za mene bilo bez života, jer sa Paljom sam izgubio svaku svrhu i svako daljnje zanimanje za život. Moja me je okolina uzaludno tješila. Nesreća je bila prevelika i suviše sudbonosna, da bi je mogao makar i na čas zaboraviti. Okolnost, da od moje majke i braće nisam imao nikakovih vijesti, zadavala mi je mnogo brige. Počeo sam sumnjati u dobre vijesti i u svojoj glavi smišljao što se je sve s njima moglo desiti. Još prije mog odlaska iz Rusije progonila me je zla slutnja, da mi je poginuo stariji brat. Ta se je slutnja ponovno počela javljati u mojoj duši. Prosto sam predosjećao, da ga više nema na životu. Svakoga dana sam uzaludno očekivao poštu iz domovine.

Jedne večeri, kad smo već bili povečerali, stigla je večernja pošta. Za mene je bilo jedno pismo. Zamolio sam jednoga od mojih drugova, da mi ga pročita. Drug me je upozorio, da je pismo u službenoj koverti engleske misije i da dolazi iz Zagreba. U koverti su se nalazila tri pisma; jedno je bilo na engleskom od grofice Haverfeld a druga dva od mojih sestara i majke. Drug mi je pročitao pismo grofice. Ona mi je javljala, da je u Zagrebu posjetila moju majku i sestre. Spomenula je da ih je najprije tražila u Bakru, ali da ih tamo nije bilo. Prijatelji naši dali su joj adresu stana u Zagrebu i ona ih je potražila. Ujedno je javljala, da je svoju

tešku zadaću izvršila, pa da mogu biti na miru. Jedno me je bunilo u njenom pismu. Na jednom je mjestu bilo rečeno: »Starija sestra udovica radi u banci«. Nisam ni iz daleka posumnjao, da je moj šurjak za rata mogao umrijeti i zamolio druga, da mi dotični stavak ponovno pročita. On je međutim primjetio moju zabunu i kod ponovnog čitanja prešutio riječ udovica. Da je sestra radila u banci znao sam još u Rusiji i to me nije ni malo iznenadilo. Bio sam sav uzbuđen od nenadana veselja, kad sam u rukama imao dva pisma od mojih. Živo sam pozvao Stevu, da mi ih pročita, ali mi on jadnik nije mogao pomoći. Pisma su bila pisana latinicom, koju on nije poznavao. Nisam mogao čekati ni časa. Brzo smislim što da učinim i onda se sjetim da pođem do Živka. Žurno obučen kaput i odem sa Stevom do Regent Palace Hotel-a. U zimskoj bašti je orkestar izvodio neki veseli komad. Po starom običaju Stevo me je sjeo za slobodan stol nedaleko orkestra i čim me je Tkalčić opazio, Stevo je otišao. Činio sam tako uvijek. Ja bi naime vrijeme provodio sa Živkom, a po svršenom programu bi pošli u još koji drugi lokal ili ravno kući. Pustio sam i ovaj puta Stevu da ode. Nisam ni izdaleka pomišljao, da bi mi on već za par časaka neophodno trebao.

Orkestar je svršio i Živko prišao k meni. Pokazao sam mu pisma i on se je radovao kao i ja. Bio mi je iskren i pravi prijatelj. U posljednje vrijeme bio se mnogo zabrinuo za mene. Sada se nadao, da će dobre vijesti od kuće djelovati povoljno i promjeniti moje opće osjećanje. Ali se obojica prevarismo. Živko je uzeo pisma, otvorio ih, no nije dospio pročitati ih, jer je ponovno morao u

orkestar. Morao sam dakle čekati do dulje pauze. U to je k mome stolu prišao moj stari ratni drug poručnik Boža Purić. U nestrpljivoj uzrujanost zamolio sam ga, da mi pročita pisma. Rekao sam mu, da su mi to prve vijesti od kuće i on se vrlo rado odazvao mojoj molbi. On nije znao, u kakav će teški položaj zapasti kad ih pročita. Orkestar je izvodio razne momente iz Wagnerove opere »Tannhäuser«. Boža je uzeo pismo starije sestre i majke i počeo čitati. Ne mogu vam pričati na široko. Reći ću vam glavno. U pismu mi javljahu, da je stariji brat Ireneo poginuo u Galiciji još 1916. godine, a tri mjeseca poslije njega umro je moj šurjak od trbušna tifusa. Bilo mi je dosta. Ja nisam bio u stanju, da sačekam drugo pismo. Nešto tjeskobna pritislo me u taj čas. Grlo mi se stislo, htio sam da pred svijetom pod svaku cijenu zadržim suze, ali u isti čas niz moje su lice potekle prve, a onda sve češće i jače, dok se nisu pretvorile u prigušeni plač. Orkestar je u taj čas izvodio poznatu melodiju »Povorku hodočasnika«. Duboki akordi puni težine i zamišljene tuge padali su na sva moja čuvstva. Ja sam oplakivao sav moj život i pitao se u mislima: Čemu moram neprestano trpiti i doživljavati jednu nesreću za drugom. Boža je nastojao da me umiri i nestrpljivo čekao, kad će završiti orkestar da dođe Živko. Napokon je došao. Boža mu je rekao što je na stvari i Živko me uzeo za ruke i poveo u muzičku sobu. Gosti su začuđeno gledali za nama. Na upite Boža im je objašnjavao slučaj. U muzičkoj sobi, gdje su se za pauze odmarali glazbenici, proveo sam sa Živkom neko pola sata. Uzalud sam nastojao da zaustavim suze. Onda je Živko potražio autotax i poveo me kući. Kod

kuće nisam mogao da legnem. Neprestano sam mislio na sve, što se je dogodilo i plakao. Živko je nastojao da me umiri i uputi na nešto drugo. Govorio mi je, kako mi je sada dužnost živiti, da svojim radom pomognem majku i braću. Ali ja nisam bio u stanju misliti na ono što će biti. Morile su me misli i teška osjećanja. Udarci sudbine, što sam ih od oslijepljenja pa do posljednjeg saznanja osjetio, suviše su bili snažni i teško utukli moju dušu i volju za život. Nemogu govoriti o svemu, pojmite koliko mi je teško, kad se samo sjetim toga, a kamo li da o tome na široko pišem. Navesti ću vam ietimično samo glavne momente. Živko je bio kod mene do četiri sata u jutru. Onda mu je tekar uz pomoć drugih uspjelo nagovoriti me da legnem. Potpuno shrvan legao sam u krevet i nisam ustajao do drugi dan po podne. Kako je Živko po podne zaposlen, zamolio sam Zinaidu Ivanovnu da dođe. I doista, ona je bila kod mene čitavo po podne. Na večer, kad je odlazila, preporučila mi, da odmah odgovorim mojima. Naglasila je, da u pismu nastojim biti zadovoljan i tako ulijem u njih nadu u bolja vremena i uvjerenje, da ću ih pomagati. Ja sam je poslušao. Čitavo vrijeme nisam bio uzeo ništa, tek na veče popio sam čaj i sjeo za mašinu da pišem. Dugo sam mislio što da pišem i onda sam napokon stvorio odluku. Riješio sam pred njima pritajiti svu svoju bol, tugu i zabrinutost i uvjeriti ih što jače, da sam svojim životom zadovoljan i da se ne trebaju brinuti za mene. Ujedno sam naglasio, da sam svjestan dužnosti. što mi ih nalažu život i sudbina. Bila je već prošla ponoć, kad sam završio moja pisma. Da bi čitaocu dao barem prividnu sliku moga stanja i odluka, kojima

sam htio obnoviti život moj i mojih, donašam dva sastavka, koji će to najbolje prikazati. Iz njih će se najbolje moći razabrati, koliko sam pored sve tuge i nesreće morao imati snage i volje, da na moje utječem dobro. Glavni mi je zadatak bio pomoći majku i braću. Da prikažem stanje tuge i nevolje donosim pjesmu »U tuđini«. Iz nje se najbolje vidi, koliko je za mene u onaj teški čas vrijedio život.

U TUĐINI.

Jel' moguće, da su prošli
Mog proljeća dni radosni?
Zar se više vratit neće
Ti blagi i ljubazni sni?
Tužnoj pjesmi nema odaziva,
Za sirotu nikog nije briga;
U tuđoj se zemlji
Tuđinom nazivaš!
Mnogo j' puta do mog milog kraja,
Teško j' doći do mog zavičaja;
U tuđini? — Blagog sunca nema,
Tekar munja magli odoljeva.
Ovdje slavuj nikada ne pjeva —
Kan' da ovdje ni gavrana nema!
A ljudsko je srce nježno dijete,
Slabašno je treba silne njege.
Kad mi sudba već oči oduze,
Zašto mi je ostavila suze? . . .
Život moj mi sve čudniji biva
Svaka zora nove brige rađa,
A pred suton kad sunce zapada
S njime ode mnoga moja nada.
Čudna staza sve se zamršava;

Manje svjetla, a sve više tmine;
Jedan natpis vidim iz daljine:
— »Život ljudski smrću se svršava!«

*

Pored pisama što sam ih pisao majci i braći, sastavio sam još iste noći priloženu pjesmu u prozi. To je pjesma »Majci i rodu«. U njoj sam nastojao, da moje potpuno uvjerim, da sam dovoljno jak i da se za moju budućnost ne trebaju bojati. U njoj su u glavnome sadržane i misli, kojima je stvorena moja odluka za moj kasniji život i rad. Pjesma je u domovini objelodanjena po mojim prijateljima još prije moga dolaska.

MAJCI I RODU.

Evo me mila majko! Med rodne ću stijene, gdje Ti me rodi rodu našem na čast, skoro da se vratim, da željan izljubim Tvoje patničko čelo i da Ti na njeg utisnem cjelov slobode.

Doći ću da ljubim rodno stijenje, o koje more vječno bije; da grlim hrašće, što bura vječno vije. Nek' bije majko, nek' vije — vjeruj da im nauditi moći nije! Doći ću u naš kraj. Pustite me da plačem od ganuća i sreće; pustite me da poljubim zemlju i stijenje, za koje ne žalim krvi moje prolivene. Dopustite mi da ljubim malenu djecu našu. Podajte mi na cjelov nejaka čeda vaša, za čiji svjetliji pogled u sretniju budućnost nevinih očiju njinih — žrtvovah oči svoje.

»Vid očiju mojih za slobodniji vid djece naše!«

Vjerujte mi! Rad njih sam jedino podnio težinu vječne tmine; za njihovu bijelu zoru i svjetlu budućnost.

Majko! Nemoj da plaču oči Tvoje za oči moje kad ne plačem ja; nemoj da se bojiš za budućnost moju, kad se ne bojim ja; jer znaj, budućnost je moja u budućnosti ujedinjenog naroda našeg. U njegovoj sreći biti će i moja sreća. Ne plači majko već tek od ganuća; ne zaboravi da si kći hrvatske krši, da si mati kršnoga sina, da si mati junaka — da si junakinja! Daj mi sreću, da u Tvom zagrljaju prolijem krupne suze sinovske sreće. Neka biser suze okvase materinje grudi, a ono suza štono će ih biti više, nek slobodno kanu na svetu zemlju — nek ih primi majka Otačbina!

Vjeruj majko, možda će u taj čas i naša zajednička mati — majka Jugoslavija — orositi svoje blage oči biser suzom radosnicom.

XXXIII.

Nakon svih nesreća, boli i tuge što su se redale jedna za drugom, nisam smio stati na putu života i čekati. Još ranije, kad me je nemila sudbina za uvijek rastavila od Palje, bio sam se zavjetovao, da sav svoj budući život posvetim višim ciljevima našega naroda i cijelog ljudskog društva. Smatrao sam, da za mene u životu više nema toga, što bi moglo lično zainteresovati samoga mene. Vjerovao sam, da će moj budući život imati pravu svrhu tek onda, bude li pripadao drugima i budem li svojim radom ukazivao jasan put svjesnog djelovanja i dobre volje. Kad sam saznao tužne vijesti od mojih, morao sam se uvjeriti, da mi se bez duga razmišljanja nameće dužnost pomoći majku i sestre. Znao sam vrlo dobro, da ta pomoć mora biti moralna i da je nakon svega, što se je zbilo nad našim domom, potrebno, da im se dade jake volje

i snažan primjer nesalomive želje za obnovom života. Stao sam stoga pribirati svu svoju snagu i volju i neprestano bio zaokupljen mislima, kako bi sve izveo što bolje i brže. Odmah sam uputio vojnome ministarstvu raport, kojim sam tražio, da me se oslobodi službe u Londonu i dodijeli komandi mjesta u Zagrebu. Čekajući na riješenje, ja sam i i dalje radio i spremao gradivo za nove radove.

Počeo sam živo pratiti prilike u domovini i već iz daleka mogao zapaziti, da se tamo prilike ne razvijaju onako, kako bi trebalo. Bolje no ikada prije mogao sam primjetiti, kako je u ljudi prevladavala sebičnost i kako se malo ne svi otimlju za novcem, položajem i častima. Većina onih, koji su za rata mislili, da govore u ime naroda i koji su od rata izbili najveće koristi, pokazali su se lažni i sebični, upustivši se u najprljavije poslove. Naš narod u širokim masama ostao je i nadalje neopažen i nije mu bila posvećena potrebna briga za postepenu naobrazbu i političko oslobođenje. Sve mi je ovo najbolje govorilo, da ću u domovini zateći veliko polje rada. Znao sam vrlo dobro, da će mi na tom polju, što je kroz vijekove zapušteno i na sebi nosi toliki korov, biti vrlo teško raditi. Uza sve to ja nisam gubio volju ni žalio truda. Bio sam već unapred svijestan svojih dužnosti i znao da pripadam našemu narodu svojim životom. Pored toga trebalo je na svaki način suzbijati talijanski imperijalizam i čvrstom voljom stvarati otpor, da se ne popusti. Talijani su u svojoj okupaciji držali preko pola Dalmacije, sve otoke, veliki dio Slovenije, Istru, Rijeku i moje rodno mjesto Sušak. Trebalo je dakle čvrsto upeti, da se barem jedan dio tih krajeva spasi i pripoji slobodnoj domovini. Ovo je

bilo dovoljno da mi dade potrebnu volju za rad i tako ispunim zavjet svete uspomene na Palju.

XXXIV.

Dani su prolazili jednolično u radu i postepenom spremanju za put. Nadao sam se, da ću kod kuće biti već za Uskrs, ali se to nije desilo. Riješenje ministra vojnog stiglo je tek na moj ponovni zahtjev posljednjih dana mjeseca ožujka. Bez obzira na to ja sam radio i bio već sve spremio, da bi odmah mogao krenuti. Osim redovna rada bio sam u nekoliko navrata kod Sir Arthura. On me je upućivao i savjetovao za budući život. Nastojao je da mi na svaki način pomogne. Iz »Fonda oslijepljelih oficira« darovali su mi na njegov predlog moji engleski drugovi uložnu knjižicu glaseću na dvije stotine funti. Putne troškove i troškove moga boravka u Parizu preuzela je na sebe odlična engleska dama i velika dobročiniteljica Lady Dudley. Sve mi je ovo davalo dovoljno mogućnosti, da bi vrativši se u domovinu mogao pomoći svoje i imati nešto za prvi početak novoga života. Znao sam vrlo dobro, da mi je svaka ušteđena para po povratku u domovinu dvostruko potrebna. Nije mi trebalo reći, da ću se teško morati boriti za svoja prava i životni minimum. Rat je bio gotov; invalidi su državi i narodu dali svoje. Država i narod neće ni izdaleka dati onoliko, koliko bi bilo potrebno, da čedno i pošteno živu i kako bi to državi i narodu dolikovalo. Znao sam, da ću ostavivši Englesku napustiti svaku mogućnost osiguranog daljnjeg života i da ću morati potpuno iznova započeti svojim radom i drugim životom. Pri toj pomisli sam točno predviđao težinu rada, uzevši osobito u obzir okolnost, da sam po godinama još vrlo mlad i da me na polju javnoga rada poznaje vrlo malen dio našega naroda; naime oni iz mog kraja, dobrovoljačkih divizija i oni iz emigracje. Nisam dakle trebao sumnjati da će mi početak biti vrlo težak. Znao sam i to, da me mnogi iz početka neće pravo razumjeti, a ne manje, da će biti ljudi raznih partijskih boja, kojima moj rad neće pogodovati i koji će me nastojati onemogućiti. Uza sve to nisam ni časa dulje htio ostati u Engleskoj. Zvale su me dužnosti, zvali su me ideali. Na takovom putu ima i mora da bude žrtava, ali ja ih se nisam bojao. Svaka žrtva i svaka nesreća, što bi imala da dođe, ne može nikada nadmašiti one, što su se već desile. U ostalom ja sam tako bio riješio, tako se najsvetijoj uspomeni iz ranijeg života zavjetovao i sve je sada bilo pitanje čvrste volje i muškog karaktera.

Talijani su razvijali sve to jaču agitaciju u štampi. Vijesti iz domovine govorile su o njihovom nasilju nad našim življem po Istri, Sloveniji i Dalmaciji. Nestrpljivo sam čekao čas, kad ću se vratiti u otadžbinu i tamo razviti borbeno raspoloženje proti tih najvećih kukavica iz najvećega rata. U »Jugoslavenskom Odboru« pomogao sam rad. Pred odlazak dana mi je od strane odbora novčana potpora za put.

Živko mi je neumorno pomagao pri mom radu i spremanju. Bio sam kupio sve potrebno, napravio civilna odjela, opremio se rubljem i svime. U veliki sanduk sam složio moje knjige i poslao ih kući zajedno sa raznim stvarima za moju majku i sestre. Kad je sve bilo spremno, došlo je i naređenje. Uredio sam moje isprave i riješio poći na put 2. travnja.

XXXV.

Oluje su vijale kroz moj mladi život. Brod života bio je slab, da se bez posljedica održi na površini i produži put. Nepogode su bile strašne, jedna gora od druge, ni u čemu slične i sva stara iskustva su mi bila nedovoljna i beskorisna. Sudbina je neprestano poigravala brodom i prijetila najstrašnijim elementima života i smrti. Što su udarci mora o bokove bili jači i valovi se sve više prebacivali preko čitava broda, tako su rasle opasnosti i u gustoj magli često se već za kormilo bila neopazice postavila smrt, da me povede u nepovrat. Zaludu, kad sam jedamput već krenuo u život i osjetio snažne talase života, onda već nije bilo povratka. Tebalo je proći životnu oluju, izdržati sve nepogode života, natovariti lađu iskustvom i tek onda se vratit ikući. Iskustva sam imao već dosta. Na katarkama su bila polomljena i poderana jedra. Trebalo se čim prije vratiti u svoju luku i obnoviti brod. Nisam se bojao posljednje etape moga životnog puta. Nakon svih prebrođenih boli, gubitaka, stradanja i suza, ja sam s čvrstim pouzdanjem pogledao na moj brod života. Brod je nosio ime »Palja«. Bio sam uvjeren, da će me to sveto ime voditi kroz preostali dio života kao jasna zvijezda, čija stalna svjetlost u mojim očima nikad neće izgubiti svoga sjaja. Jest ime kao spomen na jednu veliku dušu, dovoljno je da vas čuva kroz čitav život i da vam bude svijetla i časna vodilja u buri života kroz more teških jada i nesreće.

Da, vratiti ću se kući i dok će drugi u meni gledati nesretna čovjeka, što luta u potpunoj tami, Ti ćeš mi Paljo biti ona sveta svjetlost, koja će neprestano sjati i voditi me u životu i radu. Pod Tvojim jasnim svjetlom, ja ću iskrenom ljubavlju prigrliti našemu narodu i širiti u njem ljubav i bratstvo. Neću tražiti mnogo sreće od života. Sva će mi sreća biti u uvjerenju, da sam dostojno očuvao Tvoju svetu uspomenu. Najveće će mi zadovoljstvo biti u tome, što će moj rad biti čist i daleko od svake primjese današnjih ljudi, partija, grupa i njihovih zvučnih programa.

Sve je već bilo spremno, trebao sam samo da se riješim i pođem. Sve je sada bilo do sudbine. Bio sam već napustio kopno i čekao povoljan vjetar . . .

*

* *

Nekoliko dana pred odlazak oprostio sam se sa svim znancima i prijateljima. Osobito sam dugo bio kod Sir Arthura. Dobri je starac dugo razgovarao sa mnom i kao otac kad sprema sina na put, davao mi neprestano savjete i bodrio me na novom putu. Dan prije mog odlaska dali su mi drugovi u našem klubu svečani banket. Vjerujte mi, teško sam se opraštao od tih prijatelja. Živio sam s njima preko godinu i po, a za to vrijeme nikad se jedan drugome nismo nimalo zamjerili. Naglasiti ću, da su me voljeli kao svojeg i da između mene i drugih nisu pravili razlike. Od šale su me nazivali Škoćaninom. Njih sam neobično volio, zato su me Škoćani tako i nazvali. Od svakoga sam dobio neku uspomenu, svaki je od njih na večeri govorio i svima je bilo žao što odlazim. Miss Hollman prisustvovala je zajedno sa ostalim članovima odbora. Nešto poslije ponoći sam se svima još jedamput zahvalio na svoj dobroti i ljubavi što su mi je tako

dugo i rado iskazivali. Na rastanku su se sa mnom svi izgrlili i poljubili. Svi su oni znali, da ne volim Talijane; pa su mi u šali govorili neka ih samo izlupamo. Miss Hollman zahvalio sam se napose, a onda pođoh spavati.

Ustao sam rano, ranije no što je trebalo. Sve je bilo spremno. Prtljaga je još jučer bila predana na stanici. Živko je već bio došao i bio sa mnom u blagovaoni, dok sam uzimao kavu. Par minuta poslije sedam oprostio sam se ponovno sa onima, koji su već bili ustali, a mnogi pođoše s nama na stanicu. Vlak za Southampton polazio je sa stanice Victoria točno u osam sati. Na stanici su već bili mnogi moji prijatelji, pripadnici jugoslavenske kolonije u Londonu. Slučajno je za Pariz putovao i član »Jugoslavenskog Odbora« Dr. Jedlovski sa svojom suprugom. Putnika nije bilo mnogo, zauzeli smo mjesta i ponovo izašli na peron. Ono malo vremena, što nam je još preostajalo, razgovarali smo živahno o svemu, a onda je došao čas rastanka. Ušli smo u vagone i s prozora nastavili naš razgovor. Svaki od njih htio je da me još jedamput pozdravi, nešto primjeti ili da se našali. Točno u osam dan je znak za odlazak i vlak se polagano počeo kretati. Svi moji prijatelji i znanci stali su mahati šeširima i glasno pozdravljati. Netko je od njih kliknuo: »Živila Jugoslavija!« i svi se povedoše za njim. Čuo sam još njihove povike, riječ »Živila« a onda je ubrzana lomnjava vagonskih kolesa nadvikala njihove riječi i odvukla nas daleko. Voz je jurio uzornom brzinom i za dva sata trebao sam već napustiti Englesku i parobrodom prijeći u Francusku. Srce mi je živo kucalo, a glavom mi se motalo stotinu misli. Bio sam uzbuđen pri samoj pomisli,

da ću se nakon toliko godina vratiti u svoj zavičaj. Posljednji puta vidio sam rodni kraj maja mjeseca 1915. godine i više ga nikada neću moći vidjeti. Preostajalo mi još samo jedno: Htio sam na svojoj duši osjetiti rođenu grudu i svim mojim čuvstvima zagrliti naš narod! . . .

